

Jog

történeti szemle

2003
2. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A TARTALOMBÓL

Deák és Szemere
törvényjavaslatai
a horvátokkal való
megegyezéshez

Megjegyzések az
egyház és állam
modern kori
viszonyának
változásaihoz

A nemzetiségi oktatás
és jogi szabályozása
Magyarországon

Széchenyi István
részvénytársaság –
alapításai

A magyar
büntetőjogtudomány
a kiegyezéstől
napjainkig

TARTALOM

TANULMÁNYOK	1
Fábiánné Kiss Erzsébet: Deák és Szemere törvényjavaslatai a horvátokkal való megegyezéshez	1
Szuromi Szabolcs: Megjegyzések az egyház és állam modern kori viszonyának változásaihoz	7
Föglein Gizella: A nemzetiségi oktatás és jogi szabályozása Magyarországon	13
Horváth Attila: A Széchenyi István részvénytársaság alapításai	19
MŰHELY	40
Pálvölgyi Balázs: Tervek, szándékok és a gyakorlat	40
ELŐADÁSOK	49
Werner Ogris: W. A. Mozart családalapítása	49
Karácsony András: Az állam- és a politikatudomány viszonya a jogtudományhoz a jogi kari oktatásban	52
DISPUTA	55
Ligeti Katalin: A magyar büntetőjogtudomány a kiegyezéstől napjainkig	55
Képes György: Kajtár István MTA-doktori értekezésének nyilvános vitája	60
Mezey Barna: A korona-eszme európaisága	61
HÍREK	63
Könyvbemutató	63
Nemzetközi konferencia a képviselői és parlamenti intézmények történetéről	64
E számunk szerzői	64

Magyar Tudományos Akadémia Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

Jog

történeti szemle

Szerkesztő bizottság:

Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna
Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Dr. Tóth Béla

Szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3. II. em. 211. Tel./Fax: 266-4129

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke
és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: GB Kft. 2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

Fábiánné Kiss Erzsébet

Deák és Szemere törvényjavaslatai a horvátokkal való megegyezéshez 1848. augusztus 25–27.

Mindeddig kevés figyelem illette a horvátokkal való megegyezés törvényjavaslatait. 1848. augusztus 25-én megbízták mind a belügy-, mind az igazságügyi minisztert a horvátokkal való megegyezés törvényjavaslatának formába öntésével. Károlyi Árpáddal ellentétben¹ úgy látom, hogy Szemere és Deák külön-külön állíthatták össze tervezetüket, habár a határőrvidékre vonatkozó rész esetleg megbeszélés eredménye.

A **Deák Ferenc által fogalmazott szöveg** 7 pontban foglalta össze elképzeléseit:

az országgyűlés a kormányt bízta meg a megegyezés létrehozásával. Ez a felhatalmazás kiterjed arra, hogy a kormány megegyezzen

a hadügyről,

a külügyről,

a „polgári”, ügyekről,

azaz a/ a pénzügy- és kereskedelemről

b/ a közigazgatás- és az igazságügyről,

c/ a b/-t intéző horvát miniszter esetleges zágrábi székhelyéről,

d/ egy külön horvát fellebbezési fórum, egy (zágrábi) feltörvényszék és

egy váltófeltörvényszék létrehozásáról,

a tartományi gyűlésről,

az államtanácsban a horvátok képviseléről,

a horvát nyelv használatáról,

a határőrvidékről.

Részleteiben: a lényeges kormányzati ágakban, tehát a *kül-, had- és pénzügyben*, valamint a *kereskedelem* terén a magyar kormány *kizárólagos* hatáskörrel intézkedik.²

A *hadügyet* illetően: a bán – korábban horvát főkapitány – Horvátországban és a határőrvidéken főparancsnok, de a magyar hadügyminiszter fennhatósága alatt. Az idevonatkozó rendeleteket a miniszter a bán véleményének meghallgatásával hozza, és azokat a bán útján hajtja végre. A magyar honvédelmi minisztériumban egy külön osztály intézné – külön horvát államtitkár felügyelete alatt – a horvát és a határőrvidéki ügyeket.

A *külügyek* terén Horvátország ennél kisebb teret kapna: lenne ugyan ott is egy államtitkár, de a bánal csak közölnék a fontosabb tárgyakat, a véleményét nem kérné ki a miniszter.

A *pénzügy és a kereskedelem* kétség kívül a legfontosabb ún. polgári tárgyak, tehát a magyar kormány az intézkedési jogot magának tartja fenn, de a bán ebben is nyilváníthatna véleményt és a horvát érdekekre, felülyelhetne egy hasonlóképpen létrehozott külön osztály és kinevezett külön államtitkár.

Az igazgatás „egyéb” területeit, tehát a belügy, a gazdálkodás, a közlekedés, a vallás- és közoktatásügy, valamint az igazságügy területét a magyar kormány átengedné a horvátoknak úgy, hogy egy horvát születésű külön miniszter intézné azokat. Ez a miniszter a rendeleteit a bán meghallgatásával hozná, amelyek a bán útján jutnának el a horvát törvényha-

tóságokhoz és az ítélőszékekhez. A végrehajtásra is a bán ügyelne. Erre a megoldásra, – amelyben tulajdonképpen az egyik személy a bán és a miniszter közül feleslegesnek mondható, – valószínűleg a bán horvátországi jelentősége miatt volt szükség, akit respektálni kellett, de a magyar kormány nem kívánta kizárólag őt megbízni a horvát igazgatás vezetésével. Kicsit hasonlít ebben a szerepe a nádoréhoz: az előző századokban gyökerező tiszte nem illik ugyan a minisztériumi szervezethez, a parlamenti kormányzáshoz, de kiiktatni sem lehetett.³

A horvát miniszterrel kapcsolatban Deák alternatív megoldást javasolt: a horvátok dönthetnek úgy, hogy miniszterük nem a magyar kormány mellett, Budapesten, hanem Zágrábban működik. Ebben az esetben a „lényegtelenebb” igazgatási tárgyakat teljesen külön, Horvátországban intéznék.

Az *igazságügy* mindenképpen különválnék: létrehoznak egy külön *legfőbb horvát törvényszéket* és *váltófeltörvényszéket* Zágráb székhellyel, ahogyan ez Erdély esetében 1849-ben részben meg is történt. A fellebbezés ezután a horvát ítélőszékektől nem Magyarországra, hanem a horvát feltörvényszékhez történt volna.

Kiemelten szerepelt a *horvát egyetem* létrehozása Zágrábban. A nyelvkérdést a tervezet később érinti.

A *törvényhozó testület* vonatkozásában szintén alternatív megoldást javasolt a horvát miniszter székhelyétől függően. A tartománygyűlésnek, amelyet évente az uralkodó hív össze, csak olyan statuarus hatalma van, amely – mint a korábbi időkben – Horvátország területére érvényes rendeleteket hoz, és ezek nem állhattak ellentétben a magyar országgyűlésen alkotott törvényekkel. Az 1848. évi törvények szerint megválasztott horvát képviselők Pesten részt vesznek a magyar országgyűlés tevékenységében. Ha a horvát miniszter Zágrábban működik, ezek a képviselők csak a kül-, had- és pénzügyet érintő törvények alkotásában működnek közre, minden egyéb igazgatási kérdésről a tartományi gyűlés hoz törvényt. A kül-, had- és pénzügyről csak a magyar országgyűlésen alkothattak törvényt.

Szó esik még a létre sem jött *államtanácsban* való horvát részvételről, amelynek a bán eddig is designált tagja volt.

A horvátok számára oly fontos *nyelvkérdés* a javaslat végén található: a közigazgatás és az oktatás nyelve a horvát. A törvények kétnyelvűek, – az uralkodó mind a két nyelvű példányt aláírja. A két ország saját nyelvén, fordítást mellékelve érintkeznek.

A határőrvidéknek adandó kedvezményekről részletesen szól Deák. Az őrvideki intézkedéseket is abban az értelemben fogalmazta, mintha azok teljesen és ténylegesen kikerültek volna a bécsi fennhatóság alól és a magyar kormány önállóan intézkedhetett volna ott. Ez bizony csak óhaj volt magyar részről, és a gyakorlatban egyáltalán nem valósult meg. Az osztrák és a magyar fél a statusquo egy ideig való fenntartásában egyezett meg az 1848. évi törvényalkotás idején, de az osztrákoknak eszük ágában sem volt átengedni az őrvideki hatáskört, az őrvideki fegyveres erőt⁴ Magyarországnak, mint ahogy Magyarország sem szándékozott lemondani egy ottani kizárólagos illetékségről. A katonáiból a polgári állapotba kerülés, a polgárosulás érdekében tett engedmények viszont nagyon is megfeleltek volna az őrvideki népességnek, amelynek ilyen jellegű kívánságai így is sok gondot adtak a bécsi hadvezetésnek. Kiemelendő pontok: minden háznép a földnek szabad és örökös tulajdonosa; a robot megszűnik; a közös legelők a községeké; a kincstári erdőket ingyenesen használhatják, tűzfát is ingyen vehetnek; kereskedés, ipar, mesterség szabadon folytatható; gyermekeiket iskolákba szabadon küldhetik; a sókereskedés után adó nincs; a tengeri só árát leszállítják.⁵

E javaslat szerint a magyar kormány ugyanúgy magának igényelte a felsőbbiséget a lényeges igazgatási hatásköröket illetően és a törvények alkotásában, ahogyan tette ezt Ausztria Magyarországgal szemben, a magyar alkotmány általa is elismert kikötései ellenében.

Szemere Bertalan belügyminiszter 9 §-ban összefoglalt *javaslata* nem szisztematikus, mint Deáké,

noha azon is érződik a sietség és az időhiány miatti kiérleletlenség.

A *törvényhozó hatalmat* a régi mederben hagyja (a magyar törvényekkel nem ellenkező statutumok Horvátországra nézve), csupán egy változás van, hogy az érvényességhez elengedhetetlen a horvát miniszter ellenjegyzése. Tehát nincs bővítés, nincs engedmény.

Az *igazgatás területén* a horvát miniszter a bán teljes kizárásával működne, akinek „csupán” a katonai főparancsnoki feladata maradna meg. Mivel a felsőbbiség nincs megnevezve, nem világos, hogy a bán kihez igazodott volna. Ezért ez a passzus így értelmezhetetlen.

A horvát miniszter székhelyéről említés nem történik, tehát valószínű, hogy Budán vagy Pesten dolgozott volna, befolyva a „horvát polgári és igazságügyekbe”. Nincsenek felsorolva vagy említve az igazgatási ágazatok, ezért elképzelhető, hogy Szemere az 1848-as minisztériumi gyakorlatból indult ki, vagyis a belügyi és igazságügyi minisztériumi horvát *alosztályok* (amelyek alig-alig léteztek) utódként fogta fel a horvát miniszter hivatalát. Konceptiója átgondolatlanságát mutatja az 1848. évi kodifikációs hanyagság megjelenése a szövegben: a horvát miniszter „kizárólagos ellenjegyzése mellett fognak *mindenféle rendeletek és parancsok Horvátországba küldetni.*” (Az ellenjegyzéshez a felelősség tekintetében mindenhatóságot látszottak társítani 1848-ban. – FKE) Hogyan történik majd Horvátországban a rendeletek tényleges végre-

hajtása: ki felügyeli, ki a végrehajtó: – minderről nincs szó Szemere tervezetében.

A „báni tábla” elnevezés valószínűleg csak megszokásból szerepel, hiszen a bán – a tervezet szerint – az igazságszolgáltatásból is kiszorult volna. A horvát főtörvényszéket azonban Szemere is létrehozna. Ezen kívül más lényeges változást sem az ítelkezést, sem az igazgatást illetően nem említ.

Deákkal ellentétben nála szerepelnek a *polgári jogok*, amelyek a horvát követelések között is szerepeltek, és amelyek éppúgy megilletnék ezután a horvátokat, mint magyar „polgártársaikat”, akik ennél fogva

hivatalokra hasonlóképpen alkalmazhatók lennének. Azt nem tudjuk meg, hogy csak magyarul tudó horvátok jöhetnek-e számításba, mert Szemere javaslatának 1. §-a csak azt mondja ki, hogy a horvát nyelv „Horvátország határain belül szabadon használtatik.” A levelezést a közhivatalok/közhivatalnokok között ő is kétnyelvűnek képzelte. Kihúzta az egyik §-át, amely az 1843/44. évi országgyűlés nyelvi törvényének szellemében született: eszerint a horvát képviselők a magyar országgyűlésen magyarul kötelesek beszélni (1844: II.tc. 3. §.: itt 6 év a türelmi idő).⁷

Külön §-t szentelt a horvát címer és színek szabad használatának, amelyről Deák nem tett említést. Az a mondat is korrekciónak esett áldozatul, amely szerint a horvátok Magyarországon is használhatják saját nemzeti jelképeiket „Magyarország szoros értelemben vett határain belül” – tehát Erdélyben nem?

Kiemelten szerepel Szemere javaslatában is az *álmantanács* és az *egyetem*.

Amint említettük, a határőrökre vonatkozó rész majdnem azonos a Deákéval.⁸

És mit kívántak a horvátok? Illeszkedtek-e követeléseikhez a magyar törvényjavaslatok engedményei? A horvátok kívánságai, amelyeket több alkalommal is megfogalmaztak, és ezek egymást kiegészítik, a következők:

Horvát kívánságok, 1848. március 25. A zágrábi nemzeti gyűlés által összeállított 30 pontból álló jegyzék, amelyet az uralkodóhoz kívántak eljuttatni, egyes pontjai a következők (e pontok is mutatják, hogy a magyar március nagy hatással volt a horvátokra is):

- 1/ Jellačićot nevezzék ki bánnak [ez március 23-án megtörtént]
- 2/ A tartományi gyűlést májusra hívják össze [június 5-ére hívták össze, „saját hatáskörben”]
- 3/ Dalmáciát, Szlavóniát és a határőrvidéket egyesítsék Horvátországgal.
- 4/ Nemzeti függetlenség.
- 5/ Felelős független minisztérium.
- 6/ A nemzeti nyelv használata bel- és külügyekben.
- 7/ Zágrábban egyetem.
- 9/ Sajtó-, szólás-, tan- és vallásszabadság.
- 10/ Évenként országgyűlés, felváltva Zágrábban, Eszéken [Szlavónia], Zarában és Fiumében [Dalmácia].
- 11/ Népképviselő egyenlőség alapján.
- 12/ Jogegyenlőség, törvényszéki nyilvánosság, esküdtszék, bírói felelősség.
- 13/ Közös adózás.
- 14/ A robot eltörlése.
- 15/ Nemzeti bank alapítása.
- 17/ Nemzetőrség.
- 18/ A nemzeti csapatok béke idején otthon maradnak, hazafi tiszteltől nemzeti nyelven vezényelhetnek, az idegen csapatok az országból kiharcoltatnak, a határőrök Olaszországból hazahívattatnak.

- 21/ Társulati, gyülekezési és kérelmi jog.
- 22/ Mindennemű közbülső vámok eltörlése.
- 23/ A tengeri só szabad bevitele.
- 24/ A közmunka eltörlése az őrvideken.
- 26/ A határőrnek egyenlő joga és szabadsága legyen az ország egyéb polgáraival.
- 27/ A városok és községek újjászervezése a szabadság, önkormányzat és szólásszabadság alapján.

Horvát kívánságok, 1848. június 10. A tartományi gyűlés állította össze és küldöttség juttatta el az uralkodóhoz 1848. június 19-én.

- 1/ A magyar kormány rájuk nézve sérelmes rendeleteit semmisítsék meg.⁹ A jelenlegi horvát ideiglenes kormányzat [a májusi skupstina?] megerősítése, később pedig egy országos hatóság létrehozása a bán elnökletével, amelynek tanácsosait a bán előterjesztésére az uralkodó nevezi ki. E hatóság a pesti kormánytól független, – közvetlenül az uralkodóhoz kapcsolódik és a horvát tartományi gyűlésnek felelős.
  - 2/ A pénzügy, hadügy és a kereskedelem ügyeit az egész Birodalomra nézve közös minisztérium intézze Bécsben.
  - 3/ A határőrvidék polgári ügyekben a horvát országos hatóság hatáskörébe tartozzon. A horvát-szlavón királyság katonai parancsnoka a bán.
  - 4/ A hivatalos nyelv a nemzeti nyelv.
  - 5/ A Birodalomhoz való viszony: a horvát-szlavón királyság a majdani birodalmi gyűlés alá veti magát. (Négy követet már meg is választottak).
  - 6/ Dalmácia egyesüljön a horvát-szlavón királysággal; legyen szorosabb a kapcsolat a szerb vajdasággal, Alsó-Stájerországgal, Karintiával, Krajnával, Isztriával, Görz-cel [Gorizia, Italia].
  - 7/ A *pragmatica sanctio* értelmében barátságos viszony a Magyar Királysággal, a nemzetiségek szabadsága, egyenlőség és testvériség elve alapján is. A viszony tulajdonképpen meghatározása azután, hogy az uralkodó teljesíti a fenti kívánságokat és dönt a Birodalom és Magyarország viszonyáról.
  - 8/ Országos hivatalnokokat a bán nevez ki, utólagos királyi megerősítéssel.
  - 10/ Kulmer br.¹⁰ az uralkodó mellé rendeltetik a királyság képviselőjéül.
  - 11/ A királyság kiegészítő részei: Pozsega, Szerém, Verőce megyék [ezek pedig adózási és követküldési szempontból magyar megyéknek számítottak], a gradiskai, brodi és pétervárad [szlavón] ezredek, a fiumei, a buccari-i és a tengerparti kerületek [a Magyar Koronához tartozó terület].¹¹
- János főherceg közvetítésével az uralkodóhoz eljuttatott *horvát kívánságok, július eleje:*
- 1/ A június 10-ei királyi kézirat [a bán „letevése”, a magyar kormány illetékessége Horvátországban] visszavétele.
  - 2/ Az alkudozásokba a szerbek is bevonandók.
  - 3/ A tartományi gyűlést és a májusi skup-

stinát/nemzeti gyűlést törvényesnek elismerik.

- 4/ Az ezek által kért kívánásokat teljesítik.
- 5/ A magyarok felhagynak ellenséges viselkedésükkel.
- 6/ A magyar kormány illetékességét el nem ismerve, a bán útján, a kapcsolt Részek katonasága az osztrák kormánynak legyen alárendelve.
- 7/ Főherceg János legyen a kapcsolat az uralkodó és a bán között és ő eszközöljön ki megerősítést a bán által tett kinevezésekre.
- 8/ A bán által szervezendő országos hatóság megerősítése.
- 9/ Dalmáciát, mint a három megye királyság részét, vonják be az alkudozásokba.
- 10/ A magyar kormány nyilatkozzon arról, hogy elismeri-e János főherceg közvetítését. Ha igen, a nádor elnöklete alatt nevezzen meg egy tárgyaló küldöttséget, amely a bánnal semleges területen tárgyal.
- 11/ A magyar hatóságok bocsássák szabadon a szláv érzelmeik miatt befogottakat.¹²

A **bán feltételei** a megegyezéshez, 1848. július 29.:

- 1/ Egyesítsék a magyar kül-, had- és pénzügyminisztériumot az összbirodalmi kormánnyal. (Ez tulajdonképpen osztrák követelés volt.)
- 2/ A horvát nyelv használata a közigazgatásban és a magyar országgyűlésen.
- 3/ A szerbek hasonló követeléseinek teljesítése.¹³

A horvát követelések lényegében – a polgári szabadságjogok teljesítésén kívül – Magyarországtól különvált állami életet igényeltek közvetlen osztrák függésben, valamint területeket a Magyar Királyságból, megalakítva az ún. három megye királyságot. A magyarokkal való „barátságos viszonyról” a tartományi gyűlés elaborátumot kért egy bizottságtól, és erről tárgyalni akartak a magyar törvényhozással.

* * *

A horvát-magyar vita nyugvópontra kerülése mindhárom félnek, valamint az államalakulatoknak: az osztrák birodalom örökös tartományainak, a Magyar Királyságnak hasznára lett volna. A megoldást megnehezítette vagy inkább lehetetlenné tette az érdekek különbözősége. Az érdekeknek ez az eltérése nevezhető kibékíthetetlen ellentétnek is.

Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, az előbb közölt magyar törvényjavaslatok, ill. a horvátok különböző időben datálódott, de lényegében egy tőről fakadt kívánásai jellemzéséhez az alábbiakat kell hozzáfűznünk:

Jellačić 1848. március 23-ai meglepetésszerű bánna való kinevezésével a horvát-magyar viszály előtérbe került, és ezen a magyar kormány hivatalba lépése sem változtatott, legfeljebb új vonásokat nyert. A horvátok követeléseiket azonnal kívánták megvalósítani. Nemzeti gyűlésüket önhatalmúan, a király engedélye nélkül összehívták és ennek határozatai, valamint a bán rendeletei szerint cselekedtek.

A bán egy körlevelében kifejtette, hogy a horvátoknak a magyar koronával való viszonyát új alapokra, a nemzetiségek egyenlősége és szabadsága alapjaira kell fektetni, addig pedig minden kapcsolatot megszakítanak az új magyar kormánnyal. A magyar kormány és a kapcsolt Részek között az érintkezés megszakadt vagy inkább létre sem jött. A magyarok illetékességét a horvátok az uralkodónak magyar nyomásra meghozott rendeletei ellenére sem ismerték el. Arra is hivatkoztak, hogy Horvátországban a magyar törvények csak a *tartománygyűlésen történt kihirdetés után* lépnek hatályba. A törvénytelen módon összehívott gyűlést és a bánnt viszont a magyarok nem ismerték el, tárgyalni sem voltak hajlandók velük. Páthelyzet alakult ki, miközben egymás után születtek az ellentétes jellegű intézkedések, amelyek tovább gerjesztették a feszültséget. Nem kétséges, hogy az udvar felhasználta a régebbiről datálódott horvát-magyar ellentétet saját céljainak támogatására, az új magyar kormányzat gyengítésére. (Az osztrákok egyébként is azt vallották, hogy a magyarok az alkotmányosság érvényre juttatásának követelésével állandó veszélyt jelentenek a birodalmi érdekekre.) A támogatás rejtve történt, lényegében 1848 őszéig. A bán maga is több alkalommal panaszkodott magánleveleiben az osztrák ígéretek be nem váltása, a nyílt támogatás elmaradására, és nem utolsósorban felfüggesztésének vissza nem vonása miatt.

Az osztrák kormány, amely 1848 őszéig nem tudott az udvar minden lépéséről – rettegve a polgárháborútól – örömmel kapott János főherceg közvetítői megbízásán. János ugyan ismert volt délszláv rokonszenvéről, de – mint uralkodói alteregó – a magyar kormány számára is elfogadható megoldás volt. A magyar kormány azonban magára nézve nem tartotta kötelezőnek a békéltetési procedúrát; számára ennek lehetőségét is kizárta a horvátok illegitim magatartása, azt viszont elvárta volna a főhercegtől, hogy a magyar érdekeknek a horvátok körében érvényt szerez, ráadásul horvát földön. Kormányunk ugyanis feltételezte, hogy az uralkodó érdeke megegyezik a magyarokéval. Indulattal szögezte le a minisztertanács, hogy nem kívánt „egyezkedést” „kölcsonös alkudozások útján”, hanem a törvény útjára kívánja utasíttatni a horvátokat: a főherceg közölje a tartományi gyűlés tagjaival és az örvidékiekkel, hogy az uralkodó nem helyesli a horvátok engedetlenségét, hanem azt kívánja, hogy a rend helyreálltával a magyar kormány fennhatóságát elismerjék. Ezután lehetne csak szó a horvát kívánások megtárgyalásáról mind a főherceg, mind a magyar országgyűlés bevonásával. Az elszakadás nyílt kimondása (ld. a jún. 10-ei horvát kívánásorsót) után ugyanis a kormány a küszöbön álló országgyűlés hatáskörébe tartozó ügynek tekintette a kérdést. A horvátoknak pedig egy újonnan alakítandó, törvényes tartományi gyűlésből kellene követeket küldeniük a tárgyalásokhoz.¹⁴

A Ministerrat július 8-án foglalkozott a két fél követeléseivel. Eddig az osztrák kormány a horvát

kérdésről való hivatalos állásfoglalás elől kitért, kijelentve, hogy az a magyar királyság tanácsadóinak, vagyis a magyar kormánynak a hatáskörébe tartozik. Most azonban polgárháborútól féltette a Birodalmat, és kötelességének tartotta az örökös tartományok védelmét. A július elején született horvát kívánságok tanulmányozása után csüggedten állapították meg, hogy „ilyen alapokon lehetetlen a közvetítés”, de ha mégis, csakis semleges területen, tehát sem magyar, sem horvát földön.

A főhercegnek egyébként nem állt szándékában Zágrábban győzködni a horvátokat a magyarok iga­záról, hanem Bécsbe – mint „semleges” helyre – hívta a feleket tárgyalásra, ami elől a lojális magyar kormány nem tért ki.¹⁵

János főherceg július végén Frankfurtba távozott mint Reichsverweser. Batthyány Lajos a július végi tárgyalások után az osztrák kormányt a bánnál nehezebben megnyerhető félnek tartotta. Ekkor a miniszterelnök és a bán bizalmas, négy szemközti tárgyalásokat is folytatott. *Károlyi Árpád* feltevése szerint ekkor Batthyány komoly ígérettel kötelezte le a bánt, és ennek tulajdonítja Batthyány optimizmusát.¹⁶ Ennek ellentmond az, hogy a bán július végi három pontja alapján a megegyezés lehetetlen volt, és erről jelentést is tett a tartományi gyűlésnek.¹⁷ Elképzelhetetlen, hogy ne tett volna célzást a kilátásba helyezett előnyökről, ha ez megtörtént volna, ill. ha ez számított volna a horvátoknak, azaz: ha ezen a szálon futottak volna az események. A július végi követelések legfontosabb pontja ugyanis osztrák követelés volt: közös birodalmi kormányzás a Magyar Királyságban is, és ettől nem térhetett el a bán a magyar fél bármilyen ígéretére sem.

Nem lehet olyan nagy jelentőséget tulajdonítani Batthyány Lajos optimista kijelentésének, – ahogyan *Károlyi Árpád* tette – hogy az egész további időszak történéseit ebből vezessük le, amely szerint mind az udvar, mind az osztrák kormány megrettent a horvátok és magyarok kibékülésének lehetőségétől, és igyekeztek a bánt további eszközökkel lekenyerezni, hogy „kitartson” az osztrák cél további vitelében. Érdemes felidézni Szemerének augusztus 7-én Szentkirályi Mórchoz írott levele néhány idevonatkozó gondolatát is, amely a magyar kormány hozzáállását tükrözi: „4. Mi a ministerium politicája? /--/ A rác (szerb) és határőri mozgalmat mi pártütésnek nézzük, melyre nézve sem békének, sem alkunak, sem frigykötésnek nincs helye. (a szerbeknek adandó engedmények volt a bán 3. követelése) /--/ Erre nézve Jel­lačić maga a miniszterelnöknek kijelenté most Bécsben, hogy ő megveti a rácmozgalmat, s azzal minden összeköttetést megtagad. Ezt mondta ő; *akképen cselekszik-e, az más kérdés.* (kiemelés – FKE) – Horvátországra nézve más téren állunk. /--/ Ott a pártütésnek jogos *színt* inkább lehet adni. Ott a fölkelésnek mélyebb gyökere van: a határőrség nagy hatalom. Tehát itt helye van *némi* (kiemelés – FKE) egyezkedésnek. Az iszonyú harcnak kikerülése végett a közöttünk i-

szony föltételeit lehet bővíteni, pontosabban meghatározni. A nyugalom idejében a dolgok természetes folyása *visszaadná, mit netalán elvesztenénk.* (kiemelés – FKE) /--/ E négy széthúzó erő közt: reactionarius párt, sláv, republicanus, német, nem omlik e szél a birodalom? a közel jövőndő mutatja meg. Mi minden esetre: a kérdést a dynastia romlása nélkül kívánjuk megoldani. Mi a rác pártütést erővel el akarjuk nyomni, vagy adják meg magokat. Mi azt hisszük, elérvén e cél, félig megoldtuk a horvát kérdést. /--/ Ezek szerint az a véleményem, hogy a rác lázadás elnyomása első lépés mind a horvát, mind az austriai viszonyok megoldásában. Tehát adjon Isten nekünk szerencsét a cabinet munkálkodásban, hol forog most a horvát és austriai ügy /--/”¹⁸

A király augusztus 15-ei leiratának (feliratra adott válasz) megérkezése után a miniszterek talán úgy vélték, hogy biztosak lehetnek az uralkodó pártfogásában, hiszen ebben az állt, hogy a határokat a horvát csapatok ne merészeljék átlépni és béküljenek a magyarokkal.¹⁹ Az augusztus 15-ei leirat után, az augusztus 25-ei minisztertanács döntött a horvátokkal való egyezkedést célzó törvényjavaslat elkészítéséről, amelyet 27-én tárgyaltak. Deák szövegének elfogadása után az ülésen, a megmaradt feljegyzés szerint, a javasoltaknál lényegesen fontosabb engedmény és határozat született: ha ez az „ajánlat” nem elégséges a megegyezéshez, a kormány belemegy (Deák utazzon azonnal délre tárgyalni!) Horvátország elszakadásába is, ragaszkodik azonban Fiuméhez és a tengerparthoz. Állítólag egyes politikusok, pl. Wesselényi korábban már felhívta a miniszterelnök figyelmét egy ilyen jellegű megoldásra.²⁰ Ez a komoly területi veszteség egyúttal azt jelentette volna, hogy megbomlik a Magyar Királyság integritása, és érintette volna a magyar *pragmatica sanctio*-t, ami a magyar korona integritását magában foglalja. Az udvarban élő magyar konzervatívok egyébként a horvátoknak magyar részről adandó engedményeket a korona integritása szempontjából ásták alá.

A javaslatához természetesen az országgyűlés jóvá­hagyása kellett, ezért azt szeptember 2-án egy zárt tárgyalásba vitte Kossuth, két másik miniszter pedig, az elnök és az igazságügyi, Batthyány és Deák Bécsbe az uralkodóhoz vitték, hogy ott egyéb kéréseikhez csatolva terjesszék a király elé. *Károlyi Árpád*nak a magyar konzervatívok emlékirataira alapozott adatai szerint a magyar kormány elkészítette és magával vitte a bán rehabilitálására vonatkozó kir. kézirat tervezetét is, arra az esetre, ha az uralkodó elfogadja az egyik megoldási javaslatot.²¹

Ismeretes az a szégyenteljes bánásmód, amellyel a magyar király saját minisztereivel, a miniszterelnökével bánt: nem fogadta őket, meghallgatásuk elől kitért. Pedig e napokban készült az osztrák kormány nevezetes *Staatsschrift*-je, melynek legfőbb követelése a közös birodalmi kormányzás visszaállítása volt (új formában). Augusztus 31-én kelt a kísérlévével, amelyet Ferdinánd írt alá arról, hogy tárgyal-

janak, minél előbb tárgyaljon a két fél, a viszály okairól, a megoldásról. A Bécsben lévő, tárgyalásra kész minisztereket pedig nem fogadta. Nem véletlenül. Az udvar és a kormány ezúttal már egységben volt: azt a taktikát követte, hogy a Denkschrift-ben foglaltaknak a magyarok által történő elfogadásáig minden idevonatkozó ügyet elfektetnek, ill. elintézés csakis annak a szellemében történhet. Erről Deákék és az utánuk küldött 100 tagú parlamenti küldöttség mit sem tudott, csak tanakodhattak, hogy „kik legyenek most azok, kiknek tanácsával ő felsége a magyar dolgokban él”.²²

A szeptember 2-ai zárt ülésben – a megmaradt feljegyzések szerint – nem foglalkoztak érdemben a kormány horvát törvényjavaslatával; Kossuth azt indítványozta, hogy a Ház mint bizottmány foglalkozzon vele.²³ Az országgyűlés tehát szeptember 4-én, szintén Kossuth javaslatára, egy 12 tagú bizottmányt állított fel, hogy a horvát kérdés megoldására javaslatokat dolgozzon ki, majd egyeztessen a kormánnyal. A kormány javaslatának érdemi tárgyalása tehát ismét elmaradt. Kossuth volt az, aki „félrevitte” a horvát törvényjavaslat tárgyalását: 4-én a kormányzás elégtelenségéről beszélt, és hogy a nemzet kénytelen lesz olyan végrehajtó hatalomról gondoskodni, amely a haza veszélyének megfelelően cselekszik: „Meggyőződésem szerint, ha e dologban valamit és amennyit tenni kíván a Ház, és mennyire van elhatározva, jobban lesz így [a bizottmányban] előkészítve, mintha e javaslattal a ministerium elő állana; mert most, méltóztassanak elhinni /-/, hogy rendkívüli hatalmakra lesz szüksége a nemzetnek, s ministeri-

um, mely a törvények korlátaiba van szorítva, nem mentheti meg a hazát.”²⁴ Itt már a későbbi honvédelmi bizottmány első jelei mutatkoznak, de most számunkra az a kiemelendő sajnálatos tény, hogy a horvát–magyar megegyezésről az országgyűlésnek *nem volt módja* vitázni.

Az elkészült országgyűlési határozat szövege más: a megegyezési készséget fejezi ki, konkrétumok nélkül. Több személyt kívántak kinevezni azért, hogy egy majdani, magyar szempontból is törvényes horvát tartományi gyűlésen tárgyaljanak és elhárítsák a fegyveres konfliktust. Csány Lászlót nevezték máris meg e bizottság tagjául. Noha nem lett elfogadott országgyűlési határozat, a bán betörése után falragaszokon tudatták a szöveget a lakossággal, amelynek egy kis része – sajnos erre is voltak példák –, rokonszenvvel fogadta a horvát csapatokat.²⁵

Ezután a fegyvereké volt a szó.

Végül feltehetjük a kérdést: szándékozott-e adni valamit Ausztria hí horvátjainak? Noha a horvátokat örömmel támogatták a magyarok elleni akciókban, nemigen örültek volna egy erős szláv tényezőnek a Birodalomban, a birodalmi tanácsban. Elképzelhető, hogy a horvát politika pánszláv vonása riasztotta vissza az osztrákokat attól, hogy nyíltan és következetesen támogassák Horvátországot Magyarországgal szemben.²⁶ Megtörtént viszont a támogatás kinyilvánítása a bán rehabilitálásával, majd magyarországi teljhatalommal való felruházásával, és csak örülhetünk, hogy a báni tisztségbe való visszahelyezésről szóló kéziratot nem a magyar kormány fogalmazta.

Jegyzetek

¹ Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. (Magyarország újabbi történetének forrásai) (Bp. 1932.) (A továbbiakban: Károlyi, BaL) I/392. - 2. jegyzet

² Itt most csak utalunk arra, hogy a királyi felségjogot képező ügykörök vita tárgyát képezték az osztrák és a magyar kormány között. Deák javaslatában természetesen a magyar kormány felfogása szerint értendő mindegyik hatáskör, azaz kizárólagos magyar fennhatóság érvényesül. Erről bőven ld. F. Kiss Erzsébet: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III/7.) (Bp. 1987, passim), valamint uő: Az osztrák és magyar kormányok kapcsolata 1848 márc.–okt. Kézírtos tanulmány.

³ Korábban a Helytartótanács intézte a közigazgatási horvát ügyeket, a Magyar Kamara pedig horvátországi adóüggyel foglalkozott.

⁴ A határőrvidék fegyvereseinek száma Fényes Elek (Magyarország leírása. Pest, 1847) azévi összegző adatai szerint: békében kb. 50 000 fő, háborús körülmények között mintegy 91 000. 1847/I. – 65. fejt. 152–153. – Osztrák adatok szerint Magyarországon 1848 áprilisban 32 000 hadra fogható katonánál több állomásozott, júl. elején kb. 28 000. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, (a továbbiakban: Vortrag), 1848, 592. sz. máj. 10., 1473. sz. júl. 4.

⁵ Törvényjavaslat: Magyar Országos Levéltár, 1848/1849. évi minisztérium levéltára, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (H 5., a továbbiakban: Minisztertanács), 1848. aug. 27.–melléklet. Közli: Károlyi, BaL, II/Függelék, 6.sz.; Beér János–Csiz-

madia Andor: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. (Bp. 1954. [a továbbiakban: Beér–Csizmadia], 681–684. p.)

⁶ Az 1844. évi magyar nyelvi törvényjavaslat 7. §-a szerint: a jelen törvény kihirdetésétől számított 10 év elteltével Horvátországban királyi kinevezéstől függő polgári és egyházi hivatalokat csak magyar nyelven is tudó egyén nyerhet el. Az 1843/44. évi országgyűlés, Irományok/II/5.

⁷ Szemere 1843. évi véleménye a magyar nyelv használatáról: „Mi szemközt így állunk a horvátokkal: ők életnyelvenek a horvátot követelik, és nincs jogunk azt eltiltani; ők hivatalos nyelvű is azt akarják emelni, azonban erről már joga van a statusnak határozni, /-/ s ha van sok status a világban, egy sincs olyan, hol különjű népek egy alkotmány alatt élnek, melyben nem volna egy a hivatalos nyelv. /-/ a közéletben [a mindennapi életben] a horvátnak joga van bármilyen nyelven élni, de a hivatalos nyelvet meghatározni a statusnak van joga /” Az 1843/44. évi országgyűlés, Rendi napló/I/147–148. – 1843. júl. 6.

Az 1847/48. évi országgyűlésen a követek 1848. ápr. 6-án így fordultak a kapcsolt Részek lakosaihoz: „/-/ A kapocs, mely Magyarországot a Részekkel egyesítse: közös szabadság, közös törvényhozás, közös főkormány, közös király. A törvényhozás azon szabadságért és jólétért, mely Horvátországra Magyarországgal közösen fog kiáradni, kívánja, hogy a kapocsnak nemzetisége magyar legyen, és elvárja, hogy ezt a horvát hazafiak önként is ismerjék el. /-/” (kiemelés – FKE) (Az 1847/48. évi országgyűlés, Irományok, 191. sz. – 180.)

⁸ Minisztertanács, 1848. aug. 27. – melléklet.

⁹ A bán letételének hírére a tartományi gyűlés a Habsburg-uralgó helyett egy szárd-piemontinak a meghívását latolgatta.

- Hauptmann, Ferdinand: Erzherzog Johann als Vermittler zwischen Kroatien und Ungarn im Jahre 1848. (Zur Kunde Südosteuropas II/1.) (Graz, 1972. [a továbbiakban: Hauptmann], 29.)
- ¹⁰ Kulmer, Franjo/Franz br. (1806–1853) Bécsben jogot tanult. Állami szolgálatát a M. Udvar Kancelláriánál kezdte. A horvát nemzeti párt egyik él-politikusa, viszont feltétlen királyhű. Szerém m. főispánja (1845). Egyike volt azoknak, akik Jellačić bánná nevezését szorgalmazták. A tartományi gyűlés követelése értelmében 1848. dec. 2-án Ferenc József a horvát ügyek tárca nélküli miniszterévé nevezte ki a Schwarzenberg kormányban. (F. Kiss E. személyi címszavak az 1848/49. évi lexikonhoz. Kézirat.)
- ¹¹ Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. I–II. (Pest, 1867. [a továbbiakban: Szeremlei], 1848. jún. 10.), Stefan Pejakovič: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. (Wien, 1861. [a továbbiakban: Pejakovič], 79–84.)
- ¹² Ilyen volt pl. Sztójakovič György ügyvéd, akit amiatt fogtak be, mert elment a prágai szláv kongresszusra. Az aug. 26-ai magyar minisztertanácsban tárgyaltak kicseréléséről Brandl János főhadnaggyal. (Magyar Országos Levéltár, 1848/49. évi minisztérium levéltára, Király személye körüli minisztérium, Elnöki [H 6.], 1848/854. sz. aug. 4.); U. ott: (Belügyminisztérium, Elnöki, [H 9.], a továbbiakban: Bm, Elnöki, 1848/789. sz.); Szeremlei, 1848. júl. 10.; Pejakovič: 101–106.; Pesti Hírlap, 111. sz.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Ministerrats-Protokolle, 1848 [a továbbiakban: M. Rat. Prot.], 1848. júl. 8. (1)
- ¹³ Pejakovič: 124.; Szilágyi Ferenc ismertetése Pejakovič munkájáról: A magyar–horvát kérdés okleveles tára. (Budapesti Szemle, 1862 [16.köt.], 151). – A 3. ponthoz vö. Szemere B. alább idézendő levelének vonatkozó részét.
- ¹⁴ Ezekről a minisztertanácsi üléseken: 1848. jún. 18., 21., júl. 5. és a nádorhoz eljuttatott kormány-memorandumban: júl. 4. – Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szerk. és bev. F. Kiss Erzsébet. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II/15. Bp. 1989. [a továbbiakban: Min. tan. jkv-k], 57–58., 60., 62. – M. Rat. Prot., 1848. júl. 8. (1) 532. – Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 1848. ápr.–szept. Szerk. és bev. Sinkovics István. (Kossuth Lajos összes munkái XII.), 257. sz. – Az uralkodó jún. 19-én bízta meg a főherceget a közvetítéssel. Erről szól Hauptmann.
- ¹⁵ Ld. a nádorhoz 1848. jún. 27-én írt levelét. Ő használja a „neutraler Boden” kifejezést még a Ministerrat előtt. (Vortrag, 1848/1274. sz.) – A bán volt az, aki az első hívásra nem jelent meg.
- ¹⁶ Károlyi, BaL, I/388. s. köv.
- ¹⁷ „sem /-/-/ a nádor, /-/-/ se a magyar miniszterelnök, /-/-/ nem valának oly helyzetben, hogy szemben az országgyűléssel s a magok pártjával, azokra valami részben is kielégítőleg ráállhassanak, s így a fenséges közbenjárónak júl. 30-án Frankfurtba elutazásával nemzeti ügyünk békés kiegyenlítésének ez utolsó megkísérlése is végéig érte.” Szilágyi: 151–152. (Pejakovič, 124.)
- ¹⁸ Bm, Elnöki, 1848/704.sz. – Szemere (és mások) csak látszatengedményekre gondolhattak, amelyeket adandó alkalommal, idővel vissza lehet venni, ill. úgy irányítani a fejlődés menetét, hogy a magyar fennhatóság ne szenvedjen csorbát. Ez magyarázhatja semmitmondó törvényjavaslatát is.
- ¹⁹ Közlöny hivatalos lap, 1848/76. sz. – Károlyi Á. úgy képzelte, hogy a javaslatok még a július végi optimizmus jegyében születtek, majdnem egy hónap múltán! BaL, I/396. s. köv.
- ²⁰ Min. tan. jkv.-ek, aug. 27., 65., Károlyi, BaL, I/392., 393.
- ²¹ Károlyi, BaL: I/394., II/Függelék, 10., 11. sz. – 634.
- ²² Pázmándy Dénesnek, a küldöttség vezetőjének beszámolója. 1848. szept. 11. Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. I–II. (Bp. 1881., II/166.)
- ²³ Beér – Csizmadia: 526.
- ²⁴ Közlöny, 1848/89. sz. - szept. 6. (a 4-ei ülésről)
- ²⁵ Beér–Csizmadia: 349., 353., 356. jkv.-i sz., irományok 62. sz. – 683–684. – Károlyi Á. BaL, I/392.–3. jegyzetében egybe van zavarva a kormányi javaslat és az országgyűlési határozat tartalma.
- ²⁶ Fentiekre ld. Hauptmann vonatkozó részek.

1. TÖRTÉNELMI KERETEK

Az Egyház és állam modern kori viszonyára alapvetően két nagyobb változás gyakorolt erőteljes hatást. Az egyik a politikai környezetben lejátszódó radikális átalakulás, amely már a reformáció megindulásakor (1517) felismerhető az egyes világi uralkodók új hitre történő reagálásában.¹ Ezt a tendenciát erősítette az angol egyház elszakadása (1536) Rómától, amely nyíltan kifejezésre juttatja az állami, nemzeti „egyházak” megvalósítási szándékát, az egyetemes, politikai hatalomtól független és afelett álló, egyházi tradíciót őrző Egyházzal szemben.² Hiába tette meg teológiai síkon a megfelelő lépéseket a Katolikus Egyház a Trienti (1545–1563)³ és az I. Vatikáni Zsinaton (1869–1870),⁴ amelyek kifejezték, hogy az egyes országok és népek politikai és nemzeti érdekei nem jelenthetik az egységes krisztusi tanítás felaprózását és önkényes értelmezését.⁵ A gallikanizmus, a jozefinizmus kialakulása mutatja, hogy a hitújításon, a parasztháborúkon (1525), illetve az Európa jelentős részére kiterjedő harmincéves háborún (1618–1648) túljutott egyes politikai irányzatok nem tűrik a Katolikus Egyház függetlenségét, tanításának és szervezetének egyetemességét, illetve a krisztusi

Szuromi Szabolcs

Megjegyzések az egyház és állam modern kori viszonyának változásaihoz

alapításból levezetett tekintélyét. Sőt a francia forradalom lefolyása (1789–1797), és a nyomában éledő szellemi irányzatok jelzik, hogy már nem pusztán az Egyház és annak intézményrendszere kerül elutasításra, hanem magát a teista szemléletet és a középkori skolasztikus gyökereket kérdőjelezzik meg.⁶ Az európai egyesítő törekvések nyomán létrejött olasz egység (1848–1870) a Pápai Államot is elsodorja politikailag, de éppen az ezt követő diplomáciatörténeti adatok bizonyítják, hogy a Szentszék milyen politikai megerősödésen megy keresztül, mind IX. Pius pápa (1846–1878), mind pedig XIII. Leó uralkodása alatt (1878–1903).⁷ A Pápai Állam megszűnése nem az egyházi intézmény-

rendszer felbomlását és halálát jelenti, hanem éppen annak a minden világi hatalomtól független egyetemes Egyház elismerésének a megvalósulását, amelyet a XVII–XVIII. század kívánt felszámolni.⁸

2. AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ MODERN KORI ELVÁLASZTÁSA

A két világháború megváltoztatta a Világ politikai térképét, amelynek egyik következménye volt az Egyház és az állam feladatkörének pontosabb jogi szétválasztása és a hivatalos keresztény államvezetés megszűnése, néhány kivételtől eltekintve, mint Anglia,⁹ Írország,¹⁰ Görögország.¹¹ Ez azonban csak befejező mozzanata az állami hatalom szekularizációjában a XVI. századtól érzékelhető folyamatnak.¹² Az érett középkornak az emberi társadalomban érvényesülő hatalom eredetéről vallott hagyományos meggyőződése¹³ először gyakorlatilag, majd lépésről lépésre teoretikusan is megkérdőjeleződött. Az uralkodói szuverenitás (vö. Jean Bodin)¹⁴ és a teljes, mindenre kiterjedő hatalom, amely legitimitását végső soron Istentől nyeri, azaz valamilyen szinten és alapvetően vallási vonatkozással ruhazza fel magát az államot, az abszolutista politikai berendezkedés bukásával érvényesíthetetlené válik. Mind a felvilágosult abszolutizmus, mind az alkotmányos monarchia teret próbált adni a felvilágosodással nyilvánvalóvá váló igénynek, hogy az állam minden teljes jogú polgára befolyást gyakorolhasson az állam (tehát az emberi közösség) ügyeinek intézésére. A XVI–XIX. sz.-ig a világban működő két *tökéletes társaság* elmélete többé-kevésbé biztosította az Egyház függetlenségét és saját jogrendjének működését. E szerint a „tökéletes társaság”, azaz mind az állam, mind pedig az Egyház, rendelkezik minden olyan eszközzel, amely saját céljának megvalósításához szükséges.¹⁵ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a társadalomban lévő személyek és dolgok közötti kapcsolatokat rendező normák és intézmények fokozatosan átkerültek teljes állami fennhatóság alá, míg a vallási terület viszonyai és intézményei megmaradtak egyházi irányítás alatt.¹⁶ Ettől eltérő helyzet állt elő a protestáns országokban, mivel a főbb protestáns irányzatok felfogása az egyházon belüli jogi jelenségről alapvetően különbözött a Katolikus Egyház meggyőződésétől. Értelmezési horizontjukban csak a világi hatalom rendelkezik jogalkotói képességgel, akár az egyház belső életének tekintetében is.¹⁷ Ezzel az államegyháziság olyan sajátos formája jött létre, amely elismerte a világi uralkodókat egyházi jogalkotóként, mint Svájc, Norvégia, illetve 1999. december 31-ig Svédország.¹⁸

A XIX. század végére az egyházi intézményrendszer kiszorult azon legfontosabb központi állami feladatok gyakorlásából, amelyek a középkorban hagyományosan egyházi illetékességi körbe tartoztak, mint az anyakönyvezés, a hagyatéki ügyek, vagy a házasság. Az Egyház így leginkább az oktatási és a szociális területen őrizte meg a közfeladatokban való közreműködését, to-

vábbá az állam által elfogadott és támogatott pasztorális területeken; a katonai, egyetemi és kórház lelkészi szolgálatban; vagy a börtönpasztorációban. Az egyes országokban, a belpolitikai helyzet függvényében, különböző intenzitással és mértékben zajlott le az állam és egyház szétválasztásának jogi megalapozása, melyre radikális formában először 1791-ben az Amerikai Egyesült Államokban került sor az első alkotmánykiegészítéssel.¹⁹ Franciaországban az elválasztást alapvetően befolyásolta az egyre erősödő egyházellenes hangulat. 1901-ben a Francia Parlament megszavazta az úgynevezett *egyesületi törvényt*, amely lehetőséget biztosított szellemi, társadalmi, kulturális célra történő egyesület alapítására, sőt állami támogatására.²⁰ A törvény alkalmazása a szerzetesrendekre és azok intézményeire mind belpolitikailag, mind egyházpolitikailag aggályos volt. Miközben az új francia kormány sorra zárta be a szerzetesi iskolákat és házakat, a püspökök a parlamenti képviselőkhez és szenátorokhoz fordultak, amelyet ugyan *XIII. Leó pápa* pozitívan értékelt, de az 1903. december 18-án elfogadott, szerzetesi oktatási intézmények bezárásáról rendelkező törvénybe torkollott. Az ezt követően kihirdetett *1905. december 9-i törvény* előírta az egyházak mindennemű vagyonának egy éven belüli átadását a vallási egyesületeknek, amelyeknek pontos taglétszámát is meghatározta a törvény.²¹ Jogosultak voltak adományok elfogadására, kezelésére a törvény által szabott keretek között.²² X. Szt. Piusz pápa (1903–1914) *Vehementer Nos* kezdetű enciklikájával 1906. február 11-én visszautasította a garanciák nélküli kultusz egyletek alapítására irányuló francia állami szándékot,²³ miközben a francia püspökök kísérletet tettek ideiglenes jelleggel az 1905. évi törvény alkalmazására. Az *első világháborút* követően, 1921-ben módosított törvény már csak egy egyesület alapítását írta elő egyházmegyénként, amelynek a területen működő mindennemű egyházi javak vagyongazdálkodását el kellett látnia, az egyesület elnöke pedig a püspök lett.²⁴ XI. Piusz pápa (1922–1939) 1924-ben felkérte a francia püspököket az egyházmegyei egyesületek felállítására, amelyet a Francia Püspöki Kar 1924. február 6-án rendelt el.²⁵ *Spanyolországban* az állam és az Egyház kapcsolata 1851. március 16-tól a IX. Piusz pápa (1846–1878) és II. Izabella királynő (1833–1868) által megkötött spanyol konkordátum alapján került rendezésre. A megállapodás a katolikus vallás működését ismerte el egyedül a Spanyol Királyság területén. Ebből következett, hogy minden szintű oktatási intézményben (egyetem, kollégium, szeminárium, iskola) – világi és magán – a katolikus tanításnak megfelelően kellett oktatni a hallgatókat. Egyúttal megmaradt a király megkoronázásának egyházi jellege is.²⁶ A Spanyol Polgárháború (1931–1939) és a baloldali diktatúra időlegesen megtörte a spanyol államnak az Egyházzal fűződő hagyományos viszonyát,²⁷ de már az 1939-ben hatalomra került új kormány arra törekedett, hogy az 1851-ben kötött konkordátumnak megfelelően helyreállítsa a Katolikus Egyház működését az ország területén, illetve megszüntesse a kommunista rezsim által hozott vallás-

ellenes törvényeket. Az 1953. augusztus 27-én kötött új konkordátummal a katolikus vallás visszanyerte a „spanyol nemzet egyedüli vallása” státuszt, amellyel együtt állami védelmet és támogatást kapott. Az 1978. december 27-én kelt spanyol alkotmány pedig deklarálta, hogy a Spanyol Állam szoros együttműködést tart fenn a Katolikus Egyházal.²⁸ A Franco (1939–1975) tábornok alatt helyreállított állam–egyház rendszert tehát az új spanyol alkotmány alapján az „együtműködő elválasztás” váltotta fel.²⁹ Kelet-Közép Európában a II. világháború következtében kialakuló szovjet érdekszférában működő szocialista típusú államok teoretikus alapon helyezkedtek szembe minden vallási jelleggel bíró szervezettel. Ez a megállapítás még akkor is helytálló, ha bizonyos keretek között és szigorú kontroll mellett a szocialista állam eltúrta az egyházak működését.³⁰ Így a szocialista országok tekintetében nem beszélhetünk az állam és az egyház szétválasztásáról, ahogy a modern értelemben vett képviselői demokrácia működéséről sem.³¹

A XX–XXI. századra tehát négy fajta modell alakult ki az állam és az egyház kapcsolatának szabályozására: 1) államegyház (Görögország, Anglia, Skócia, Dánia, Norvégia, Finnország); 2) radikális elválasztás (USA, Franciaország); 3) kapcsolódó (Németország, Ausztria); 4) együttműködő (Olaszország, Spanyolország).³² A legújabb Szentszékkel kötött konkordátumok alapján Csehország, Románia, Horvátország, Lengyelország, Szlovákia leginkább az „együtműködő”, vagy „támogató” elválasztás kategóriába sorolható, amelyhez a magyarországi szisztéma is közel áll.³³

3. AZ APOSTOLI SZENTSZÉK SZEREPE NEMZETKÖZI SZINTEN AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ KAPCSOLATÁBAN

Annak ellenére, hogy az államhatalom szekularizációjával az Egyház önálló jogrendjének világi jogi keretei és hatásai alapvetően megváltoztak és annak legjelentősebb része jogilag irrelevánssá vált az állam számára, az Apostoli Szentszék, mint nemzetközi jogalany, továbbra is megőrizte jogát arra, hogy az egyes államokkal kétoldalú megállapodásokat kössön a Katolikus Egyház működésére vonatkozólag, amelyek így a nemzetközi jog részeként kötelezik az aláíró feleket a benne foglaltak végrehajtására.³⁴ Az Apostoli Szentszék és az egyes államok közötti ilyen megállapodásokat, amelyek a legjelentősebb közös kérdéseket rögzítik, és rendezik, konkordátumnak nevezzük. Ilyen kérdést jelentenek az Egyház szabadsága és jogai; a püspökök kinevezésének körülményei; a plébánosokra, a tábori lelkészetre vonatkozó egyházi és állami előírások, tevékenységükkel és díjazásukkal kapcsolatos kérdések; az Egyház immunitása; a katolikus oktatási és nevelési tevékenység szabályozása; továbbá a házasságjog területe. Ezen túlmenően létezik még úgynevezett részleges megállapodás, illetve a „modus vivendi” műfaja.³⁵ A konkordátumot két különböző, szuverén tekintély írja alá (világi, egyházi)

nem pedig két állam. Ebben a megállapodásban csak az egyik oldalon találunk államot, míg a másik oldalon egy lelki célra rendezett látható társaságot. Ez a „társaság” köt megállapodást az egyes országokkal, azokról a köteleességekről és jogokról, amelyek az országon belül az ott működő Egyházat megilletik. Az ilyen szerződés tehát alapvetően különbözik az egyes államok kormánya és a különböző vallási csoportok közötti megegyezésektől, mivel azok nem két nemzetközi jogalany között jönnek létre, így nem szorulnak az adott ország parlamentjének megerősítésére. A megegyezés szövege kiemelt forrása a konkrét ország területe partikuláris egyházjogának, mivel pedig a nemzetközi jog része, így megváltoztatásához mindkét fél egyetértése szükséges. A megállapodásban foglaltak stabilitása az egyházjog részéről is biztosított, amit jól példáz az 1983. január 25-én kihirdetett hatályos Egyházi Törvénykönyv 3. kánonja. E szerint az új kódex nem módosítja azokat a megállapodásokat, amelyeket az Apostoli Szentszék a korábbiakban kötött.³⁶ A kétoldalú nemzetközi megállapodások módosításához a körülmények lényegi és gyökeres változására van szükség. Annak ellenére, hogy az 1929-ben ratifikált Lateráni Egyezmény óta a Szentszék 1870. október 9-e után újra területi szuverenitást is élvez, ez nem feltétele a Szentszék nemzetközi jogalanyiségének, pusztán jobban kifejezi függetlenségét. A Szentszék által megkötött konkordátumok közül emlékeztető a Franciaországgal VII. Piusz pápa (1800–1823) és I. Napóleon között létesült megállapodás 1801-ben és 1813-ban.³⁷ De utalhatunk arra a tizenhat országra is, amellyel a Szentszék 1915 és 1958 között konkordátumot kötött: Lettország (1922), Bajorország (1924), Lengyelország (1925), Litvánia (1927), Románia (1927), Poroszország (1929), Olaszország (1929), Baden (1932), Ausztria (1933), Németország (1933), Jugoszlávia (1935), Portugália (1940), Spanyolország (1953), Dominikai Köztársaság (1954), Észak-Rajna-Westfalia (1956), Bolivia (1957). Az ilyen jellegű megegyezések sorából kiemelkedik az úgynevezett *Lateráni Szerződés*,³⁸ amelyet XI. Piusz pápa az Olasz Állammal írt alá 1929. február 11-én. Ez rendezte az úgynevezett „római kérdést”, meghatározva a Vatikánváros jogi státuszát és az Olasz Államhoz való viszonyát. A Vatikánt Olaszország szuverén államnak ismerete el, amely felett így a Szentszék saját, egyedüli és abszolút hatalmat gyakorol.³⁹

Érdekes egy pillantást vetni az Ausztriával (1933. június 3) és Németországgal (1933. július 20), a két világháború között kötött konkordátumok tartalmára is. Az 1933-ban megszüvegezett osztrák konkordátum XI. Piusz pápa uralkodása alatt került aláírásra, Eugenio Pacelli és Engelbert Dollfuss által.⁴⁰ A dokumentum 23 cikkelyből áll és rendelkezik a megüresedett püspöki székek betöltéséről,⁴¹ külön megemlítve az utódlási joggal kinevezett, koadjutor, püspök kinevezésének feltételeit, előzetes egyeztetést biztosítva a jelöltek személyét illetően a kormány és az Apostoli Szentszék számára. A megállapodás kitér a teológiai karok és a papképző semináriumok működésére.⁴² Beszél az egyházi

és az állami iskolákban végzett hitoktatásról, utóbbiak esetében utalva az osztrák közoktatási törvényre.⁴³ A konkordátumban az Osztrák Állam elismeri a kánoni formában megkötött egyházi házasság civil joghatásait, amelyhez az állami hatóság regisztrációja szükséges. Rögzíti továbbá az egyházi bíróságok jogát a házasság semmisségének a kimondására és a megkötött és el nem hált házasságok felbontására, kánoni házasság esetében.⁴⁴ Ezen túlmenően szabályozza a tábori ordinariátus működését,⁴⁵ a szerzetesrendek vagy más apostoli életet folytató kongregáció alapításának és tevékenységének feltételeit,⁴⁶ az egyházfinanszírozás,⁴⁷ illetve az egyház ingó és ingatlan javainak kérdéseit.⁴⁸

Ennél jóval szélesebb körű rendelkezéseket találunk a 34 cikkelyt tartalmazó 1933. évi német konkordátumban, amelyet Eugenio Pacelli és Franz von Papen látott el kézjeggyel.⁴⁹ A konkordátum célja az volt, hogy biztosítsa a Katolikus Egyház szabad működését Németországon belül, amint azt az 1. cikkely kifejezetten is jelzi. A dokumentum hatálya kiterjed a Bayern-re, Preussen-re és Baden-re is, amely tartományokkal a Szentszék már a korábbiakban önálló megállapodást kötött. A Német Állam deklarálja a Katolikus Egyház szabad pasztorális tevékenységét, az egyházi sajtó működését, a lelkiélet területén végzett zavartalan munkát.⁵⁰ A megállapodás kitér az egyes németországi egyházmegyék területi megoszlására, illetve az új egyházmegyék alapításának kritériumaira.⁵¹ További szabályokat találunk a plébániákra,⁵² a kegyúri jogra,⁵³ az állami egyetemeken működő teológiai karokra,⁵⁴ a szemináriumok működésére és alapítására,⁵⁵ a tábori lelkészi szolgálatra,⁵⁶ és az egészségügyi intézetekben dolgozó lelkészekre.⁵⁷ Az egyházi iskolák működésével kapcsolatban a megállapodás úgy rendelkezik, hogy azok mint magániskolák működhetnek és érvényesek rájuk a mindenkori közoktatási és költségvetési törvény magániskolákra vonatkozó rendelkezései.⁵⁸

Az ismertetett két példa jól jellemzi a konkordátum műfajának sajátosságait. A német konkordátum egyúttal megvilágítja azt is, hogy a hivatalos német politika milyen változásokon ment keresztül az egyház és a vallás szabadságának megítélésében, amely többek között XI. Piusz pápa a totalitarizmust és a fajelméletet elítélő, 1937. március 14-én kiadott *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájához vezetett. Ha összehasonlítjuk az előbbi két nemzetközi megállapodást az Ausztriával a II. világháború után másfél évtizeddel összeállításra került új konkordátum szövegével, szemmel láthatóak a tematikai változások.⁵⁹ A Giovanni Dellepiane apostoli nuncius és Bruno Kreisky, illetve Heinrich Drimmel által 1960. június 23-án aláírt dokumentum tíz cikkelye módosította a két fél között 1933-ban megkötött megállapodást, amely leginkább az egyházfinanszírozás területét érintette.⁶⁰ A konkordátum megfelelő anyagi hátteret próbál nyújtani a Katolikus Egyház működésének. Ennek megalapozásához az Osztrák Állam vállalja, hogy 1961-ben egyösszegű 50 millió Schillinges segílyt juttat a katolikus egyháznak.⁶¹ A felek megállapod-

podnak abban is, hogy az Egyház vagyongazdálkodására Ausztriában a hatályos osztrák törvények érvényesek. A dokumentum továbbá szabályozza az egyházi ingó és ingatlan javak helyzetét,⁶² a Salzburgi Érsekség földbirtokait,⁶³ és a Burgenlandi Apostoli Adminisztrátúra bevételeit.⁶⁴ Az egyházi hozzájárulás begyűjtését a konkordátum alapján az Egyház maga végzi, de az Osztrák Állam polgári jogi igénynek ismeri el ezt és lehetőséget biztosít annak esetleges bírósági úton történő behajtására.⁶⁵ Hozzá kell tennünk, hogy ugyanezen a napon (1960. június 23.) és ugyanazon felek által sor került a Burgenlandi Apostoli Adminisztrátúra működésére vonatkozó kétoldalú megállapodás aláírására is, kilenc cikkely terjedelemben, amely az Eisenstadti Egyházmegye helyzetét szabályozza.⁶⁶ Az Eisenstadti Egyházmegye területileg Burgenlandhoz tartozik, egyházi közigazgatási tekintetben pedig a Bécsi Érsekséghez.⁶⁷ A megállapodás kitér az apostoli adminisztrátúra jogi státuszára,⁶⁸ és földbirtokaira.⁶⁹ Az Osztrák Állam szerződésileg kötelezte magát 5 millió Schilling egy összegben történő juttatására az apostoli adminisztrátúra működési költségeire.⁷⁰

Az utóbbi évek európai, elsősorban a volt szocialista országokkal kötött konkordátumai, illetve részleges megállapodásai a katolikus egyház helyzetének jogi és gazdasági stabilizálását célozták, egyúttal lehetőséget teremtettek az egyházi intézményrendszer megerősítésére.⁷¹ Ennek egyik eszköze a katolikus egyház jogi személyeinek állami elismerésére tett garancia volt.⁷² A legtöbb aktuális kérdést az állam és az egyház viszonyának az Európai Unión belüli kezelése veti fel. Az mindenesetre tény, hogy az Európai Unió belső normái a radikális elválasztás elvének megfelelően és a vallási diszkrimináció tilalmát szem előtt tartva igyekeznek rendezni a tagállamok és a bennük működő egyházak és vallási közösségek viszonyát.

4. AZ ALKOTMÁNYOK „SZEKULARIZÁCIÓJA”

Látható tehát az az alapvető változás, amely a modern korra a világi társadalom céljának értelmezésében bekövetkezett. A középkor államának ugyanaz volt a teoretikus célja, mint az egyháznak, azaz minden ember lelki üdvösségének az előmozdítása, Isten Országának evilági megjelenítése. Ez a cél vezérelte a felkent uralkodót a társadalmi együttélés normáinak rendezésekor, de akkor is, amikor a vallásos meggyőződés elmélyítésén, illetve az egyház támogatásán fáradozott. A történelmi példák természetesen azt is mutatják, hogy az Isten Országáért tevékenykedő uralkodó feladatának teljesítéséhez nagyon gyakran igényt formált az egyház működésének és belső életének meghatározására. Az állam és az egyház közös célja a szekularizáció hatásként lényegileg távolodott el egymástól. Ennek a folyamatnak gyakorlati jelenségei voltak a fentebb bemutatott változások. Elméleti lecsapódását pedig nyomon kísérhetjük az egyes országok alaptörvényeinek szövegében.

A XVIII–XIX. században megszővegeződő alkotmányok, mint a Virginiai Nyilatkozat (1776.), az Egyesült Államok Alkotmánya (1787.), a Francia Alkotmány (1791., 1792., 1795.), a Német Birodalom Alkotmánya (1849.), az Osztrák Császárság 1867. decemberi alkotmánytörvényei, vagy a Weimari Alkotmány (1919), amelynek egyházügyi rendelkezéseit a Bonni Alaptörvény is átvette, pontosan mutatják az állami jog szekularizációjának lépcsőfokait.⁷³ Többségük valamilyen formában, kitüntetett helyen utal Istenre és a keresztény meggyőződésre. Azonban egyúttal az is szembetűnik, hogy a polgári alkotmányok népszuverenitás, hatalommegosztás, népképviselő és parlamentarizmus talaján álló, illetve a vallásszabadság eszméjét kihangsúlyozó felfogásában ez az istenkép már leginkább deista. A felvilágosodás utáni szekularizált és hézagpótló istenkép, amely az államrend és normák végső megalapozását biztosította, már nem szükséges a jog és igazságosság eszményének társadalmon belüli érvényesítéséhez.⁷⁴ 1849-ben a német császárrá megválasztott IV. Frigyes Vilmos (1840–1861) porosz uralkodó, megtartva a hatalom eredetéről alkotott hagyományos álláspontot, az újonnan elfogadott Birodalmi Alkotmány ellenében még kijelentette, hogy jogait továbbra is Isten kegyelméből gyakorolja.⁷⁵ Am a II. világháborút követően lényegileg átalakított vagy újonnan megfogalmazott alkotmányok szövegéből, alkalmazkodva a modern állam tisztán evilági jellegét hangsúlyozó felfogáshoz, végleg kimaradt a vallási mozzanat, mint pl. az 1958-ban módosított Francia Alkotmányból.⁷⁶ Az Európai Unió alkotmányának előkészítési vitáiban, elsősorban a korábbi alkotmányok mintájára, ismét lényegi kérdésként merült fel az Istenre, vagy az európai társadalom keresztény gyökereire való utalás.⁷⁷

Jegyzetek

- 1 VENARD, M. (ed.): *Les temps des confessions (1530-1620/30)* [Histoire du Christianisme des origines à nos jours 8], (Paris 1992. 355–357. p.).
- 2 DICKENS, A. G.: *The English Reformation*, (London 1964. 149–150, 411–412. p.).
- 3 *Conc. Tridentinum*, Sess. II (7 ian. 1546): Ad haec cum huius sacrosancti concilii praecipua cura, sollicitudo et intentio sit, ut propulsatis haeresum tenebris (quae per tot annos operuerunt terram) catholicae veritatis lux (Iesu Christo, qui vera lux est, annuente), candor puritasque refulgeat et ea, quae reformatione egent, reformentur: ipsa synodus hortatur omnes catholicos hic congregatos et congregandos atque eos praesertim, qui sacrarum litterarum peritiam habent, ut sedula meditatione diligenter secum ipsi cogitent, quibus potissimum viis et modis ipsius synodi intentio dirigat et optatum effectum sortiri possit, quo maturis et consultius damnari damnanda, et probanda probari queant, ut per totum orbem omnes uno ore et eadem fidei confessione glorificent Deum et Patrem domini nostri Iesu Christi. *Conciliorum Oecumenorum Decreta*, (Bologna 1973 [továbbiakban COD] 661. p.).
- 4 *Conc. Vaticanum I*, Sess. III (24 apr. 1870): Verumtamen haec aliisque insignia emolumenta, quae per ultimam maxime oecumenicam synodum divina clementia ecclesiae largita est, dum grato, quo par est, animo recolimus, acerbum compescere haud possumus dolorem ob mala gravissima, inde potissimum orta, quod eiusdem sacrosanctae synodi apud permultos vel auctoritas contempta, vel sapientissima neglecta fuere decreta. Nemo enim igno-

ÖSSZEZÉS

Az imént érzékeltetett folyamatok rávilágítanak az Egyház és az állam működésének egyre pontosabban körülhatárolt elválasztására. A középkori egyház kifejezett formában törekedett saját belső életének és jogrendjének védelmére, amelynek autonómiája a Római Birodalomban elismerést nyert. A modern korban megjelenő elválasztási modellek sajátossága, hogy az állam általában nem tekinti kompetensnek magát polgárai vallásos meggyőződésének szabályozására, amennyiben azok megmaradnak az egyetemlegesen deklarált vallás és lelkiismeret szabadsága alapvető emberi jogi normáinak keretei között.⁷⁸ Az Apostoli Szentszék konkordátumai ezeknek a jogoknak és kötelességeknek az egyedi érvényesülését hivatottak biztosítani a megállapodást kötő országban a katolikus Egyház tekintetében. Az Egyház mentesülése az állam tevékenységi körébe tartozó funkciók és feladatok intézményes megoldása alól, lehetőséget teremt az egyház sajátos céljának független, állami beavatkozástól mentes teljesítésére. Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az egyház saját belső joga által normatív módon szabályozott területek jogalanyai egyúttal a világi jogrend jogalanyai közé is tartoznak. Éppen ezért bármely elválasztási modell alkalmazása esetében átfedések tapasztalhatók. Az állam nem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy a vallásos meggyőződés az állampolgárok jelentős részének természetes tulajdonságai közé tartozik, amelyek gyakorlásából kötelezettségek hármlanak az államra. Az adott ország alkotmányában és más törvényi rendelkezéseiben szavatolt vallás és lelkiismereti szabadságukkal élő polgárok társadalmat gazdagító tevékenysége nem lehet neutrális az állam számára. A vallási meggyőződést érintő rendelkezéseknek éppen ezért mindig szem előtt kell tartaniuk a vallások és az egyes felekezetek belső normáinak autonómiáját.

- rat, haereses, quas Tridentini patres proscripserunt, dum, reiecto divino ecclesiae magisterio, res ad religionem spectantes privati cuiusvis iudicio permitterentur, in sectas paullatim dissolutas esse multiplices, quibus inter se dissentientibus et concertantibus, omnis tandem in Christum fides apud non paucos labefactata est. COD 804. p.
- 5 ALBERIGO, G.: „Das Konzil von Trient in neuer Sicht” in *Concilium* 1 (1965, 574–583. p.).
- 6 PLONGERON, B. (ed.): *Les défis de la modernité (1750–1840)* [Histoire du Christianisme des origines à nos jours 10], (Paris 1997. 301–305. p.).
- 7 Vö. BARBERINI, G.: „Le Saint-Siège et la notion de puissance en droit international” in *L'année canonique* 42 (2000) 37–50. különösen 42–43. p.
- 8 SZUROMI Sz. A.: *Egyházi intézménytörténet* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/5), (Budapest 2003. 170–173, 191–192. p.).
- 9 GARBETT, C.: *The Church and State in England*, (London 1950. 122–135. p.).
- 10 Mc DONAGH, E.: „Church and State in The Constitution of Ireland” in *The Irish theological quarterly* 28 (1961) 131–144. p.
- 11 PODSKALSKY, G.: „Kirche und Staat in Griechenland” in *Trierer theologische Zeitschrift* 76 (1967) 298–322. p.
- 12 Vö. CHADWICK, O.: *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge 1975. 21–28. p.)

- ¹³ BISSON, T.N.: „Medieval Lordship” in *Speculum* 70 (1995) 743–759. p. vö. ERDŐ, P.: „Das Verhältnis zwischen Kirche und Staat in der Theologie der katholischen Kirche” in *Theological doctrines on the ideal Church-State Relation* (Cluj–Napoca, 22–23 February, 2000, Cluj–Napoca 2000. 97–114. p., különösen 101–103. p.)
- ¹⁴ Vö. BAUDRILLART, H.J.L.: *Jean Bodin et son Temps*, (Paris 1853.) JANET, P.: *Histoire de la science politique*, (Paris 1872.)
- ¹⁵ Vö. OTTAVIANI, A.: *Institutiones iuris publici ecclesiastici*, I. Typ. pol. Vat. 1957. 33–155. p.
- ¹⁶ Vö. pl. LISTL, J.: „Die Religionsfreiheit als Individual- und Verbandsgrundrecht in der neueren deutschen Rechtsentwicklung und im Grundgesetz” in ISENSEE, J.–RÜFNER, W.–REES, W. (Hrsg.): *Kirche im freiheitlichen Staat. Schriften zum Staatskirchenrecht und Kirchenrecht* (Staatskirchenrechtliche Abhandlungen 25, Berlin 1996. 3–64. p., különösen 18–28. p.)
- ¹⁷ HACKEL, M.: *Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Jus Ecclesiasticum 6), (München 1968. 14–44. p.)
- ¹⁸ ZIEGLER, A.W.: *Das Verhältnis von Kirche und Staat in Europa*, II. (München 1972. 87–111 p., 185–192. p.)
- ¹⁹ BAYER, H.W.: „Das Prinzip der Trennung von Staat und Kirche als Problem der neueren Rechtsprechung des United States Supreme Court” in *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 24 (1964) 202–218.
- ²⁰ FLORES-LONJOU, M.: *Les lieux de culte en France*, (Paris 2001. 24–25, 28. p.)
- ²¹ FLORES-LONJOU, M.: *Les lieux de culte*, 30–36. p.
- ²² *Loi du 9 Décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l’État*, Art. 7: Les biens mobiliers ou immobiliers grevés d’une affectation charitable ou de toute autre affectation étrangère à l’exercice du culte seront attribués, par les représentants légaux des établissements ecclésiastiques, aux services ou établissements publics ou d’utilité publique, dont la destination est conforme à celle desdits biens. Cette attribution devra être approuvée par le préfet du département où siège l’établissement ecclésiastique. En cas de non-approbation, il sera statué par décret en Conseil d’État. FLORES-LONJOU, M., *Les lieux de culte*, 209. vö. *Loi du Janvier 1907 concernant l’exercice public des cultes*, Art. 3: À l’expiration du délai d’un mois à partir de la promulgation de la présente loi, seront de plein droit supprimées les allocations concédées, par application de l’article 11 de la loi du 9 décembre 1905, aux ministres du culte qui continueront à exercer leurs fonctions dans les circonscriptions ecclésiastiques où n’auront pas été remplies les conditions prévues, soit par la loi du 9 décembre 1905, soit par la présente loi, pour l’exercice public du culte, après infraction dûment réprimée. La déchéance sera constatée par arrêté du ministre des finances, rendu sur le vu d’un extrait du jugement ou de l’arrêté qui lui est adressé par les soins du ministre de la justice. FLORES-LONJOU, M., *Les lieux de culte*, 236.
- ²³ Pius X. ep. encyclica „*Vehementer Nos*” (11 Feb. 1906): (...) lamuero ista quidem et id genus cetera, quum ab Ecclesia sensim rem publicam seiungerent, nihil fuisse aliud apparet, nisi gradus quosdam consulto iactos ad plenum discidium lege propria inducendum: id quod ipsi harum rerum auctores profiteri plus semel et prae se ferre non dubitarunt. – Huic tanto malo ut occurreret Apostolica Sedes, quantum in se habuit facultatis, totum eo contulit. Nam ex una parte admonere atque hortari gubernatores Galliae non destitit, etiam atque etiam considerarent, hunc quem institissent discessionis cursum, quanta esset incommodorum consecutura moles; ex altera autem suae in Galliam indulgentiae benevolentiaeque singularis illustrata duplicavit documenta; non absurde confisa, se ita posse, qui praerant, tamquam iniecto officii gratiaeque uinculo, retinere in declivi, atque ab incoeptis demum abducere. (...) *Pii X Pontificis Maximi Acta* III. (Romae, 1908. 25–26. p.)
- ²⁴ Vö. CROUZIL, L.: „Les associations diocésaines sont-elles de simples associations?” in *Bulletin de littérature ecclésiastique* 2 (1939) 61–71. p.
- ²⁵ BOZSÓKY P.G.: *Az állam és az Egyház kapcsolatai Franciaországban*, (Újvidék 1992. 115. p.)
- ²⁶ SZUROMI Sz. A.: „A vallásszabadság érvényesülése a spanyol jogban az állami egyházjogot érintő jogszabályok és a nemzetközi megállapodások alapján” in *Kanonjog* 4 (2002) 29–48. p., különösen 29–32. p.
- ²⁷ CÁRCEL ORTÍ, V.: „La Iglesia durante la II Republica y la guerra civil (1931–1939)” in *Historia de la Iglesia en España*, V. (Madrid 1979. 340–374. p.)
- ²⁸ I. II. 16. 3. Ninguna confesión tendrá carácter estatal. Los poderes públicos tendrán en cuenta las creencias religiosas de la sociedad española y mantendrán las consiguientes relaciones de cooperación con la Iglesia Católica y las demás confesiones. MOLINA, A.–OLMOS, M.E.–CASAS, J.L. (ed.), *Legislación eclesiástica* (Civitas Biblioteca de Legislación), (Madrid 2002. 46. p.); vö. *Sollemnes conventiones cum Hispana* (1979. Jan. 3) AAS 72 (1980) 29–62. p.
- ²⁹ SZUROMI Sz. A.: „A vallásszabadság” 48. p.
- ³⁰ MARGIOTTA-BROGLIO, F.: „La politique concordataire du Vatican vis-à-vis des États totalitaires” in *Relation internationales* (1981) 319–342. p.
- ³¹ Vö. LEISNER, W.: „Geglaubtes Recht. Säkularisierte religiöse Grundlagen der Demokratie” in ISENSEE, J.–REES, W.–RÜFNER, W. (Hrsg.): *Dem Staate, was des Staates – der Kirche, was der Kirche ist. Festschrift für Joseph Listl zum 70. Geburtstag* (Staatskirchenrechtliche Abhandlungen 33), (Berlin 1999. 115–128. p., különösen 126–128. p.)
- ³² SCHANDA B.: *Magyar állami egyházjog* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/4), (Bp., 2000. 191–192. p.)
- ³³ ERDŐ P.: „A magyar elválasztási modell alapjai a katolikus egyház szemszögéből” in *Az állam és egyház elválasztása* (Konferencia 1995. március 31–április 1). (Bp., 1995. 112–126. p., különösen 122–126. p.; SCHANDA B.: *Magyarállami egyházjog*, 206–209. p.)
- ³⁴ GRAHAM, R.: *Vatican Diplomacy. A Study of Church and State on the international plane*, (Princeton, NJ. 1959. 157–183. p.)
- ³⁵ ERDŐ P.: *Egyházjog* (Szent István kézikönyvek 7), (Budapest, 2003. 86. p.)
- ³⁶ 3. kán. – A törvénykönyv kánonjai nem érvénytelenítik és nem is módosítják azokat a megállapodásokat, amelyeket az Apostoli Szentzsék egyes országokkal vagy más politikai társulatokkal kötött; ezek tehát, mint eddig, továbbra is érvényben maradnak, a jelen törvénykönyv ellentétes előírásai ellenére is.
- ³⁷ Vö. ARDURA, B.–CHOLVY, G.–BILLÉ, L.-M.: *Le Concordat entre Pie VII et Bonaparte*, (Paris 2001. 73–89 p., 113–121. p.)
- ³⁸ *Acta Apostolicae Sedis* (továbbiakban: AAS) 21 (1929) 275–294. p.)
- ³⁹ RUDA SANTOLARIA, J.J.: *Los sujetos de derecho internacional. El caso de la Iglesia católica y del Estado de la Ciudad del Vaticano*, (Lima 1995. 8. p.)
- ⁴⁰ AAS 26 (1934) 249–282. p.
- ⁴¹ Art. III. AAS 26 (1934) 249–250. p.
- ⁴² Art. V. AAS 26 (1934) 253–254. p.
- ⁴³ Art. V. AAS 26 (1934) 254. p.
- ⁴⁴ Art. VII §. 3. AAS 26 (1934) 258. p.
- ⁴⁵ Art. VIII. AAS 26 (1934) 259–260. p.
- ⁴⁶ Art. X. AAS 26 (1934) 261. p.
- ⁴⁷ Art. XI. AAS 26 (1934) 262–263. p.
- ⁴⁸ Art. XIII. AAS 26 (1934) 264–265. p.
- ⁴⁹ AAS 25 (1933) 389–413. p.
- ⁵⁰ Art. 4. AAS 25 (1933) 391–392. p.
- ⁵¹ Art. 11. AAS 25 (1933) 394–395. p.
- ⁵² Art. 13. AAS 25 (1933) 395–396. p.
- ⁵³ Art. 14. AAS 25 (1933) 396–397. p.
- ⁵⁴ Art. 19. AAS 25 (1933) 400. p.
- ⁵⁵ Art. 20. AAS 25 (1933) 400–401. p.
- ⁵⁶ Art. 27. AAS 25 (1933) 404–405. p.
- ⁵⁷ Art. 28. AAS 25 (1933) 405. p.
- ⁵⁸ Arts. 24–25. AAS 25 (1933) 402–403. p.
- ⁵⁹ AAS 52 (1960) 923–941. p.
- ⁶⁰ Arts. I, VIII. AAS 52 (1960) 934 p., 939–940. p.
- ⁶¹ Art. 2. AAS 52 (1960) 934–935. p.
- ⁶² Art. 4. AAS 52 (1960) 936–937. p.
- ⁶³ Art. 5. AAS 52 (1960) 937. p.
- ⁶⁴ Art. 6. AAS 52 (1960) 938. p.

⁶⁵ Art. 7. AAS 52 (1960) 938–939. p.

⁶⁶ AAS 52 (1960) 941–945. p.

⁶⁷ Arts. 2–3. AAS 52 (1960) 942. p.

⁶⁸ Art. 5. AAS 52 (1960) 943. p.

⁶⁹ Art. 6. AAS 52 (1960) 943–944. p.

⁷⁰ Art. 6/2. AAS 52 (1960) 944. p.

⁷¹ Vö. Lengyelország (1993. július 28. [AAS 90, 1998, 310–329. p.]); Horvátország (1997. április 9. [AAS 89, 1997, 277–302 p.]); Litvánia (2000. május 5. [AAS 92, 2000, 783–816 p.]); Lettország (2000. november 8. [MARTIN DE AGAR, J. T.: *I concordati del 2000*, Città del Vaticano 2001. 9–22. p.]); Szlovákia (2000. november 24. [AAS 93, 2001, 136–155. p.]); Csehország (2002. július 25.).

⁷² ERDŐ, P.: „Der Einfluss des Rechts der Eu auf das innere Recht der Kirchen” in BÁNDI Gy. (szerk.), *Ünnepi kötet Boytha György-né tiszteletére*, (Budapest 2002. 54–65. p., különösen 55–60. p.)

⁷³ MEYESZTOWITZ, V.: *La religion dans les constitutions des États Modernes* (Pontificium Institutum Utriusque Iuris), (Roma 1938. 310. p.).

⁷⁴ Vö. PIRSON, D.: „Die Förderung der Kirchen als Aufgabe des säkularen Staates” in *Die staatliche Förderung von Gesellschaft und Kirche* (Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche 28), (Münster 1994. 83–100. p., különösen 85–89. p.).

⁷⁵ GADILLE, J.-MAYEUR, J.M. (ed.): *Libéralisme, industrialisation, expansion européenne (1830–1914)* [Histoire du Christianisme des origines à nos jours 11], (Paris 1995. 327–329. p.)

⁷⁶ FLORES-LONJOU, M.: *Les lieux de culte*, 178. p.

⁷⁷ ERDŐ, P.: „Contributo della Chiesa alla formazione dell’autoconscienza culturale Europea” in *Folia Theologica* 12 (2001) 7–14. p., különösen 9–11. p.).

⁷⁸ Pl. 1949. évi XX. tv. *A Magyar Köztársaság Alkotmánya*, 60, 70/A. §§; vö. 1990. évi IV. tv. *a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról*, 8. § (1) Az azonos hitelveket követők, vallásuk gyakorlása céljából, önkormányzattal rendelkező vallási közösséget, vallásfelekezetet, egyházat (...) hozhatnak létre.

(2) Egyház minden olyan vallási tevékenység végzése céljából alapítható, amely az Alkotmánnyal nem ellentétes és amely törvénybe nem ütközik.

Föglein Gizella:

A nemzetiségi oktatás és jogi szabályozása Magyarországon¹

1945–1951

bizottság előtt kell végrehajtani, amelynek elnöke a tanfelügyelő, tagjai pedig a nemzetiségi tanulók szülői közül választott 1–1 tag.

E jogszabályok a korábbi nemzetiségi oktatási rendszert egyszerűsítették, mindazonáltal több kívánivalót is hagytak maguk után.

A nemzetiségi népiskolai tanítás addig lényegében 3 típusban valósult meg Magyarországon. Az első, ún. nemzetiségi tannyelvű („A” típusú) oktatás volt, ahol minden tantárgyat – a magyar nyelv és irodalom kivételével – nemzetiségi nyelven tanítottak. A második ún. kétnyelvű („B” típusú) rendszerben a tantárgyakat kb. fele részben magyarul, fele részben pedig nemzetiségi nyelven oktatták (a reál tárgyakat magyarul, a humán tárgyakat nemzetiségi nyelven). A harmadik, ún. nemzetiségi nyelvvoktató („C” típusú) iskolákban a tanítás nyelve magyar volt, és a nemzetiségi nyelvet csupán tantárgyként tanították.

Ezzel szemben a nemzetiségi oktatásról szóló 1945 őszi rendeletek a lényegében háromfokozatú rendszert a középső típus kiiktatásával kétlépcsősévé egyszerűsítették, miáltal a korábbiaknál nagyobb súllyal került előtérbe a nemzetiségi tannyelvű iskolatípus. E jogszabályok megjelenése, illetve hatályba lépése idején az 1945–1946. tanév azonban már megkezdődött, így nem valószínű, hogy tanév közben, kellő előkészítés nélkül sor kerülhetett volna a nem csekély szervezési, igazgatási, pedagógiai munkával, anyagi kiadásokkal járó és felkészült pedagógusokat igénylő, lényegében új oktatási rendszer bevezetésére az adott településeken.

A mérvadó hazai tudományos és politikai irodalom a németeket, szlovákokat, délszlávokat „(szerbeket, horvátokat, szlovénokat) és románokat tekinti nemzetiségeknek. A mai Magyarországon a cigányok etnikai csoportnak minősülnek; a zsidóságot mint önálló csoportot elsősorban vallási közösség értelmében határozzák meg.”² Ez, az 1980-as évek közepén született meghatározás és terminológia a második világháború befejezésétől az alkotmány módosításáról szóló 1989. évi törvényig, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól alkotott 1993. évi törvényig *de jure* és *de facto* érvényben volt.

A II. világháború után a leggyőzöttek közé sorolt és fegyverszüneti státusban lévő Magyarországon különböző kül- és belpolitikai okok folytán nem került, nem kerülhetett sor a nemzetiségi kérdés átfogó rendezésére (noha erre vonatkozóan több kísérlet³ is született). Mindazonáltal egyes területek – mint pl. a nemzetiségi oktatás – folyamatosan jelen voltak a közgondolkodásban és jogalkotásban, még akkor is, ha a politikai események látszólag sokszor háttérbe szorították is azokat.

A háború után Magyarországon első ízben 1945. októberében szabályozták jogilag a nemzetiségi oktatást.⁴ A kormány rendelete értelmében ott, ahol legalább 10 tanuló szülője kérte, szavazással dönthettek arról, hogy gyermekeiket az általános iskolában anyanyelvükön kívánják-e taníttatni, a magyar nyelvnek, mint tantárgynak a meghagyásával; vagy pedig az anyanyelvük tantárgykénti oktatását szeretnék-e a magyar tannyelvű oktatás mellett. A nemzetiségi tanítási nyelvű iskola megnyitását engedélyezni kellett, ha a szavazás megtartása után oda legalább 20, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló jelentkezett. Ezen iskolák ugyanolyan feltételek mellett és ugyanolyan mértékben részesültek államszegélyben, mint a „hasznos jellegetű és fajú magyar tanítási nyelvű nem állami iskolák.”

A végrehajtási rendelet⁵ szerint a nemzetiségi oktatással kapcsolatos szavazást 1945. december 31-ig,

A rendeletek hiányérzetet kelthetnek abban a vonatkozásban is, hogy utalás sem történik bennük a Magyarországon már korábban is működő nemzetiségi iskolákra. Az „elhallgatás” egyik oka mindenesetre az lehetett, hogy az új államhatalom mindenféle jogfolytonosságot megszakított a két világháború közötti rendszerrel. De azt sem jelölték a jogszabályok, hogy a nemzetiségi oktatás ügyében megtartandó szavazás után tulajdonképpen mikor kerülne sor annak bevezetésére. A rendeletek talán legnagyobb, elvi hiányosságát abban látjuk, hogy a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatását nem ismerték el az őket megillető alapvető kollektív nemzetiségi jognak, hanem azt csak külön kérésre kívánták lehetővé tenni. Mindezekkel együtt is a nemzetiségi oktatás felvetése és jogi szabályozása Magyarországon 1945-ben szinte egyedülálló volt a térség államai közül.

Az 1945 őszi rendeletek semmiféle megkülönböztetést nem tettek a hazai nemzeti kisebbségek között, így azok elvben mindenkire vonatkoztak. Azonban a döntően nemzetközi előírások végrehajtásaként eszközölt kitelepítés és annak következményei a hazai német nemzetiségű társadalom egészét érintették. Annak intézményeit, köztük a nemzetiségi iskolákat és oktatást is alapjaiban megrázkódtatták.

Német nemzetiségi oktatásról a II. világháborút követő években Magyarországon tulajdonképpen nem beszélhetünk. A többi hazai nemzeti kisebbség anyanyelvi oktatása kisebb-nagyobb fáziseltolódással már a háború után megindult. (Ezen nemzetiségi iskolák száma az 1945–1946. tanévben a következő volt: „A” típus: 30, „C” típus: 62.⁶)

A kormánynak a nemzetiségi oktatással kapcsolatos 1945 őszi intézkedéseit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos lapja, a Köznevelés így kommentálta: „Anélkül, hogy a törvényhozás intézményesen gondoskodott volna (hisz eddig még alkalma sem lehetett) a nemzetiség újabb és teljesebb fogalmi körülhatárolásáról és konkrét pontokba szedte volna a kisebbségek jogállását, a közoktatásügyi kormányzat már megtette a szükséges gyakorlati intézkedéseket. ... A magyar kormány ezeket az intézkedéseit nem a reciprocitás, a kölcsönösség alapján hozta meg, hanem a népek önrendelkezési jogát tisztelő megfontolásból.”⁷

A Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja – annak vezetői, illetve a hazai szlovákságnak és délszláv lakosságnak az a része, amely mögötte sorakozott fel – azonban eleve elutasítón fogadta a magyarországi nemzetiségi oktatás szabályozását. A szervezet lapja, a Sloboda,⁸ 1945 novemberében bíráló cikket közölt „Még egyszer a magyarországi szerb és horvát iskolákról, a kisebbségi iskolákról szóló reakciós és antidemokratikus rendelettel kapcsolatban” címmel.⁹ A lap a szülők tiltakozását fejezte ki az ellen, hogy titkos szavazásra, illetve állásfoglalásra kényszerítsék őket azzal kapcsolatban, hogy „gyermekük tanuljanak anyanyelvükön vagy ne”. Sőt, a lap már 1945 augusztusában bírálta a mindenkori ma-

gyar kormányok (beleértve az Ideiglenes Nemzeti Kormány) nemzetiségi iskolapolitikáját: „Hiábavaló tehát a készülő kormányrendeleti határozat arról, hogy ott legyen szlovák iskola, ahol ezt a szülők kérévényezik, ha a rendelet nem gondoskodik arról is, hogy a szülők szabadon fejezhessék ki akarataikat. ... Adjanak a szülőknek megfelelő garanciát arra nézve is, hogy a szlovák iskola befejezése után nem lesz részüik semmilyen kellemetlen következményben.”¹⁰

A jugoszláv Tanjug hírügynökség „A magyarországi délszláv kisebbség elnyomása” címmel reagált az 1945. évi kormányrendeletre.¹¹ Tildy Zoltán miniszterelnök pedig arról nyilatkozott, hogy a nemzetiségi sérelmeket sürgősen kivizsgálják, és ha szükséges, a rendeletet a kormány megváltoztatja.¹²

A nemzetiségi oktatás ügye Magyarországon, 1945 őszén tehát lényegében csak ideiglenesen rendeződött, a nemzetközi és a hazai politikai viszonyokból adódóan viszont – ha rövid időre is – lekerült a napirendről.

Röviddel a németek kitelepítésének elrendelése¹³ után azonban ismét előtérbe került a nemzetiségi oktatás kérdése. A kormány 1946. januárjában újra szabályozta a nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatását.¹⁴ A rendelet a nemzetiségi oktatás valóban demokratikus alapelveit rögzítette: „A nemzetiséghez tartozó tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetőleg államsegély nyújtásával kell biztosítani.”

A végrehajtási rendelet¹⁵ a nemzetiségi tannyelvű általános iskolákat („A” típus) a nemzetiségi hovatarozást feltüntető népesedési adatok alapján, nem pedig a szülők külön kérésére kívánta felállítani. Eszerint minden olyan településen, ahol legalább 15, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló volt, a tanfelügyelő beiratást rendel el. A beiratkozáskor különös figyelemmel kellett lenni arra, hogy „a szülők szabad elhatározását senki, semmilyen módon vagy eszközzel ne gátolhassa vagy befolyásolhassa”. A miniszteri rendelet igen lényeges, elvi megállapítása kimondta, hogy a nemzetiségi tannyelvű iskolák nyilvános jogúak, és a megfelelő magyar tanítási nyelvű iskolákkal „egyenlő értékű, államérvényes bizonyítvány kiállítására jogosultak”, azaz a nemzeti kisebbségek által fenntartott iskolák jogi helyzetet megegyezett a többség által fenntartott iskolák jogi helyzetével.

Az 1946 eleji rendeletek elvben biztosították valamennyi hazai nemzeti kisebbség anyanyelvének oktatását és ápolását, vagyis az anyanyelven történő oktatást a nemzeti kisebbségeket megillető kollektív jognak ismerték el. A nemzetiségi oktatás kollektív nemzetiségi jogként való elismerésére hazánkban – lényegében függetlenül a nemzeti kisebbségek helyzetének nemzetközi szabályozásától, illetve annak elmaradásától, valamint Magyarország külpolitikai státusától – a térség államai közül az elsők között került sor.

Az 1946 februárjában aláírt magyar–csehszláv lakosságcsere egyezmény¹⁶ végrehajtása következté-

ben a hazai **szlovák** tannyelvű népiskolák száma jelentősen visszaesett. Sajátos módon leginkább az áttelepülési szándékozó szülők írták be gyermekeiket szlovák iskolába, abból a megfontolásból, hogy új hazájukban nagyobb szükségük lesz az anyanyelvre. (Míg az 1947–1948. tanévben 16 „A” típusú szlovák népiskola működött, az 1948–1949. tanévre számuk 8-ra apadt. A lakosságcsere végrehajtásával pedig a 8 népiskola – I kivétellel – szinte teljesen elnéptelenedett.¹⁷ A Magyarországon maradni szándékozó szlovák szülők viszont a „C” típusú iskolákba írták be gyermekeiket.) Az „A” típusú nemzetiségi iskolák elnéptelenedésében fontos szerepet játszott a Szlovák Antifasiszta Frontjának meglehetősen felemás magatartása is. Míg a front 1945 őszén erőteljesen követelte a szlovák iskolák felállítását a magyar kormánytól; addig 1946 tavaszán fenntartás nélkül csatlakozott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propagandájához és azt hangoztatta, hogy a magyarországi szlovákoknak nincs szükségük iskolákra.¹⁸

1946 szeptemberében Magyarország és Jugoszlávia között is született népcsereregylemény—tervezet,¹⁹ amely az önkéntesség alapján három év alatt legfeljebb negyvenezer emberre vonatkozott. Nincsenek adataink arról, hogy e népcsere megállapodás milyen eredménnyel járt, de feltehető, hogy 1948-ig történtek kölcsönös áttelepülések; ez azonban a hazai **délszláv** népességben és iskolákban korántsem okozott olyan mértékű csökkenést, mint a lakosságcsere a szlovákok esetében. A délszláv nemzetiségi oktatás a II. világháború utáni néhány esztendőben tulajdonképpen kiegyensúlyozottnak volt tekinthető, legalábbis a némethez és a szlovákhöz viszonyítva. Azonban a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948., majd 1949. évi állásfoglalásai a délszláv nemzetiségi oktatás hanyatlásában is megmutatkoztak. (1948 és 1950 között az „A” típusú délszláv nemzetiségi iskolák száma 49-ről 27-re; a „C” típusúaké pedig 30-ról 21-re apadt.²⁰)

A hazai nemzetiségek közül egyedül a **román** kisebbséget nem érintették a II. világháború utáni „népvándorlások”. Sem Európában, sem Magyarországon nem volt olyan esemény, amely őket az anyanyelvük bevallásától való tömeges tartózkodásra készítette volna. A román nemzetiségi iskolák számának alakulása a legdinamikusabbnak számított. (1947–1949 között az „A” típusú román nemzetiségi iskolák száma: 18-ról, 21-re, majd 29-re nőtt.²¹)

Az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétellel lényegében egy időben, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium a nemzetiségi oktatásra vonatkozó jogszabályokat azzal egészítette ki, illetve úgy módosította, hogy a nemzetiségi oktatást azokon a településeken is be kell vezetni, ahol a népesedési adatok alapján nincs 15, azonos nemzeti kisebbséghez tartozó tanköteles gyermek.²² Vagyis a rendelet a nemzetiségi iskolák felállítását már a népesedési adatoktól is függetlenítette. Ez a módosítás azzal is összefüggésben állt, hogy a nemzetiségi települések ál-

talában kis lélekszámú falvak voltak, és különösen a ki- és áttelepítések után, nem mindig adták azt a tanulólétszámot, amely a teljesen kiépített nemzetiségi iskolák hálózatának alapját képezhetné volna. A rendelet több község számára felállítandó közös, ún. körzeti nemzetiségi tannyelvű iskolák létesítését szorgalmazta, amelyek mellett az állam „szükség esetén” tanulóotthonokat létesít. (Pl. Békéscsabán szlovák, Gyulán pedig román körzeti általános iskola és kollégium nyitotta meg ekkor kapuit.²³) A rendelet hangsúlyozta, hogy a beiratkozások alkalmával „különös figyelemmel kell vigyázni arra, hogy a szülők szabad elhatározását senki, semmilyen módon vagy eszközzel ne gátolhassa vagy befolyásolhassa”.

Ez a jogszabály az 1948–1949. tanévtől volt érvényben, csakúgy, mint az egyházi iskolák államosításáról szóló törvény.²⁴ Az 1948. évi XXXIII. törvény cikk a nemzetiségi oktatást is érintette, hiszen a hazai nemzetiségi elemi népiskolák addig hagyományosan szinte kivétel nélkül egyházi kezelésben állottak.

Ami a nemzeti kisebbségek felekezeti megoszlását – és az iskolafenntartó nemzetiségi egyházakat – illeti, a római katolikus, az evangélikus, a görögkeleti és a görög katolikus egyházak tartoztak nagyobb részt az „érdekeltek”, pontosabban az érintettek közé. A hazai németek és szlovákok többsége római katolikus, kisebb részük evangélikus, a románok részben görögkeletiek, részben görög katolikusok, a horvátok és a szlovének római katolikusok, a szerbek pedig görögkeleti vallásúak voltak.

Az egyházi iskolák államosítása a nemzetiségi felekezeti iskolákra is kiterjedt, kivéve az egykori német tannyelvű nemzetiségi népiskolákat. Miután ezekben az iskolákban a háború után a német nemzetiségi oktatás meg sem indult, az államosítás ezeket nem, mint nemzetiségi felekezeti iskolákat, hanem „csak” mint felekezeti iskolákat érintette. Más volt a helyzet a délszláv, a szlovák és a román tannyelvű felekezeti iskolákkal.

Az 1947–1948. tanévben 15 görögkeleti szerb nemzetiségi népiskola működött Magyarországon,²⁵ közülük 6 Budapest környékén.²⁶ Így államosították, pl. Százhalombattán, Szentendrén, Szigetcsépen, Budakalászon, továbbá Battonyán, Mohácson, Magyarcsanakon²⁷ és más településeken a szerb nemzetiségi egyházi iskolákat.

Ugyancsak államosították a római katolikus egyház kezelésében lévő azon iskolákat is, amelyekbe horvát és szlovén gyermekek jártak, pl. Alsószentmárton, Áta, Baja, Bácsalmás, Belvárdgyula, Csávoly, Felsőszentiván, Gara, Hercegszántó, Katymár, Kátoly, Lothárd, Magyarsarlós, Mohács, Németi, Pécsudvard, Pogány, Püspökmárok, Szemely,²⁸ továbbá Alsószölnök, Felsőszölnök.²⁹

A római katolikus és evangélikus szlovák nemzetiségi népiskolák is állami kezelésbe kerültek, pl. Békéscsaba, Tótkomlós, Szarvas, Sátoraljaújhely, Kishuta, Nyíregyháza, Sámsonháza stb.³⁰ csakúgy, mint

a 17 román egyházközségben működő nemzetiségi tannyelvű iskolák³¹ is, pl. Gyula, Kétegyháza, Méhkerék, Battonya, Magyarcsanak, Pusztatölke, Kőrösszegapáti, Kőrösszakál.³²

Az 1949. évi alkotmánytörvény³³ volt az a jogszabály, amely a jogalkotás legmagasabb szintjén szabályozta a hazai nemzeti kisebbségek helyzetét. Az alkotmány többek között deklarálta, hogy „A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.” 1949-ben a „**minden nemzetiség**” anyanyelvi oktatása valójában csak deklarált igény és fikció lehetett, több oknál fogva is.

Mindazonáltal a „minden nemzetiség” kifejezés létrejött egy folyamat eredménye volt. A Magyar Dolgozók Pártja 1948. júniusi programnyilatkozata szerint: „Az országban élő nemzetiségek (délslávok, románok, szlovákok, stb. számára a párt... anyanyelvükön történő oktatásért száll síkra.”³⁴ (A németeket meg sem nevezte, hacsak nem ők a stb. kifejezés alatt értendők – F. G.) Az is inkább csupán elvi biztosítékot jelentett, hogy 1948 decemberében a magyar parlament törvénybe foglalta a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelmét. Eszerint: „...vétség miatt egy évig terjedhető fogházzal büntetendő az, aki...az országban élő valamely nemzetiségre... lealacsonyító kifejezést használ...”³⁵ Ekkor a „**valamely nemzetiség**” kifejezés korántsem jelentette a bármely, vagy még inkább a minden nemzetiség fogalmát.

Sajátos módon éppen az „ötvenes évek”-ben zajlott le az a folyamat, amelynek során fokozatosan napvilágot láttak a német nemzetiségű lakosság állampolgári és nemzetiségi jogkorlátozását feloldó jogszabályok (pl. lakóhely megválasztása, munkavállalás, választójog, névváltoztatás stb.). Csak ezen, legfőbb politikai és jogi akadályok megszüntetése után kerülhetett sor a német nemzetiségi oktatás bevezetésére, pontosabban újjászervezésére, valamint a német nemzetiségi iskolahálózat fokozatos kiépítésére.

Az „alaphangot” Rákosi Mátyásnak az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1948. november 28-i ülésén elhangzott felhívása jelentette: „*Itt az ideje, hogy kimunkáljuk a módját annak, hogy az itt maradt német anyanyelvűek viszonyait rendezzük...*”³⁶

Kísérleti jelleggel az 1951–1952. tanévben 25 általános iskolában került sor a német nyelvnek, mint tantárgynak a bevezetésére.³⁷ Számuk 1954–1955-ben 75-re,³⁸ 1955–1956-ban 100-ra emelkedett,³⁹ ám ezek is kivétel nélkül nyelvoktató („C” típusú) iskolák voltak, pl. Budakeszi, Budaörs, Dunabogdány, Elek, Hájós, Mecseknádasd, Pilisszentiván, Úrkút. A német tannyelvű („A” típusú) iskolák szervezése csak az 1955–1956. tanévben indult meg.⁴⁰ Számuk azonban elenyésző volt, mindössze 2 (kettő).⁴¹ „Az első német tannyelvű általános iskolai osztály megszervezése (1955-ben Nemesnádudvaron) – mint később megtudtuk – erőszakos szervezés eredménye volt, s ma ebben a községben áttértek a nyelvoktatásra.”⁴² – adta hírlul a Művelődésügyi Minisztérium tájékoztatója.

A nemzetiségi politika felülvizsgálatát, egyúttal a német nemzetiségű lakosság jogkorlátozásainak a feloldását deklarálta a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. május 21-ei nemzetiségpolitikai határozata,⁴³ amely a II. világháború utáni első ilyen jellegű dokumentum volt. „A szlovák, délsláv és román iskolahálózat fejlesztése...lényegében befejeződött. Súlyos lemaradás mutatkozik azonban a német iskolahálózat fejlesztésében.” Központi feladatként a teljes körű nemzetiségi iskolai hálózat kiépítését jelölte meg. A nemzetiségi oktatáspolitikai szándék kétségtelenül időszerű és indokolt volt.

Az MSZMP PB 1958. évi nemzetiségpolitikai határozatának⁴⁴ is egyik legjellemzőbb eleme az iskolaprogram volt. Hangsúlyosan foglalkozott a német nemzetiségi iskolákkal, amit az is indokolt, hogy erre az esztendőre épült ki Magyarországon az 1951–1952-ben indított német nemzetiségi oktatás. (Az 1958–1959. tanévben 4 „A” típusú, 123 „C” típusú német nemzetiségi általános iskola működött Magyarországon.⁴⁵

1960 tavaszán – az általános iskolai reform bevezetésére hivatkozva – a nemzetiségi tannyelvű („A” típusú) iskolák státusát megváltoztatták. Művelődésügyi Minisztériumi körlevél utasította őket, hogy az 1960–1961. tanévtől kezdve fokozatosan magyar nyelven tanítsák a természettudományos tárgyakat. „A tannyelvű iskolák jelenlegi formájukban ma már nem felelnek meg a gyakorlati élet által szabott követelményeknek.”⁴⁶

A minisztériumi rendelkezés értelmében a nemzetiségi tannyelvű („A” típusú) általános és középiskolákat ún. kétnyelvű iskolákká („B” típusúvá) alakították át. Lényegében tehát ekkor tért vissza a közoktatás a két világháború között elterjedt és jól bevált nemzetiségi oktatási típushoz, de oly módon, hogy a háború után erőteljesen szorgalmazott nemzetiségi tannyelvű („A” típusú) iskolákat megszüntették. Így tulajdonképpen továbbra is „kétlépcsős” maradt a nemzetiségi oktatási rendszer, csak most már nem a nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató („A” és „C” típusú), hanem a kétnyelvű és nyelvoktató („B” és „C” típusú) iskolákkal. Ettől kezdve a nemzetiségi tannyelvű („A” típus) terminológia a kétnyelvű („B” típusú) iskola megnevezésére szolgált.⁴⁷

1961 októberében, tanév közben hirdették ki az oktatási rendszerről szóló 1961. évi III. törvényt.⁴⁸ Ez is deklarálta, hogy „A nemzetiségekhez tartozó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban.”

Amíg az 1950–1960-as évek fordulóján a nemzetiségi iskolák és tanulók száma a II. világháború után a legmagasabb volt a mintegy 30 000 fős tanulói „csúcstal”,⁴⁹ addig 1968-ra a „mélypontra” jutott a magyarországi nemzetiségi oktatás a kb. 25 000 fős tanulói állománnyal.⁵⁰ A nagyarányú csökkenés, valójában a nemzetiségi oktatás válsága elsősorban szervezési és oktatáspolitikai okokra (pl. az „A” típusú oktatás felszámolása, az iskolák körzetesítése, a

Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának megszűntetése) volt visszavezethető.

Az MSZMP PB 1968. szeptemberi nemzetiségpolitikai határozata⁵¹ úgy ítélte meg, hogy a „*legtöbb probléma a nemzetiségi oktatásban jelentkezik*”. A mélypontra került nemzetiségi oktatásügy helyzetének javítására több intézkedés született: visszaállították a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályát;⁵² nemzetiségi iskolai pótlékokat vezettek be;⁵³ új óratervek készültek, s az erről szóló miniszteri utasítás a „C” típusú iskolákban az anyanyelvi órák számát 4-re emelte;⁵⁴ az Országos Pedagógiai Intézet 1969-től kidolgozta a nemzetiségi tárgyak tantervét.⁵⁵ Mindezek hatására megállt a hanyatlás; a „C” típusú iskolák száma lassan növekedni kezdett. Az „A” típusú iskolák visszaállítására azonban még több mint másfél évtizedet kellett várni.

Az 1980-as évektől kezdve az ún. kétnyelvű iskolákat („B” típus) fejlesztették Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a jól működő nyelvtanító („C” típusú) iskolákat megfelelő személyi feltételek mellett kétnyelvű iskolákká szervezték át. Ez az iskolatípus lényegében megegyezett az 1960–1961. tanévtől működő „nemzetiségi tanítási nyelvű”, valójában kétnyelvű iskolatípussal („B” típus). Alapvető különbség a tendenciában mutatkozott. Amíg ugyanis az 1960-as években az „A” típusú iskolákat alakították át „B” típusúvá; addig az 1980-as években a „C” típusú iskolák váltak „B” típusúvá, vagy újonnan szerveztek kétnyelvű iskolákat.

Az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény 1960 óta első ízben adott lehetőséget a nemzetiségi tannyelvű iskolák („A” típus) fokozatos visszaállítására⁵⁶. E tör-

vény betűje és szelleme, és az 1980-as évek végén elérődött–végbement változások eredményeképp 1989 őszén, Magyarországon az „A”, „B”, „C” típusú nemzetiségi általános iskolákban tanulók létszáma meghaladta a 43 ezret (43 300 fő).⁵⁷

A korábbiakhoz képest jelentős szemléleti változást hozó és mutató, a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről szóló 1988. évi MSZMP KB állásfoglalás⁵⁸ után, és az országban lezajló politikai–társadalmi változásokkal összhangban született meg az 1989. évi XXXI. törvény az alkotmány módosításáról. A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban elismerte, hogy azok „*államalkotó tényezők*”. Továbbá: „*Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást...*”⁵⁹

Az alkotmánnyal, a közoktatási és felsőoktatási törvényekkel, valamint a nemzetközi emberi és kisebbségi dokumentumokkal összhangban 1993. július 7-én hirdették ki a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényt.⁶⁰ Az 1993. évi LXXVII. törvény „sarkalatos” törvény. Igen terjedelmes, mégis inkább ún. kerettörvény, nem pedig ún. kódextörvény típusú, mivel nem vállalkozott a részletszabályok kodifikálására. A kisebbségi törvény – esetleges hibáival és hiányosságaival együtt is – példaértékű jogalkotás, amely sok évtizedes várakozás után született meg, új fejezetet nyitva a magyarországi nemzetiségi jog és politika – így a nemzetiségi oktatás – történetében.⁶¹ De ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

Jegyzetek

* Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

¹ A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácstermében, 2003. június 19-én elhangzott habilitációs előadás szerkesztett és jegyzetekkel ellátott anyaga.

² Joó Rudolf: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984. 161. p.)

³ A San Francisco-i alapokmány és a nemzetiségi kérdés. Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Elnöki Osztály. XIX–I–1–s. 11 168/1945; továbbá Politikatörténelmi Intézet Levéltára. 274. f. 10. cs. 30. 6. e.; Föglein Gizella: Törvénytervezet a magyarországi nemzeti kisebbségek jogi helyzetéről (1945). (Jogtudományi Közlöny, 1996. 10. sz. 435–428. p.). Fülöp Mihály: A kisebbségi kódex. (Külpolitika, 1989. 2. sz. 102–145. p.)

⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 10 030/1945. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról. (Magyar Közlöny, 1945. október 30. 164. sz.)

⁵ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 68 800/1945. VKM számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról szóló 10 030/1945. ME számú rendelet végrehajtása tárgyában. (Magyar Közlöny, 1945. november 6. 168. sz.)

⁶ Az 1945–1946. tanévben összesen 92 – köztük 30 tannyelvű és 62 nyelvtanító – nemzetiségi iskolában (1173, illetve 3841 tanulóval) megkezdődött a horvát, román, szerb, szlovák és szlovén oktatás. Lásd: Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981. 134. p.)

⁷ Wágner Ferenc: Nemzetiségpolitika és demokrácia. (Köznevelés, 1945. 9. sz. 1–2. p.)

⁸ Molnár Imre: A Sloboda című magyarországi szlovák lap

1945–1947. In: Magyarágkutatás. Főszerkesztő: Juhász Gyula. (Bp., 1987. 145–151. p.)

⁹ Sloboda, 1945. november 3. Idézi: Kővágó László: A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1985. 296–297. p.)

¹⁰ Sloboda, 1945. augusztus 25. (Idézi: Molnár Imre: A Sloboda... 153–154. p.)

¹¹ Jugoszláv vélemény a magyarországi nemzetiségi iskolákról. (Szabad Nép, 1945. december 21.)

¹² Tildy miniszterelnök nyilatkozata a magyarországi délszlávok iskolágyéről. (Szabad Nép, 1945. december 22.)

¹³ A nemzeti kormány 12 330/1945. ME számú rendelete a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. (Magyar Közlöny, 1945. december 29. 211. sz.); Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988. 77–102. p.)

¹⁴ A nemzeti kormány 330/1946. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. (Magyar Közlöny, 1946. január 15. 12. sz.)

¹⁵ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1200/1946. VKM számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról szóló 330/1945. ME számú rendelet végrehajtása tárgyában. (Magyar Közlöny, 1946. február 20. 42. sz.)

¹⁶ 1946. évi XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napán kelt magyar–csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. Magyar Törvénytár. 1946. évi törvénycikkek. (Franklin Társulat Kiadása, Bp., é. n. 64–71. p.); továbbá Két év hatályos jogszabályai 194–1946. (Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp., 1947.

- 80–85. p.). Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988. 103–131. p.).
- ¹⁷ Arató Endre: A nemzetiségi iskolahálózat kiépítésének kérdései. (Köznevelés, 1949. 7. sz. 158. p.); Más forrás már az 1948–1949. tanév I. félévében csak 1 szlovák nemzetiségi tannyelvű általános iskolát jelöl. (Magyar Országos Levéltár. Országos Neveléstudományi Intézet. XXVI–I–1–a (1950) 12. doboz. 90.)
- ¹⁸ Lázár György: Szlovák iskolaügy Magyarországon (1945–1949). (Századok, 1983. 6. sz. 1368. p.).
- ¹⁹ Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereregymény–tervezet (1946). In: Uő: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek. (Ister Kiadó, Bp., 2000. 34–58. p.).
- ²⁰ Magyar Országos Levéltár. Országos Neveléstudományi Intézet. XIX–I–1–a. (1950) 12. doboz. 90.
- ²¹ Arató Endre: A nemzetiségi ügyosztály munkája elé. (Köznevelés, 1949. 3. sz. 44. p.); továbbá Magyar Országos Levéltár. Országos Neveléstudományi Intézet. XIX–I–1–a. (1950) 12. doboz. 90.
- ²² A vallás- és közoktatásügyi miniszter 2100/1948. VKM számú rendelete a nemzetiségekhez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról szóló 1200/1946. VKM számú rendelet módosításáról és kiegészítéséről. (Magyar Közlöny, 1948. március 13. 61. sz.).
- ²³ Köznevelés, 1949. 3. sz. 44. p.; Köznevelés, 1949. 7. sz. 158–161. p.
- ²⁴ 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, vagyontárgyai állami tulajdonba vétele és személyzetük állami szolgálatba való átvétele tárgyában. 1948. év hatályos jogszabályai. (Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp., 1949. 73–74. p.).
- ²⁵ Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya. XIX–I–1–e. (1948). 253 825.
- ²⁶ Köznevelés, 1949. 7. sz. 159. p.
- ²⁷ Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Külföldi Kapcsolatok Osztálya. XIX–I–1–e. (1948). 46 483; 253 043; 252 802; 252 725; továbbá Magyar Országos Levéltár. Oktatási Minisztérium XIX–I–2. (1952) 33–0138.
- ²⁸ Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya. XIX–I–1–e. (1948). 253 315; 247 290; 247 427; 252 806.; Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Nevelési Osztály. XIX–I–1–j. (1948). 118 374.; Magyar Országos Levéltár. Oktatási Minisztérium. XIX–I–2. (1953). 859 196.
- ²⁹ Nagyné Sziklai Ágnes: A Vendvidék a Rákosi-korszakban. In: Trezor 2. (A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Szerkesztette: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 181–182. p.).
- ³⁰ Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya. XIX–I–1–e. (1948). 252 328; 255 084; 253 797.
- ³¹ Politikatörténeti Intézet Levéltára. 274. f. (1948). P.B. cs. F.: 587.ő. e.
- ³² Magyar Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya. XIX–I–1–e. (1948). 254 611.
- ³³ 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság alkotmánya. (Magyar Közlöny, 1949. aug. 20. 174. sz.).
- ³⁴ A Magyar Dolgozók Pártjának Programnyilatkozata. 1948. június 14. In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve. (Szikra Kiadó, Bp., 1948. 352. p.).
- ³⁵ 1948. évi XLVIII. törvénycikk a büntetőtörvények egyes fogyatékoságainak megszüntetéséről és pótlásáról. 1948. év hatályos jogszabályai. (Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp., 1949. 96. p.); Auer György: A büntetőtörvények egyes fogyatékoságainak megszüntetéséről és pótlásáról szóló 1948. XLVIII. törvénycikk magyarázata. (Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp., 1948. 34–35. p.).
- ³⁶ Rákosi Máttyás: Építjük a nép országát. (Szikra Kiadó, Bp., 1949. 357. p.).
- ³⁷ MM Irattár. Kollégiumi Értekezlet, 1954. július 15. (Közl: Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. II. (1950–1972). Összeállította és a bevezetőket írta: Kardos József és Komidesz Mihály. (Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 195. p.).
- ³⁸ Magyar Országos Levéltár. M–KS 276. f. (1954) 91. cs. 83. ő. e.
- ³⁹ Magyar Országos Levéltár. M–KS 276. f. (1956) P.B. 53. ő. e.
- ⁴⁰ Magyar Országos Levéltár. Oktatási Minisztérium. Nemzetiségi Osztály. XIX–I–2. (1955) 859–17/24.
- ⁴¹ Baranyában I, Bács-Kiskun megyében I. (Magyar Országos Levéltár. Oktatási Minisztérium. Nemzetiségi Osztály. XIX–I–2.)
- ⁴² A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztatója a magyarországi nemzetiségek helyzetéről. 1961. január 21. (Magyar Országos Levéltár. Művelődésügyi Minisztérium. Nemzetiségi Osztály. XIX–I–4–g. 26. doboz. 8. tétel.)
- ⁴³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. 1956. május 21. (Magyar Országos Levéltár. M–KS 276. f. 53. cs. 284. ő. e.)
- ⁴⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. 1958. október 7. (Magyar Országos Levéltár. M–KS 288. f. 5. cs. 98. ő. e.)
- ⁴⁵ Föglein Gizella: Nemzetiségi jog és politika Magyarországon az 1960-as években. (Múltunk, 2001. 4. sz. 66. p.).
- ⁴⁶ A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának munkaterve. 1960. szeptember 1.–1961. augusztus 31. (Magyar Országos Levéltár. Művelődésügyi Minisztérium. Nemzetiségi Osztály. XIX–I–4–g. 24. doboz.)
- ⁴⁷ Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1993. 186. p.)
- ⁴⁸ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. (Magyar Közlöny, 1961. okt. 17. 74. sz.).
- ⁴⁹ Magyar Országos Levéltár. M–KS 288. f. 5. cs. 98. ő. e.
- ⁵⁰ Magyar Országos Levéltár. M–KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e.
- ⁵¹ A magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről. Magyar Országos Levéltár. M–KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e.
- ⁵² Magyar Országos Levéltár M–KS 288. f. 41. cs. 97. ő. e.
- ⁵³ A művelődésügyi és munkaügyi miniszter 202/1969. MM–MüM számú együttes utasítása az alsó- és középfokú oktatási intézményekben foglalkoztatott pedagógusok munkabérének megállapításáról szóló 110/1966. MM számú utasítás módosításáról és kiegészítéséről. (Művelődésügyi Közlöny, 1969. 19. sz.).
- ⁵⁴ A művelődésügyi miniszter 163/1969. MM számú utasítása a nemzetiségi iskolák óraterveiről. (Művelődésügyi Közlöny, 1969. 16. sz.).
- ⁵⁵ Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981. 142. p.).
- ⁵⁶ 1985. évi I. törvény az oktatásról. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1985. (Bp., 1986. 3. és 5. p.)
- ⁵⁷ Drahos Ágoston–Kovács Péter: A magyarországi nemzetiségek oktatásügye 1945–1990. (Regio, 1991. 2. sz. 180. p.).
- ⁵⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának állásfoglalása a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről. (Társadalmi Szemle, 1989. 1. sz. 42–47. p.)
- ⁵⁹ 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1989. I. kötet. (Bp., 1990. 136–137. p.).
- ⁶⁰ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. (Magyar Közlöny, 1993. július 22. 100. sz. 5273–5285. p.).
- ⁶¹ A hivatkozott jogszabályok többsége fellelhető: In: A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Válogatta és a jegyzeteket készítette: Kardos József (1848–1895), Sipos Levente (1896–1919), Pritz Pál (1919–1944), Föglein Gizella (1945–1993). Főszerkesztő: Balogh Sándor. (Napvilág Kiadó, Bp., 2002. 303–409. p.).

A mikor a nyugat-európai országok számára megnyílt a gyarmati kereskedelem lehetősége, akkor Magyarországot közel kétszáz évig a török hódoltság sújtotta. A folyamatos háborúk és az ezzel járó járványok és pusztulás megsemmisítették a belső felhalmozás addigi gazdasági eredményeit. A ritkuló magyarországi lakosság kénytelen volt a hagyományos termelési szerkezethez visszatérni, és jórészt önellátó gazdálkodásra berendezkedni. A 16. században még a lakosságnak viszonylag jelentős része vett részt a kereskedelemben, sőt a nemesség egy igen jelentős csoportja is ennek révén szerezte vagyonának egy részét, ám az 1600-as évek után a korábbi kereskedelmi élet, a forgalom sokrétű volta, szinte teljesen eltűnt. A nemesség pedig jobbára csak katonáskodással, földjei kezelésével, jobbágysági munkájának felügyeletével foglalkozott. A városi kereskedő családok közül is sokan – néhány emberöltőnyi sikeres vállalkozás után – felhagytak az üzletvitellel, és pénztökéjüket a nemesi cím megszerzésére, birtokok vásárlására fordították. Ebben látták a társadalmi felemelkedés egyetlen biztos voltját. A magyar nemes végül is elszakadt a vállalkozástól, kereskedelemtől és a pénzpiactól.

A 18. századi nagy újjáépítés során kezdtek megváltozni az ország életének anyagi feltételei. Újra benépesítették, majd művelés alá vonták a háború miatt elpusztult területeket. A békés viszonyok és az újfajta művelési technikák révén fellendült a mezőgazdasági termelés. A jobb életviszonyok eredményeként meghosszabbodott az emberi élettartam, a táplálkozás kiegyensúlyozottabb és bőségesebb lett. Az emberek kezdtek foglalkozni saját életkörülményeik javításával. Szébb házakat építettek, megnőtt a kereslet a különböző termékek iránt. A mezőgazdaság produktivitása megteremtette az ipar és a kereskedelem kibontakozásának alapját, de a tőkeszegénység még mindig fékezően hatott ezekre a gazdasági folyamatokra.¹

A 18–19. század fordulóján Magyarországon még a gazdaság korábbi szerkezete és mechanizmusa volt a meghatározó, de már felbukkantak az eljövendő modern gazdálkodás első jelei. Megjelentek az első manufaktúrák és a gőzgépek. 1790 és 1815 között a francia háborús konjunktúra révén elsősorban a fegyvergyártás, a vaskohászat, katonai megrendelésre a posztógyártás, textilipar stb. fejlődött. A 116, túlnyomórészt új alapítású üzem többsége még kezdetleges technikával és munkaszervezettel működött. Többségük alig haladta meg egy nagyobb kézműves műhely méretét. A legnagyobbak is csak 30–40 embert foglalkoztattak. A földesúri birtokokon alapított üveghuták, papírmalmok, vashámorok egy része a jobbágysági munkáját is igénybe vette. A szakképzett munkaerő túlnyomó részét külföldről hívták Magyarországra vagy külföldön képezték ki. Az 1810-es, 1820-as évek dekonjunktúrája után, az 1830-as években egyre több manufaktúrát alapítottak. Az 1840-es években már 548 ilyen jellegű üzem működött Magyarországon (Erdély és Horvátország nélkül), a termelés pedig négyszeresére nőtt. Pontos számadataink nincsenek, de az eléggé szembetűnő, hogy a vas- és

Horváth Attila:

Széchenyi István részvénytársaság- alapításai*

fémipar vezetett. A birodalom termelési értéke 1841-ben mintegy 795 millió forintot tett ki. Ennek azonban a szűkebb Magyarország csak 7%-át adta. Ugyanakkor a birodalom nyugati felén 337 gőzgép üzemelt, összesen 7737 lóerővel, míg Magyarországon 8 gőzgép működött 86 lóerővel.²

Magyarország lakossága – Erdéllyel együtt – a reformkor idején körülbelül 12,8 millió volt. Ebből a „polgári rendet” mintegy száz szabad királyi város képviselte, összesen kb. 600 ezer lakossal. Ezen kívül volt még közel félezer mezővárosunk. A polgárság így is 1847-ben másfélmillió létszámával az ország népességének csak kilencede. Mindez úgy, hogy a városi lakosság 50 év alatt 100%-kal nőtt, ami lényegesen meghaladta az ország 40%-os népességyarodását. Pest lakossága háromszorosára emelkedett, és 1840-ben elérte a 64 ezer főt. Az akkor még különálló Budával megközelítette a százezret. Ettől csak kevésbé maradt el Prága, de a lemaradás jelentős a már 300 ezres lélekszámú Bécs mögött.³

Részvénytársaságokat általában csak nagyobb városokban, leginkább a fővárosban érdemes alapítani, hiszen csak ott található meg a hozzá szükséges feltételek.

Magyarországon meglehetősen mostoha körülmények között jöttek létre a részvénytársaságok. A feltételek a 19. század harmincas éveiben értek be, a mezőgazdaság modernizálásával, a növekvő tőkefelhalmozódással, a belső investálással, az élelmiszeripar kezdetével, a modern közlekedés és infrastruktúra kiépítésének megkezdésével, manufaktúrák és gyárak számának emelkedésével. Egyre több árucikket Magyarországon állítottak elő, így azokat nem kellett importálni, ezzel a magyar vállalkozók nagyobb nyereséget értek el.

A lakosságnak létezett már egy olyan – ugyan nagyon szűk – rétege, amely megtakarításait szívesen fektetné részvényekbe. Amint a későbbiekben majd kitérünk, nálunk az első jelentősebb társaságok részvényeit, nagyjából az arisztokraták, kisebb részben a vállalkozók, kereskedők, bankárok jegyezték. A 19. század eleji országban mintegy 30 000 nemes családnak volt évi 500 forint feletti jövedelme, ebből mintegy 300 családnak, évi 3000 forint feletti. A jövedelmek nagyságát érzékelteti, ha azokat a korabeli fizetésekkel hasonlítjuk össze. Az ország kiugróan legmagasabb fizetése a magyar királyi udvari kancelláré volt: évi 15 000 forint. Egy-két főméltóságtól eltekintve azonban, a fizetések az évi kétezer forintot nemigen haladták meg. Egy főispán kb. 1500, egy egyetemi tanár 1200, egy vármegyei alispán 800, egy szabad királyi város főbírája 600 forint

fizetést kapott. A legalacsonyabb rangú alkalmazottak – örök, hajdúk, altisztek – fizetése 80–100 forint körül mozgott. A nem adóztatható létminimumot Kossuth 1848. évi adóterve 60 forintban határozta meg. Ennek tehát, Széchenyi egy évi jövedelme (60 ezer forint) éppen az ezerszerese. A nagybirtokos arisztokraták között Széchenyi a vagyonosabbak közé tartozott, de nem sorolhatta magát a leggazdagabbak körébe. A Károlyiak, Zichyek között százezer forint feletti jövedelműek is előfordultak. A legnagyobb jövedelemmel, 300 ezer forint feletti összeggel, az Eszterházy család hercegi ága büszkélkedhetett.⁴

Kiformálódott egy olyan gazdasági értelmiségi réteg, amely fokozatosan alkalmassá vált az ipari forradalom technikájának és technológiájának a működtetésére (sőt továbbfejlesztésére). 1830 után, nagy számban telepedtek le Magyarországon a német, osztrák, cseh, svájci, angol stb. szakemberek, de az 1840-es évektől már a magyarországi oktatási struktúra is átvette a polgári modernizáció vívmányait, és megkezdődött a szakiskolai hálózat kiépítése.

Az 1839–1840. évi országgyűlés megalkotta azokat a jogszabályokat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek voltak a részvénytársaságok alapításához.

KORAI ALAPÍTÁSOK, PRÓBÁLKOZÁSOK

Már 1830, a reformkor kezdete előtt megpróbálkoztak Magyarországon is részvénytársaságok alapításával, bár ezek jórészt még nem mondhatók túlságosan sikeresnek. A legelső manufaktúra, amely részvénykibocsátással próbálkozott, az 1767-ben gróf Forgách család által alapított gácsi textilüzem volt. Amikor a vállalkozást tovább akarták bővíteni, próbálkoztak részvények kibocsátásával. Az üzleti tranzakciót Horváth Mihály így írta le: *„Posztó és más gyapjú szövetkészítműveink közt legnevezetesebbé lőn e korszak alatt a gácsi kir. szabadítékos gyapjuszövet és finom posztógyár. E gyárban, mely mind hallék, még Mária Terézia alatt keletkezett, az előtt csak gyapjuszövetek készítettek, 1792-ben állítatott fel néhány posztószövőszék. Szébb élete azonban a gyárnak 1800-tól kezdődik, midőn azt a birtokos Forgách gróf, részvényekre alapította, mi által pénzerejét növesztvén a munkálkodása körét tágítván, virágzatának alapját megvetette. A tulajdonos gróf a részvények felét egy társaságnak adta át, mely maga s a gróf közt tizenkét évre kötött szerződést. Ez időszak eltelté után, a részvények száma s az intézet munkálkodása ismét nagyobbítván, új szerződés kötöttet.”*⁵

Magyarországon is kísérleteztek kereskedelemmel foglalkozó részvénytársaságok alapításával. Ezek közül, az egyik legnagyobb perspektívát nyújtó vállalkozás az Észak-Borkiviteli Társaság lehetett volna. A kereskedelmi társaság létrehozásának ötlete rendkívül időszerűnek tűnt. A napóleoni háborúk miatt a francia borok nem tudtak eljutni Oroszországba. Ezért Schwichland (más helyen Schwickhard néven is említették) német üzletember, aki az orosz kereskedelemmel

foglalkozott, a helyzetét kihasználva, százezer akó magyar bort (mintegy 3 millió ezüstforint értékben) szeretett volna Oroszországba kivinni. Szerinte ez a terv teljesen reális alapokon nyugszik, hiszen az orosz fővárosban, 1796-ban elfogyasztott 1,600,000 rubel értékű borból csak 100 ezer rubelre tehető a magyar borok részesedése. Mivel ehhez az üzlethez legalább félmillió forint befektetésére van szükség, ezért egyéni vállalkozás keretei között nem lehet realizálni. Ilyen sok pénzt, csak részvények kibocsátásával lehet összegyűjteni.⁶

Az 1802. évi országgyűlésen előadta elgondolását: „egybegyűlt belátó és hazafias szellemű férfiak a tervet nagy tetszéssel fogadták.” Schwickland a részvénytársaságot 12 évre tervezte, 500 000 forint alaptőkével, 1000 darab 500 forintos részvény kibocsátásával.

Rövidesen kiderült, hogy ilyen nagy összeget akkoriban még nem lehetett Magyarországon összeszedni. Schwickland még megpróbálkozott egy ötletes reklámfogással: Az osztalék papírokat sorsjátékkal kombinálta, hogy minél nagyobb érdeklődést váltson ki, a nagyközönség körében. Egy-egy részvény, 50 sorsjegyre osztott volna, azzal az ígérettel, hogy mindegyikre legalább 100%-os nyereség esik.⁷ Jól mutatja azonban a tőkehiányt és a befektetések iránti hajlandóság kis mértékét, hogy még 10 forint névértékű részvényeket is lehetett jegyezni. A célt azonban, még így sem érték el. Három évvel később az országgyűlésen a király „különös kegyére” hivatkozással részvényjegyzésre bocsátottak ki részvényeket, de sorsjegyjáték nélkül.

Most már csak 300 000 forintot szerettek volna összegyűjteni. A felhívás azonban csak 95 000 forintot eredményezett, annak ellenére, hogy a társaság tervezte az osztalékon felül fix kamatot is ígért. Az első évben 16, a harmadik évtől kezdve 12%-ot. A király 10 000-ot, Grassalkovich herceg 3000-ot, az Esterházy család három tagja összesen 7500 forintot jegyzett, az egész magyar arisztokrácia összesen 25 000 forintot. A polgárságot csupán a pesti- és a tordai országgyűlési követek képviselték egy-egy részvennyel, ezen felül egy szentpétervári kereskedő jegyzett még hat részvenyt.⁸

A részvényjegyzés magyarországi sikertelensége miatt a társaság vezetése az osztrák arisztokrácia kezébe került, amit az északi kereskedelmi kapcsolatok szorgalmazója, Berzeviczky Gergely éles bírálatban részesített.⁹ A társaság egyébként nem is tudott tartósan berendezkedni, hamarosan megszűnt.

Az Észak-Borkiviteli Társaság alapszabályaiból kiderül, hogy amikor megfogalmazták azokat, a nyugat-európai *oktroi* által alapított kereskedelmi társaságokat tekintették mintának. Erre utal a társaság célkitűzése: az ország külföldi kereskedelmi pozíciójának erősítése, és az, hogy a résztvevők gazdasági érdeke ehhez képest csak másodlagos. A társaság felügyelőjét a király nevezte volna ki. Azt is előírták, hogy melyik banknál kell a társaság pénzforgalmát lebonyolítani.

A kereskedelmi céllal alapított társaságok mellett még néhány más formátumú részvénytársaság alapításáról is maradtak fenn adatok. Kelemen József írta monográfiájában, hogy Kiss József és Kiss Gábor

1799-ben alapította meg a Ferenc-csatorna Actia Társaságot.¹⁰

Nagy Dezső pályanyertes tanulmányában egy a dunai hajózásra alakult részvénytársaságról tett említést, amelyet 1808-ban alapítottak Révkomáromi Hajóbiztosító Társaság néven 200 ezer forintos alaptőkével, 400 darab 500 forintos névértékű részvény kibocsátásával. A társaság prosperálhatott, hiszen az alaptőkét 390.500 forintra emelték fel.¹¹

Deyák József pesti dohánykereskedő 1826-ban a „magyar aktív kereskedelem” fejlesztése érdekében dolgozott ki részletes tervet. Az alapítandó társaság Magyar Nemzeti Részvénytársaság néven, a nádor elnökléte alatt működött volna, az ő általa kinevezett elnökkel és 500 000 forint alaptőkével. A társaság elsősorban dohányt vásárolt volna előleg kifizetése mellett, és az árut külföldön értékesítené. A többi terményre csak akkor terjesztené ki a tevékenységét, ha az állam részvétele, vagy a pénzügyi források azt lehetővé tennék. Az alaptőke részben kamatozó részvényekből, részben ún. prémium részvényekből állt volna. Ez utóbbi a kamatok kifizetése után megmaradt nyereségre vonatkozott. Deyák az igazgatótanács tagjait felerészben földbirtokosokból, felerészben pedig pesti, vagy Pesttől 24 mérföldnél nem távolabb lakó kereskedőkből állította volna össze.¹²

A tervezetet a nádor figyelemre méltónak találta. Hajlandóságot mutatott a védnökség elfogadására is, hiszen így kívánta módosítani az alapszabályt, hogy a „*nagyobb bizalom felkeltése érdekében az elnököt a nádor a közgyűlés által javaslatba hozott három egyén közül nevezze ki.*”¹³

Deyák tervezetét 1830-ban az országgyűlés kereskedelmi deputációja is tárgyalta, de a véleményük elutasító volt. Nem a konkrét tervezettel voltak kifogásaik, hanem a magyarországi körülményeket nem találták elég érettnek részvénytársaságok alapítására.

Többek között azt mondták: „*Amíg Magyarországon nem lesz kereskedelmi és váltótörvényszék, hasonló társaságok aligha képesek megalakulni.*”¹⁴ Deyák egyébként a kereskedelmi- és váltótörvényszék hiányát úgy próbálta megoldani, hogy az esetleges jogvitákat egy választott bíróság elé utalta volna. Ez azonban ellentétben állt az akkori hatályos jogszabályokkal, és a választott bíróság ítéletének végrehajtása nem lett volna kötelező.

Egy másik pesti kereskedő, Liedermann Frigyes, 1828-ban az akkori viszonyok között rendkívül nagyszabásúnak tűnő kiviteli társaság tervét vázolta fel. Elképzelése szerint a magyar terménykivitel egy kézben, Pesten kéne összpontosítani, amihez ötmillió forint nagyságú alaptőkével rendelkező részvénytársaság alapítása szükséges. A társaság beraktározna, és bizományba venné a földbirtokosok terményeit úgy, hogy az áruk értékének a felét előlegezné meg. A készletekről és az árakról pedig tájékoztatnák a belföldi és a külföldi kereskedőket. Fiumében még egy másik vállalatot is létesítenének, amely a készleteket külföldön értékesítené, és ennek fejében import árukat hozna be. A

finanszírozás alapja egy felállítandó giró bank lenne. Minden földbirtokos, tehermentes földbirtoka értékének a felével léphetne be a bank alapítói közé. Ennek a banknak a papírjai szolgálnának fedezetül a Kölcsön Bank által kibocsátott értékpapíroknak, amelyeket a kereskedelemben forgatnának. Liedermann Frigyes terve Gyömrei Sándor szerint több vonatkozásban is hasonlított John Law hírhedté vált vállalkozásához. A társaságot végül is nem sikerült létrehozni. Nem volt hozzá elég tőke, hiányzott a kereskedelemben elengedhetetlenül szükséges infrastruktúra, a Kölcsön Bank pedig az Osztrák Nemzeti Bank monopóliumát veszélyeztette volna.

Az 1830-as években még jó néhány részvénytársaságot alapítottak, vagy megkísérelték a létrehozásukat. Nem sok sikerrel. Ezt támasztja alá József nádornak egy borkiviteli társaság tárgyában 1840. június 1-jén Nemeskéri Kiss Pál fiumei kormányzóhoz írt levele, amelyből kitűnik, hogy a palatinus a sikertelenséget abban látta, hogy „*a hasonló társaságok a szükséges anyagi eszközök hiánya és a megkívánt kitaró munka elhanyagolása miatt céljukat nem érthették el.*”¹⁵

A SZÉCHENYI ISTVÁN ÁLTAL ALAPÍTOTT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK

Széchenyi István nagyszabású reformprogramja nemcsak elméleti fejtegetéseket, hanem konkrét gyakorlati tanácsokat is tartalmazott. Ezek közül jó néhány a kereskedelemre, iparra és a vállalkozások egyes formáira vonatkoztak. Kemény Zsigmond írta, hogy Széchenyi javaslatai önmagukban nem gyakoroltak volna olyan jelentős hatást a közvéleményre, ha saját vállalkozásai nem lettek volna olyan sikeresek. A kortársak nagyra értékelték nyereséges beruházásait. Kemény Zsigmond így nyilatkozott: „*Csodálatosan nyereségesek vállalkozásai.*” Deák Ferenc: „*Oly szerencsés kezei vannak!*” Fáy András így írt, pedig ő is alapított egy igen fontos szerepet betöltő takarékpénztárt: „*Csak szatócsok vagyunk, ő a nagykereskedő köztünk.*”¹⁶

Széchenyi teremtette meg Magyarországon a vállalkozás szellemét. Minden vállalkozásában remek üzleti érzékkel, szívvel-lélekkel a hasznot kereste. Többször hangoztatta: „*Hasznot keresni kötelesség.*” A Hitelben írta: „*A jó hazafi egyszersmind jó gazda is lehet s kell is lennie, mert csak a takarékos és jórendű lehet közönségesen hasznos s nemcsak a lármás hazafi.*”¹⁷

Benjamin Franklinnal (1706–1790) együtt vallotta a szorgalommal és takarékosággal szerzett vagyonosodás szükségességét. Ehhez azonban megfelelő tudást kell szerezni: „*Míg a politikai gazdaság tudománya ismeretlen tárgy előttünk és annak tanításait nem szívleljük meg, már egyebek közt ezért sem fogják a magyar népet a nemzetek sorába emelhetni.*”¹⁸ Kezdetől fogva hirdette a vállalkozások egyik legfontosabb alappillérének számító társulás (személy- és tőkeegyesülés) eszméjét: „*Dicsekedhetünk-e azzal, hogy lelkierőnk, belátásunk, tudományunk ... elégséges egyedül minden segéd nélkül valami igazán nagyot, s tartóást a föld kerekén*

létesíthetni? Minek-utána szinte legközönségesebb foglalatosságinkban, építésben, gazdaságban, mindennapi életünkben stb. oly nagy számunk együttmunkálkodása szükséges, s csak egy findzsa kávéhoz is két hemiszféra produktuma kivántatik. Mai világban – s csoda, hogy ennyi idő kellene ily egyszerűség kitalálására már ki-ki átlátja –, hogy egy magányos ember semmi s csak egyesületnek van hosszú élete és igazi súlya.”¹⁹

Széchenyi vállalkozásainál jól tudta kiválasztani munkatársait is, akiket alkalmazottaival együtt igyekezett anyagilag érdekeltté tenni abban, hogy a vállalkozásai minél eredményesebbek legyenek. Nyereség után jutalmat adott²⁰, húsz év szolgálat után rendes fizetéssel felérő nyugdíjat.²¹

Azt vallotta, hogy a kereskedelmi vagy ipari vállalat vezetőjének meg kell adni az egyéni kezdeményezés, a vezetés szabadságának a lehetőségét, mert ha ez hiányzik, ha a vezetést adminisztratív eszközökkel megkötik, akkor a vállalat nyeresége forog kockán.²²

Széchenyi legfőbb munkatársai, akik révén 1848-ban, az első független felelős minisztérium felállításakor, a Közlekedési és Munkügyi Minisztériumot is rögvest működtetni tudta, az alábbiak voltak:

Lunkányi János (1775–1853) Széchenyi nevelője, tanítója, majd birtokainak kormányzója. A legelső magyar gazdaságpolitikusok közé sorolható. Oroszlánrésze volt Széchenyi birtokainak a tőkés gazdaságra való átalakításában.

Tasner Antal (1808–1861) ügyvéd. Jól beszélt németül, franciául, olaszul és angolul. Kivételes memóriával és szervezőkészséggel rendelkezett. Tasner felügyelt Széchenyi pesti vagyonára, kezelte a házi pénztárat, intézte Lunkányival együtt a birtokokkal és a vagyonnal kapcsolatos hivatalos teendőket. A Széchenyi által alapított részvénytársaságban rendszerint ő volt a jegyző, vagy a titkár, esetleg előadó, később részvényes is. 1840-től 1861-ig a Lánchíd-társaság titkára. Az Akadémia levelező tagjai közé választotta.

Clark Ádám (1811–1866) skót származású mérnök. Széchenyi István hívta Magyarországra a Duna szabályozásához szükséges gépek felállítása végett, majd visszatért hazájába. 1839-ben kapott megbízást névrokonától, Tierney William Clarktól, a Lánchíd tervezőjétől a híd felépítésének vezetésére, amit 1842 és 1849 között hajtott végre. Magyarországon telepedett le. 1847-ben az Országos Közlekedési Bizottság tanácsadója, 1848-ban Széchenyi minisztériumának műszaki tanácsadója lett. A szabadságharc idején ő mentette meg a Lánchidat a robbantási

kísérlettől. 1852-ben megtervezte, 1857-re elkészítette az Alagutat is.

Kovács Lajos (1812–1890) Szatmár megyei nemes. Jogi és bányászati tanulmányokat végzett. A Tiszavölgyi Társulatnál dolgozott. Nagyrészt ő állította össze Széchenyi közlekedési tervezetét. 1848-ban közlekedési államtitkár. A Szemere-kormányig a helyén maradt.²³

Széchenyi részben elméleti tanulmányok, részben pedig angliai utazásai során ismerkedett meg közelebbről a részvénytársaságokkal. A lóversenyről írt művében kifejtette: „felette sok olyan tárgy van, mint például gyapjú; selyem; lótenyésztés; bortermelés, gőzhajózás – mely közvetlen sem a kormány, sem a nagy közönség kezébe nem való... Azok megkezdése egyenesen a tehetősb gazdák vállait illeti.”²⁴ A Hitel című művében²⁵ külön kitért az angliai részvényjegyzésekre. Negatív példaként említette azt az esetet, amely a korabeli Annual Register 1824. évfolyamában is elolvasható, hogy részvénytársaság alapítását kísérelték meg a Panama csatorna létrehozása érdekében. Ez a vállalkozás akkoriban még nem volt kivitelezhető. A Világ című művében pedig vitába szállt Desseffy Józseffel, és azt az álláspontot képviselte, hogy az alapító ne legyen igazgató is és hogy nem jó ötlet az, ha minél kisebb névértékű részvényeket bocsátanak ki.²⁶ Széchenyi vállalkozásainál a részvények névértéke mindig viszonylag magas volt. A Nemzeti Színháznál például 500 forint.²⁷ Ebben a kor viszonyai között fontosnak tartott politikai garanciát láttak. Úgy vélte, hogy ha a tehetősebbek jegyeznek részvényt egy társaságnál, akkor azt a bécsi kormányzat sem fogja rossz szemmel nézni: „Oly rövid látást pedig nem tudnánk feltenni egy bölcs kormányral, hogy olly földesurak egyesült munkálkodásiktól tarthatna, kik fejenként 20–30 ezer birkát telettenek, s a közrend s csend fentartása végett jobban vannak fizetve, mint akármelyik minisztere.”²⁸

Széchenyi akkor még egyszerűen egyesületnek nevezte a részvénytársaságokat. Máshol pedig actianak a részvényt.²⁹ Ez a vállalkozási forma akkoriban annyira újnak számított Magyarországon, hogy még a nevét is Széchenyi alkotta meg: részvény, részvényes, részvénytársaság, osztalék. Emellett szintén ő alkotta meg az alkotmány, alapítvány, gyár szavunkat.³⁰

Széchenyi azt is elmagyarázta honfitársainak, hogy hogyan kell befektetőket keresni egy vállalkozáshoz. A Selyemről című művében leírta, hogy nem elég felismerni és tálalni a jó megoldást, az embereket is meg kell nyerni az ügynek: „Mit kell tehát cselekedni?

Minden tétovázás nélkül segítségül kell hívni másokat." De nem arra kell felszólítani őket: „Magsülyyed-tünk, húzzatok ki... beletört a késünk, vonjatok ki”, mert akkor nem jönne senki, hanem így: „Jertek emelni a kincset, melyet magunk nem bírunk, s mely addig tán elenyészik vagy másoktól vitetik el, míg erősödve magunk is elbírnánk.”³¹

Hasonlóképpen próbálta Széchenyi rábeszélni honfitársait arra, hogy a Dunagőzhajózási Társaság részvényeit vegyék meg: „Pénzt nem csak szerezni nehéz, de azt kellőleg gyümölcsöztetni sem igen könnyű, mert biztos alap csak gyengén kamatol, a bizonytalan alap viszont csak úgy fogadható el, ha a remélhető kamat magassága által, úgy szólván kárpótlási kezességet nyújt. – Fekvő-jószág vagy ház pl. ritkán hajt nagyobb hasznot, mint tiszta 4-et 100-tul t.i. ha az elsőben több év során keresztül minden baleset bona fide számolás alá vétetik, s a másodikban ellenben minden mellék-kiadások lerovatnak. Négy percent azonban felette kevés, s pedig egyesek egyenlő léte mellett pénznek még sincs biztos gyümölcsöztetési alapja, mint fekvő jószág, vagy ház. Már öt percentet nyerni bizonyossággal bajosb, 6-ot még bajosb s így tovább, úgy hogy olly országokban, hol pénznek keringése tetteg el van határozva, ott általányosan véve, matematikai igazság szerint éppen azon arányban apad a kamat, mellyben jobb hypothekán nyugszik a kamatozó tőke is viszont. Mi okbul – jóllehet az ausztriai törvény 5-re, a magyar pedig 6-ra állítja a kamati lábot, ezért nagyobb summákat sem az elsőben 5-ért, sem a másodikban 6-ért tökéletes bátorsággal, a szónak egész erejű értelmében kamatraadni könnyen és minden időben sem lehet. Ekkép sok de igen sok kapitalista a nagy bátorságu hypotheka fejében megelegetve, vagy legalább tovább nem keresve csak 4-el, sőt 3 1/2-el gyümölcsözteti tőkét. De viszont ki adná pénzét – n.b. nagyobb summákba s minden hazafiui s nem érzést kirekesztve – 4-el 100-tul p.o. gőzhajói vállalatra! Valóban senki! S itt a hypothekának nem oly biztos létét, mint a biztos jószágnál vagy háznál, a hihető sőt remélhető kamati magassággal kell pótolnia, mert különben a megkivántató tőke egybe gyülni nem fog! Ezek szerint bolond volna az ki minden vagyonát gőzhajói vagy ilyesféle vállalatra szánná, valamint az sem tenne józanul, ki nagy vagyonát kirekesztőleg csak 4-el gyümölcsözteti, és részével nem pótolná meg a nagyobb kamat kedvéért az ingadozóbb hypothekát. Én például a dumai gőzhajó-vállalatban 20 részvényt bírok, s úgy hiszem, még 20-ra alkalmasint szert teszek, s pedig ezen utolsót azért, mert a vállalat biztossága progressive azon arányban nő, mellyben a Társaság hajói szaporodnak. Midőn egyetlen egy hajó volt a biztosság egész alapja, akkor felette ingadozók valának a részvények s mi első vállalkozók tőkénkkel valóban kockázánk. Ma azonban 4 hajója van a Társaságnak kevés idő alatt ...7-tel birand ...”

„A részvény tehát tökéletesen el nem veszhet, mert ha elpusztul is a Társaságnak egy sőt két hajója mindenestül, ami legnagyobb hihetetlenlések közé tartozik, megmarad a többi.”³²

NEMZETI CASINO

Széchenyi számára annyira természetes társulási forma volt a részvénytársaság, hogy még a Casinót is ennek megfelelően szervezte meg. A Casino gondolata nagyjából az Akadémia alapításával egy időben támadt Széchenyi elméjében. A csirája az a klub volt, amelyet az 1825–1827-es pozsonyi országgyűlés idején saját lakásán működtetett. Az országgyűlés berekesztése után József nádor tudtával és beleegyezésével a Casinót átköltöztette Pestre, ahol tagokat toborzott, majd 1827. június 20-án báró Budern József elnöklete alatt megtartották az alakuló ülést. Itt Széchenyi ismertette a felállítandó intézmény céljait: „Casino felállítását azért óhajtja s azért dolgozott rajta másokkal együtt, nevezetesen Pozsonyban az országgyűlés alatt, hogy a Londoni, Párizsi, Prágai és többi Casinók példáján a mi Hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetettebb diszes gyülekezőhely, melyen főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak a társasági rendek mindenik osztályából egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkoznak, vagy többféle politikai újságokat, mint amilyeneket rendszerént a kávéházakban találni lehet, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos írásokat olvassanak, magokat pedig üres óráikban illendően mulathassák, vagy ha történnék, hogy ezutánra több magyar főúri házak az esztendőnek egy részét itten Pesten töltenék, ezek közül azok, akik külön házat nem tartanak, a Casinóban egyúttal kények szerint való Vendéglőt is lelhessenek és így azt, amit az életnek gyönyörűbbé tehetésére nézve idegenben bőven feltalálnak, nálunk Hazánkban is lassanként mindinkább pótolva leljék s ez által folyvást többen és többen ide szokjanak.”³³

Széchenyi bejelentette, hogy eddig 175-en jegyezték 100 forint értékű részvényt és kötelezték magukat arra, hogy legalább három évig teljesíteni fogják befizetési kötelezettségeiket. Az ülés egy tíztagú bizottságra ruházta az alapszabályok, az ügyvezetés és a házirend kidolgozását, a helyiségek és általában az új intézmény berendezését. Csapó Dániel, Döbrentei Gábor (mint jegyző), Erdélyi János, gróf Fekete Ferenc, gróf Haller Ferenc, gróf Károlyi Lajos, gróf Keglevich Gábor, báró Orczy László, gróf Podmaniczky Károly és gróf Széchenyi István lettek a bizottság tagjai, akikhez később báró Wesselényi Miklós is csatlakozott.³⁴

A küldöttség több gyűlés után 1828. január 4-én tartott közgyűlésén bemutatta munkálatait, a január 20-ai gyűlés megállapította az első 10.000 forintos költségvetést és mindezt helybenhagyták és véglegesen megerősítették a február 3-án és 10-én tartott közgyűlésen. Ezeket választották meg az első – 27 tagú – választmányt és a 3 igazgatót, gróf Berényi Lajost, gróf Fekete Ferencet és gróf Széchenyi Istvánt.³⁵

A Nemzeti Casino stabilitása érdekében 1829-től kezdve hat évre nyitották meg az aláírást az addigi három helyett. A 122 tag révén 15 000 forint vagyonnal rendelkezett akkor a társaság. A részvények árát viszont 100-ról 50-re szállították le. Ennek hatására a Polgári Casino

tagjai is csatlakoztak. A Casino tagjainak évi jövedelme összesítve 12 millió forintot tett ki.³⁶ A Nemzeti Casino 1833. február 24-i ülésén aláírást nyitott meg saját ház vételére vagy építésére. 500 forintért adtak ki egy részvényt, ennek ellenére két nap alatt 65 000 forintot írtak alá. Ekkor már 424 tagja és 30 750 forint vagyona volt a Casinónak.³⁷ A következő év költségvetése: könyvtárra 1000 forint, heti zenei előadásra 400 forint, budai magyar színházra 400 forint, artézi kútra havi 50 forint.³⁸

1835-ben gróf Széchenyi felhívta a tagokat, hogy végrendeletükben hagyjanak valamit a Casinónak. Ekkor Tasner Antal volt a jegyző, a bevétel 20 196 forint, a kiadás 18.440 forint, a maradvány 4900 forint.³⁹

A Nemzeti Casino célja nem csak a társas élet előmozdítása volt, hanem a kereskedelmet is igyekezett ösztönözni. Széchenyi arra törekedett, hogy a magyar termékeket közvetlenül termelőtől lehessen szerezni. A Casino ezért a kiváló kereskedőket is felvette tagjai közé. A földbirtokosok a Casino pincéjében tarthatták borukat, a kereskedők pedig üzleteket köthettek gyapjúra, dohányra... stb.⁴⁰

A pesti Casino mintájára az országnak szinte minden részében alakult hasonló egyesület, ezután legtöbbször a vármegyék ügyeit ezekben döntötték el. Itt tartották a hazafias ünnepségeket, innen indultak ki a jótékony adakozások, a reformgondolatok.⁴¹

A NEMZETI SZÍNHÁZ TERVE

Széchenyi a Nemzeti Színház felépítését és üzemeltetését is részvénytársasági formában próbálta megvalósítani. A Nemzeti Színház gondolatával sokan foglalkoztak, de a megvalósítás ügye csak akkor mozdult el a holtpontról, amikor Széchenyi a nyilvánosság elé lépett tervével. Pest vármegye közgyűlésén javasolta, hogy a megoldás a részvénytársasági forma lehet. Így egy díszes palotát tud felépíteni a Duna partra, a mai Magyar Tudományos Akadémia későbbi székházának helyén. Indítványát 1832. január 12-én Pest vármegye közgyűlése elfogadta.⁴²

Széchenyi rögvest munkához látott. 1832. február 23. és március 29. között megírta a Magyar játékszínről (Pest, 1832) című művét.⁴³ Ezzel megszületett a korszak egyik legjelentősebb színház-politikai dokumentuma. A mű a Nemzeti Színház ügyének szinte minden kérdését elemezte. Így foglalkozott a gazdasági, jogi, társadalmi... stb. problémákkal.⁴⁴

Széchenyi a színház anyagi hátterét 400 darab 500 forint névértékű részvény kibocsátásával szerette volna biztosítani, amelynek segítségével 200 000 forintos alaptőke gyűlt volna össze. A társaság alaptőkéjének egyik feléből építette volna fel a „felette nagy és pompás de csinos és főként alkalmas” színházat, ebből vették volna meg a berendezést és a ruhatárat, stb. Az alaptőke másik felét kamatoztatta volna. Ebből lehetett volna fedezni a társulat működését.

A Széchenyi által elkészített alapszabály-tervezet szerint minden részvény egy szavazatot ad. Többen is

megvehetnek egy részvényt (az 500 forint akkoriban kifejezetten magas névértéknek számított), de csak egyikük adhatja le a szavazatot, akinek a neve az értékpapíron szerepel.

Az alakuló közgyűlésen választják meg az igazgatót és a 7 tagból álló „megbizottságot”.⁴⁵

Széchenyi nem tudta megállni, hogy ne utaljon igen-csak kíméletlen módon a fennálló jogrend ellentmondásaira, amelyekben azt taglalta, hogy mindegyik aláíró nemes emberért, báróért, grófért, hercegért egy privilegizálatlan kereskedő vagy külföldi álljon jót, mert a magyar törvények szerint a nemeseket rendkívül nehézkes és hosszadalmas eljárás során lehet csak kötelezettségeik teljesítésére szorítani.⁴⁶ „Nálunk az aláírási ívek, általában véve, legjobb esetben is, hogy harmadánál kevesebbet érnek, mint kitett kötelezettségeik; az esetek kedvetlen idomzatában pedig mindig kevesebbet. S eképp még nálunk Magyaroknál az előírás és pontos fizetés nem csak nem synonymon, hanem két egészen külön természetű, azaz: felette szapora és felette lassú természetű tárgy.”⁴⁷

Sajnos Pest vármegye nem pártolta Széchenyi nagyszabású tervét, helyette egy inkább szűkkeblűnek mondható beruházást kezdeményeztek (v. ö. 1840. évi 44. tc.).

ELSŐ DUNAGŐZHAJÓZÁSI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Az első gőzhajó már 1817-ben megjelent a Dunán,⁴⁸ de önálló vállalkozásokként, a rendszeres hajózást az Első Dunagőzhajózási Részvénytársaság 1830-ban indította meg Közép-Európa legnagyobb folyójának a Monarchiára eső részén. 1828. április 11-én John Andrews és Joseph Prichard angol hajóépítők 15 évre kizárólagos szabadalmat nyertek az általuk szerkesztett gőzhajóra és azokkal a Dunán való hajózásra. Ezen az alapon alakult meg 1829. március 13-án Geymüller János Henrik, Johann Benvenuti és Puthon János bécsi bankárok közreműködése révén az Első Dunagőzhajózási Részvénytársaság. A társaság első szabadalmát Bécsben 1830. szeptember 30-án kelt privilégiumlevélben kapta meg.⁴⁹ A társaság ennek alapján 15 évig kapott kizárólagos jogot arra, hogy a Dunán és a Dunába ömlő mellékfolyókon a gőzöseit megindítsa és legalább egy-egy gőzöst járat utasokkal és árukkal együtt. Ezt a szabadalmat 1831. április 22-én kelt királyi leirattal a magyar korona országaira is kiterjesztették.

Az új társaság részvényesei közt kezdetben a király mellett elsősorban osztrákokat találunk. A 200 részvény közül csak 13 volt magyar kézben, pedig a dunai hajózásban Magyarország volt az inkább érdekelt fél, hiszen a folyam nagyobb része volt a területén.

A társaság kezdetben csak 105 000 forint alaptőkével alakult,⁵⁰ és ebből építették meg 1830-ban a 60 lóerős Franz I. nevű gőzhajót, amellyel 1830 októberében és novemberében csupán a Győr–Vác–Buda–Pest folyamszakaszon tettek néhány utat, hogy a közönséget az új forgalmi eszközzel megismertessék. A rendes ha-

jójaratok 1831. február 1-jével indultak meg. Emellett az új gőzös még ugyanabban az évben négyszer ment le a Duna torkolatához, és tizenötször járt Pesten.⁵¹

Széchenyi István, aki 1830. június 24-én indulva, Desdemóna nevű hajóján végigutazta a dunai utat, felismerte, hogy a magyarországi közlekedés szempontjából milyen nagy jelentősége lehetne az Első Dunagőzhajózási Társaságnak. Ezért felvette a kapcsolatot a társaság vezetésével és felajánlotta a segítségét. Ekkor határozta el, hogy hajózhatóvá teszi a Dunát, kikotorja a folyamot, áttöretti a Vaskaput és támogatni fogja a Duna–Majna csatornát és a társaságnak minél több, lehetőleg magyar részvényt fog toborozni.

Benvenutti bankárnak 1832. január 7-én az alábbiakat írta: „Megkezdeni a földolog, s miután

már életbe lépett egy gőzhajó és a Duna szabályozása szoros összeköttetésben áll egy lassanként bővítendő hajózási vállalattal, azt hiszem, a kérdéses dolognak is ugyancsak forrásból kell származnia, a gőzhajó minden részvényesét, tehát főleg Eskeles, Geymüller, Sina, Puthon urakat arra bírhatná ön, hogy szíveskedjenek ezen ép oly hazafias mint hasznot hajtó vállalat élére állni... én kész vagyok minden szolgálatra, mit a társulat rám fog bízni, ... jól tudom, mily kiszámíthatatlan hasznot hajt idővel az osztrák államnak, ha fő csatornája szabályozva lesz.”⁵² Széchenyi el is érte, hogy a másik Puthon, Geymüller, báró Friesenhof Adolf és báró Sina János is belépett az igazgatótanácsba. Emellett nagyszabású agitációt folytatott annak érdekében, hogy minél több honfitársa, elsősorban az arisztokraták vegyenek a társaság részvényeiből. Hamarosan Almásy József, Andrassy György, Batthyány Fülöp, a Csákyak, Esterházy Pál, Károlyi György, Sándor Móríc, Széchenyi Pál... stb. szerepeltek a részvényesek listáján. Még Angliában is adott fel hirdetéseket.⁵³ A magyar sajtóban hosszú cikksorozattal népszerűsítette a vállalkozást.⁵⁴

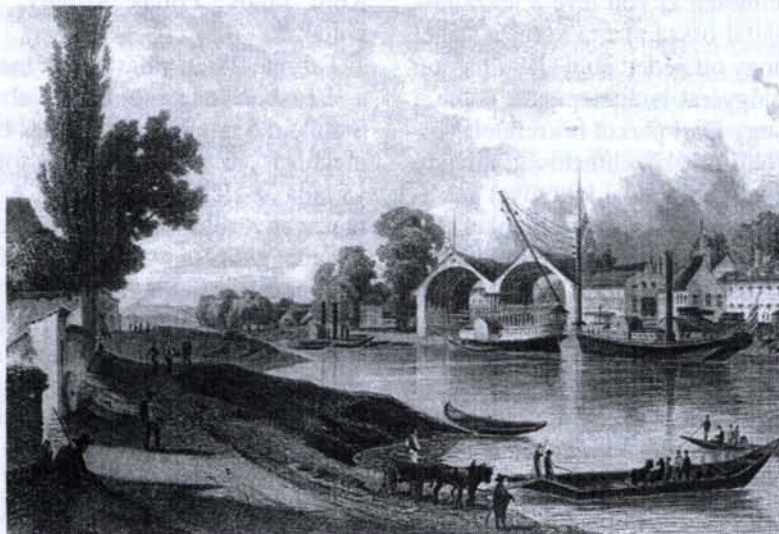
Az Első Dunagőzhajózási Társaságot tehát nem Széchenyi alapította, de ő tette naggyá. A társaság 1834-ben már 7%-os osztalékot fizetett, 1836-ban újabb 700 részvényt bocsátottak ki, amivel 1 000 000 forintra növekedett az alaptőke. 1835-ben 86 370 forint jövedelmet könyvelhettek el és már 5 hajóval közlekedtek. 1836-ban 109.892 forint a nyereség. 1839-ben 10%-os osztalékot kaptak a részvényesek. Az 1840. február 10-ei bécsi közgyűlésen Széchenyi javaslatára az osztalékot nem fizették ki, hanem az alaptőke felemelésére használták fel. Ezen az összegben új hajókat vettek, hogy biztosítani tudják a mindennapi menetrendszerinti jára-

tot Bécs, Buda és Pest között. Emellett hajókat indítottak délre is, egészen Oroszországig. Ezért újabb részvénykibocsátásokra került sor. 1841-ben 15 hajó 1754 lóerővel és 5 uszályhajóval járt a Dunán. 1842-ben 211 401 személyt, 1843-ban 269 639 személyt fuvaroztak. Ekkor már 20 hajó 2356 lóerővel és 9 uszályhajóval járta a Dunát. A szállított árumennyiséget 206 993 mázsáról 296 106 mázsára növelték. 1845-ben már 790 851 utast,

1846-ban 903 996 utast és 1 909 287 mázsá árut vittek. 1848-ra a társaságnak 46 gőzöse és 128 uszályhajója volt.⁵⁵

Széchenyi érdekeit a társaság is elismerte. A legszebb folyami személyszállító hajójukat a legnagyobb magyarról nevezték el.⁵⁶

A dunai hajózáshoz számos kapcsolódó beruházás vált szükségessé. Addig ugyanis nem voltak

magyar hajósok és megbízható téli kikötők. Az Első Dunagőzhajózási Társaság külföldieket alkalmazott, ami rengeteg pénzbe került. Mindez arra készítette Széchenyit, hogy Pesten téli kikötőt és olyan hajógyárat létesítsen, ahol a hajók karbantartását, javítását el tudják végezni, de új hajókat is tudnak építeni. Ennek a hajógyárnak ezen kívül azt a célt is szolgálnia kellett, hogy itt a magyar hajóslegények a külföldi szakemberek útmutatásai alapján ismerkedjenek meg a hajók építésével és üzemeltetésével. A hajógyár helyének Óbudát jelölték ki, ahol 1835-ben elkezdte a kikötő kialakítását a Széchenyi által Angliából hozatott Vidra névre keresztelt kotróhajó. Még ugyanebben az évben megkezdte működését a külföldről toborzott 60 szakmunkás révén a hajógyár. Hamarosan 200 magyar munkást alkalmaztak. „Rendes hajógyár, kikötő, biztos telelő oly közel Pesthez s mindaz ami szoros kapcsolatban van azokkal, mint nemcsak gőzhajók, de mindennemű és célú más hajóknak építése ... s ebből természetesen következő táplálása, derekas fizetésre sok száz munkás családnak ... egy új forrása a legszebb s legelágazóbb ipárnak.”⁵⁷

A hajógyárban, 1841-ben min. 32 gőzhajó vas- és faszervezetét készítették el, de már teljes gőzhajókat is építettek. Péter Palocapa velencei mérnök tervei alapján készítették a Kisfaludy nevű balatoni gőzöst. 1847-ben már 1600-an dolgoztak itt és 160 hajót készítettek. Az üzem hamarosan az egész Monarchia legnagyobb hajógyára lett.⁵⁸

Széchenyi István gyakorlati kezdeményezéseit – szuggesztivitásának és makacsságig menő kitarlásának köszönhetően – többnyire siker kísérte. Az ország fejlődését szolgáló vállalkozásait nemegyszer a bécsi

kormányzat gyanakvása és a rövidlátó pesti városvezetés ellenében kellett megvalósítania. Érték persze kudarcok is. Ilyen sikertelen vállalkozása volt az 1843-ban alapított Pesti Kikötő Társulat. Széchenyi ugyanis az óbudai kikötőt csak ideiglenes megoldásnak szánta. Ő az alacsony, ezért az áradásnak kitett óbudai szigetnél alkalmasabbnak tartotta a másik oldalt, az Újpesti-sziget melletti Duna-ágot. Egyetlen hátránya volt ennek, hogy a folyóág veszedelmesen ki volt téve a jégzajlásnak, ezért egy keresztgáttal össze akarta kötni a sziget felső csúcsát a parttal, hogy ott védett öböl alakulhasson ki. Természetesen a hajógyárat is áttelepítette volna a pesti oldalra, ahol még egy ipari parkot is szeretett volna létesíteni. A szárazföldi megközelíthetőség, állandó híd hiányában elég érv volt az óbudai kikötővel szemben. Széchenyi azonban hiába érvelt a munkahelyteremtő és városkép-gazdagító beruházás mellett,⁵⁹ Pest városával nem sikerült dűlőre jutnia. Hiába hozott létre 1843-ban egy részvénytársaságot a sziget megvásárlására,⁶⁰ és hiába nyerte el ehhez a város fellettes hatóságainak a jóváhagyását, a városi magisztrátussal nem tudott megegyezni: „Két év hasztalan kéregetés, rimánykodás, s minden mit becsülettel tennünk szabad volt, semmire sem vezetett...”⁶¹

A LÁNCHÍD

A Lánchíd jelentőségéről, hogy Magyarország modernizációjának jelképévé vált, hogy egyesítette Budát és Pestet, hogy a közlekedés, az ipar és a kereskedelem terén milyen nagy jelentőségű haladást eredményezett, hogy milyen technikai újítások, megoldások révén kiviteleztek és hogy esztétikailag kifogástalan városképi megjelenése Budapest világszerte ismert egyik szimbólumává vált, erről számtalan könyv és tanulmány jelent meg.⁶² A Lánchíd szépségét világszerte elismerik. Ennek legfrissebb bizonyítéka Robert S. Cortright 1998-ban megjelent, a világ 283 legszebb hídját bemutató könyve.⁶³ A könyv borítóján a Golden Gate, de mindjárt az első képen a Lánchíd látható, a 32. oldalon pedig a dunai panoráma, középpontjában a Lánchíd. Az ismertetést az alábbi vallomás követi: „A Lánchíd ... e nagyszerű város méltó központi építménye. A szép hidak iránti szerelmem 1985-ben tett budapesti látogatásommal kezdődött, akkor készült a fénykép is.”

A továbbiakban ezért nem a nagyszerű műalkotás méltatásával, hanem annak finanszírozására alapított részvénytársaság történetével foglalkozom.

Széchenyi 1821. január 4-én, amikor apja halála hírére Debrecenből Pestre sietve a jégzajlás miatt Pesten rekedt, azt mondta Brudern Józsefnek: „egyévi jövedelemet fordítom rá, ha Buda és Pest között híd épül, s ezért, jóllehet Pesten lakni alkalmasint soha nem fogok, egyetlen krajcár kamatot vagy akár visszafizetést sem fogok követelni. Az a gondolat, hogy hazámnak fontos szolgálatot tettem, majd bőségesen kárpótol.”⁶⁴

Széchenyi hosszú, szívós munkával meggyőzte arisztokrata társait és néhány pesti kereskedőt és polgárt a híd szükségességéről. Így hozta létre saját lakásán

1832. február 10-én a Buda-pesti Hídegyesületet. Mindezzel párhuzamosan felkérte az ügy legfőbb pártfogójának József nádort, aki aztán valóban nagyon sokat tett a híd sikeréért.⁶⁵

A Hídegyesület 17 tagja között az arisztokraták: gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, báró Stainlein Ede, báró Wesselényi Miklós, stb. Jómódú kereskedők, polgárok: Havas József, Kappel Frigyes, Tüköry József, Kolb János, Pollák Mihály, Ullmann Mór... stb. voltak.⁶⁶

Február 28-án választották meg az egyesület elnökét, a Bécsben nagy befolyással rendelkező indigéna Steinlein Saalmenstein Eduárd bárót, aki a megtisztelő megbízást azzal a kikötéssel fogadta el, ha Széchenyi vállalja az alelnöki tisztséget. A feladatok elemzése során az egyesület kettős célt tűzött ki maga elé: a közönség meggyőzése volt az első cél, a második pedig az építkezés pénzügyi feltételeinek megteremtése. Következő lépésként pénzügyi, politikai és műszaki alosztályt alapítottak. A műszaki alosztály a nádor kérésére felmérte a Dunát, hogy a tervpályázatot kiírhassák. A politikai alosztály azt mérte fel, hogy mi a hídról a lakosság véleménye. A pénzügyi alosztály pedig a híd várható bevételeit számolta ki.⁶⁷

Széchenyi elhatározta, hogy külföldi szakértőket fog bevonni a munkálatokba, ezért barátjával, gróf Andrássy Györggyel, a műszaki osztály elnökével Angliába utazott. A tájékozódás során felkeresett szakemberek száma imponánsan hosszú. Több tucat, a maguk korában neves mérnökkel és vállalkozóval tárgyaltak. Széchenyi mégis kiváló emberismerete révén rövid idő alatt meggyőződött, hogy William Tierney Clark az, akire nyugodtan rábízhatja a nagy mű megalkotását. Széchenyi Francis B. Ogden (1783–1857), amerikai konzul véleményét is – aki egyébként mérnök is volt – kikérte, mert az Egyesült Államokban hasonlóan kemények a telek, mint Magyarországon, de kifaggatta arról is, hogy mit tud a részvénytársasági formában történő vállalkozásokról.

Széchenyi, miután visszatért Angliából, három nap alatt megírta 114 oldalas jelentését,⁶⁸ és megküldte minden országgyűlési követnek és törvényhatóságoknak. A híd költségeit William Tierney Clarkkal történt tanácskozás alapján 2 millió forintba becsülte, a karbantartásra pedig évi 40 000 forintot szánt. A kérdés csak az volt, hogyan lehet ilyen tekintélyes summát előteremteni. Széchenyi megvizsgálta a különböző lehetőségeket: Pestnek és Budának nem volt rá elegendő pénze, de rövidlátó módon nem is pártolták a hídepítés gondolatát, mivel ezzel a hajóhíd forgalma lecsökkent volna. Az ország tehetősebb része, a nemesség nem fizet adót, ha csak a nem nemesek fizetnének, akkor nagyon sokára térülne meg a beruházás. Önkéntes felajánlás pedig nem biztos forrás. Széchenyi ezért a legjobb és egyben a legméltányosabb megoldásnak a részvénytársasági formában történő finanszírozást javasolta, de úgy, hogy a nemesek is fizessenek a hídon való átkeléskor, hiszen csak így lesz meg az évi 200 ezer forint körüli bevétel. Ezzel két dolgot is elért. Egyrészt híd épül a Dunán, másrészt

rest út a nemesi adómentességnek a 19. században már teljesen elavult elvén. Tudta, hogy ez az utóbbi gondolata sokak részéről tiltakozást fog kiváltani. Előre látta, hogy a rendi alkotmány sérelmeként fogják tervét támadni.⁶⁹ Ezért lelkes és meggyőző érveléssel bizonygatta, hogy az nem alkotmányellenes, „*ha országgyűlésünkön szabad akarattal, szabad egyetértéssel, szóval: legteljesebb szabadsággal egy kivételi törvényt hoznánk, mellynek az lenne a foglalatja, hogy Pest és Buda közti állóhídon bizonyos ideig minden nemes és nemtelen, különbség nélkül, egy az országgyűlés által kidolgozott vámjegyzék szerint vámot fizessen. El kell fogadnunk az igazsági princípiumot, hogy szabad határozás okozta nagyobb és újabb kellemeikért, nagyobb és újabb terheket vennünk magyar nemesi vállainkra nem csak nem ellenkezik alkotmányunk valódi lelkivel, hanem azt kifejtven az igazi szabadságnak valódi talpköve.*”⁷⁰

A részvénytársaság esélyeinek és az általános vámfizetés várható eredményeinek latolgatása közben egy „bank-systema” tervét vázolta fel: „*Fentebb azt mondanék, hogy egy budapesti állóhíd 200 000 forint jövedelmet nyújtana... Ha ez áll, akkor senkitől pénzt se ne kérjünk, se ne kölcsönözzünk, de adjunk magunk ki 100 pengő forintos 20 000 darab magyar nemzeti „Jót” (nyugtatványt), azaz 2 milliót. Ezen papiros pénzt vegyünk nemzeti becsületünk pajzsa alá s azt 5-tel vagy 6-tal kamatolván, fizessünk évenkénti húzáshoz 120-ot, vagy 150-el ki, a minék következtében fel fog épülni a híd, annak építése senkinek egy garasába sem fog telteni – s csak azok fogják azt lassankint s minden érzékeny nyomás nélkül fizetni, kik használják; egybe lesz kötve két fővárosunk és a haza s bizonyos esztendők leforgása alatt ki lesz fizetve a két millió; a hídnak minden időben jó karban tartására pedig meg fog lenni alapítva szükséges töke.*”⁷¹

A hídegyesület 1833. június 4-ei közgyűlésén elfogadta és programjává tette a Hídjelentés elveit és utasította elnökét, az időközben meghalt gróf Stainlein helyére választott Szegedy Ferencet, a Hétszemélyes tábla bíróját, hogy Széchenyi munkáját nyújtsa be Pest vármegyéhez és kérje annak támogatását. A vármegye állandó bizottsága elé utasította a folyamodványt, s az állandó küldöttség a legmelegebben ajánlotta a közgyűlésnek Széchenyi javaslatát. Pest vármegye közgyűlése a javaslatot elfogadta és követeinek e tárgy országgyűlési tárgyalására nézve adandó utasításon kívül azt is el-

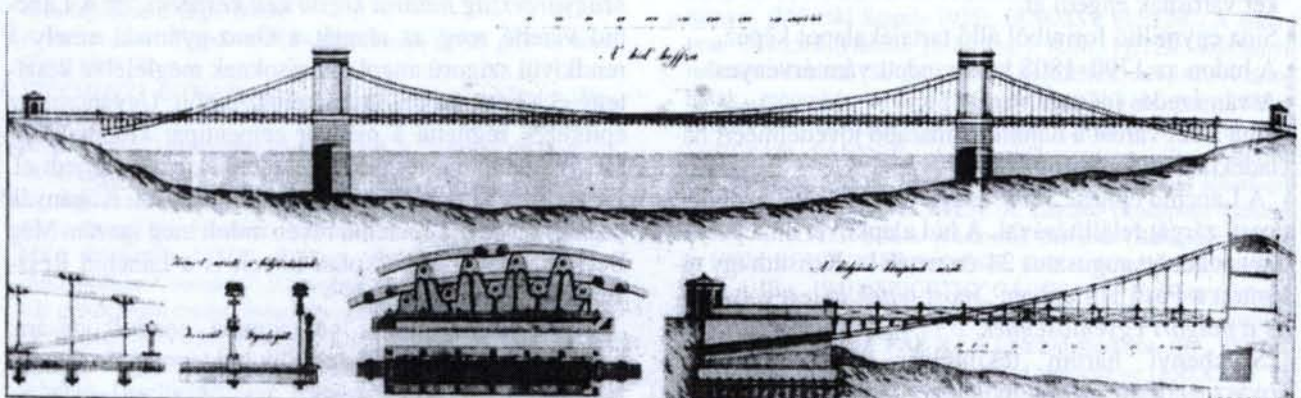
határozta, hogy a híd megvalósításának a jelentés nyomán haladó terveit pártolás végett a többi vármegyei hatóságokkal is közli és azoknak is ajánlja.⁷² Pest vármegye felszólítása az ország sok helyén eredménnyel járt, hiszen, ahogy Széchenyi naplójából megtudhatjuk, több vármegye is felkarolta a hídépítés ügyét és felvette követutasításai közé.⁷³

Pest vármegye alispánja, Dubraviczky Simon országgyűlési követ 1833. június 26-án az országgyűlés kerületi ülésén azt javasolta, hogy az alsótábla a főrendekkel együtt bízson meg egy regnikoláris (az országgyűlés mindkét táblájának tagjaiból választott) bizottságot a jelentés vizsgálatára.⁷⁴ 1835. január 13-án az Alsótábla kerületi ülése 34 igenlő szavazattal 10 ellenében kimondta: mindenki fizessen hídvámot. (Az országgyűlésen már csak kilencen szavaztak ellene.)⁷⁵

A Főrendi táblán Széchenyi, az országbíró és a Szepessy püspök felszólalása után néhány rövid mondatlal ajánlotta a főrendeknek elfogadásra a karok és rendek üzenetét.⁷⁶ A törvényjavaslat mellett többen is felszóltak. Pyrker egri érsek Traján hídjára utalt, és lelkesen támogatta Széchenyit. Kopátsy veszprémi püspök pedig arra hivatkozott, hogy a nemesek szabadon rendelkezhetnek jövedelmük felett, tehát azt akár vámfizetésre is fordíthatják. Végül, ha szoros eredménnyel is, de ez az akadály is elhárult a törvény elfogadása elől.

Nem sokkal ezután hosszas akadékoskodás után a pesti választott polgárság is elfogadta a hídépítés tervét.⁷⁷

Miután a vám és kisajátítás ügyében határozott az országgyűlés, ezután került sor a Lánchídra vonatkozó törvény elfogadására (1836. évi 26. tc.). (Érdekes megoldásként a magyar vasút ügyét a híddal szoros összefüggésben tárgyalták (1836. évi 25. tc., 1836. évi 26. tc.). Deák Ferenc egyenesen azt javasolta, hogy a vasúti kisajátításnak az ügye a már ebben a kérdésben tapasztalt hídbizottsághoz tartozzon.) Ennek a törvénynek a megvitatása és megszavazása lényegesen gyorsabb és zökkenés-mentesebb volt, mint a vámfizetésre vonatkozó rendelkezés. Az 1836. évi 26. tc. 1.§-a kimondta: „*A Buda és Pest közti állandó híd felépítésének eszközése egy részvényes társaságnak feladása lesz; – melly is hogy annál hamarabb összeállhasson, vállaltára nézve pedig Törvény által tökéletesen biztosítva legyen.*” (Ekkor szerepelt először a Magyar Törvénytárban a részvénytársaság szó!)

A 4. és 5.§-ok rendelkeztek az országos állandó küldöttség felállításáról, hogy a részvénytársaság által eleibe terjesztendő híd-terveket, az építési költségeket, minden a tárgyhoz tartozó egyéb körülményt vizsgálja meg és a részvénytársasággal a szerződést kösse meg. (E bizottság tagja lett Széchenyi is.) A jelentés 1839. szeptember 8-án elkészült.⁷⁸

A törvény elfogadása után Széchenyi felkérte báró Sina György (1782–1856) bécsi bankárt, hogy bankházával együtt álljon a vállalkozás élére, jóllehet a hidépítés kivitelezésében mások is, pl. Ullmann Mór és más bécsi bankárok is szívesen részt vettek volna. Széchenyi azonban megint jól döntött. Sina, aki kezdetben keleti kereskedelemmel, textil- és dohányiparral foglalkozott, hozta létre a Simeon G. Sina nevű bankházat, amely a reformkorban nagy vetélytársa volt Salamon Rothschild, az *Arnstein&Eskeles* bankháznak, valamint az 1841-ben csődbe ment svájci *Geymüller*nek. Sina nevéhez fűződött több ausztriai részvénykibocsátás, például a *Ferdinánd Nordsahngesellschafté* is.⁷⁹ Széchenyi azt is tudta, hogy Sina szereti a nagyszabású vállalkozásokat és elég gazdag ahhoz, hogy egy hosszú távon megtérülő, nem túl nagy hasznot, de annál nagyobb hírnevet hozó vállalkozásban részt vegyen. Sina nemcsak jó üzletembernek bizonyult a híd kivitelezésénél, hanem több alkalommal is nagyobb összegekkel segítette a Lánchíd részvénytársaságot átmeneti pénzügyi nehézségeinél. Széchenyi cserében közbenjárt annak érdekében, hogy Sina érdekkörébe kerüljön a Wodianer–Ullmann érdekcsoport.

A Hídegyesület által küldött bizottság 1838. szeptember 24-én meg is kötötte báró Sina Györggyel a hídépítésre vonatkozó szerződést, amelynek kormányzati jóváhagyását Széchenyi Francz Anton Kolowrat államminiszter, a Habsburg monarchia gazdaságpolitikája legfőbb irányítójának közbenjárása révén szerezte meg. A szerződést az 1840. évi 39. tc. teljes érvényűnek ismerte el: „Buda és Pest városai között álló híd építésére kirendelt országos választmány által báró Sina Györggyel az 1836. évi 26. törvénycikkely folytában kötött szerződés a jelen törvény által is teljes erejűnek nyilvánítatik.”

A szerződés főbb pontjai:

- A Lánchíd kétoszlopos lesz és a Nákó-ház tájékán épül fel.
- Báró Sina György a részvények felét az országnak, a két városnak engedi át.
- Sina egymillió forintból álló tartalékalapot képez.
- A hídon az 1790–1808 közt szedett vám érvényes.
- A vámszedés időtartama: 97 év.
- Sina a két várost a hajóhíd elmaradó jövedelméért ladéktalanul kárpótolja.⁸⁰

A Lánchíd építése 1839. szeptember 21-én kezdődött a pesti zárgát felállításával. A híd alapkövét ünnepélyes keretek között augusztus 24-én tették le. Kossuth így tudósított a Pesti Hírlapban: „most tették le a legelső követ a polgári egyenlőségnek.”⁸¹

Széchenyi három tekintélyes pesti polgárral, Kovásznai Kovács Zsigmonddal, Tüköry Józseffel és

Kappel Ferencsel szövetkezve fogott hozzá a részvénytársaság megalapításához. Az egyezségnek megfelelően Sina György 1840. június 31-én tette közé a felhívását a Lánchíd-részvények jegyzésére.⁸² Eszerint a híd építését vezető és a terveket elkészítő mérnök, Willaim Tierney Clark által kiszámolt építési költségeket, az elsődleges kiadásokat, valamint az építés ideje alatti kezelési költségeket, a híd megnyitásáig ráfordítandó tőkének 5%-os kamatozását és a szerződés szerint előírt tartalékalapot, illetve az egyéb kiadásokat figyelembe véve, a Buda és Pest között építendő híd felállításához mintegy ötmillió forint szükséges, amelyet 10 000 darab 500 forintos részvény kibocsátásával szednének össze.

A részvények jegyzésének befejezése után a részvényeket a választmány fogja kibocsátani, majd Sina elnökletével a választmány elkészíti a társaság alapszabály-tervezetét, melyet a közgyűlés elé fognak terjeszteni jóváhagyás végett. A választmány fogja ellátni a társaság képviselőtét, a társaság pénztárának kezelését és a közgyűlés elé tárandó számadások vizsgálatát.

Miután a Lánchíd-részvények elkeltek, a kormány – némi idő eltelte után (1843-ban) – megengedte tőzsdei jegyzésüket.⁸³

Arra a kérdésre, hogy a Lánchíd mennyire volt nyereséges vállalkozás, a történészek eddig még nem találtak elég egyértelmű adatokat. A kibocsátott részvények nem voltak túlságosan sikeresek. Az árfolyam-alakulás szempontjából negatívan hatott az 1846-os osztrák pénzügyi válság, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc.

Ennek ellenére Széchenyit meggyanúsították, hogy saját érdekeit figyelembe véve jegyzett Lánchíd-részvényeket. Erre a vádra Széchenyi a sajtóban válaszolt, és 160 darab részvényét báró Eötvös Józsefnél letétbe helyezte – mondván, – hogy bárki azokat névértéken megveheti.⁸⁴ Nem jelentkezett érte senki sem. Széchenyi egyébként saját bevallása szerint 100 000 forintot vesztett a Lánchídon.

Az építkezés is hosszabb ideig tartott, mint tervezték és a költségek is magasabbak lettek. Az eredetileg tervezett 5 millió helyett 6 220 428 forint. A beszerzett gépek értékét 100 000 forintra becsülték, a kamat és a terület megváltása 1 509 294 forintba került.⁸⁵

Széchenyi a hidat tartó láncokat Angliából hozatta, mégis arra törekedett, hogy a Lánchíd építése a hazai ipart segítse. Kijelentette: „Mindent és pedig rögtön Magyarország határai között kell készíteni.”⁸⁶ A Lánchíd vetette meg az alapját a Ganz-gyárnak, amely a rendkívül szigorú angol előírásoknak megfelelően készítette el a Lánchíd öntöttvas keresztartóit. Ugyancsak az építkezés segítette a magyar cementipar kibontakozását. A szlavóniai tölgyfa híre is ennek révén terjedt el. Fiume forgalma is ekkor kezdett fellendülni. Kőbányák üzemeltetése is a Lánchíd révén indult meg igazán. Még Bécs városának útburkolati köveit is a Lánchíd Részvénytársaság szállította.⁸⁷

Jellemző Széchenyi nagyvonalú gondolkodására, hogy 1848-ban már egy második híd tervezésén fáradozott.⁸⁸

ALAGÚT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Kézenfekvőnek tűnt, hogy a Várhegynek nekifutó Lánchíd csak egy alagúttal együtt töltheti be maradéktalanul a neki szánt szerepet. Így válik elérhetővé nagy kerülő, vagy a várba való felkapaszkodás nélkül a Krisztinaváros, illetve a nyaraló és kiránduló területként egyre népszerűbb budai hegyvidék.

Ennek az elképzelésnek is Széchenyi adott gyakorlati formát, amikor nekilátott a kivitelezéshez szükséges tőke előteremtéséhez és a terv elkészítéséhez. Az alagutat egy 300.000 forint alaptőkével megalkuló részvénytársasággal akarta megépíteni. A munkálatokhoz a tervet William Tierney Clark készítette el.

1845. november 30-án tárgyalt Buda város megbízottjával az Alagútról, amelynek eredményeként még ez év december 1-én megalakult a Buda-pesti Tunnel Társaság, melynek Széchenyi lett az elnöke, helyettese pedig Desseffy Emil. December 6-án dolgozták ki a társaság alapszabályait. A megvalósításra azonban a szabadságharc miatt nem kerülhetett sor.⁸⁹

Az Alagút szükségessége a Lánchíd 1849. novemberi megnyitása után különösen nyilvánvalóvá vált. Ezért Széchenyi tervét Ürményi József elevenítette fel. 1852-ben újjászervezte a részvénytársaságot, amely Ürményit választotta elnökéül. A végleges terv elkészítésével Clark Ádámot bízták meg. Hasznos és bürokratikus eljárás után 1853. február 10-én kezdték el fúrni a hegyet. Végül április 30-án nyitották meg az Alagutat „mindenféle járművek számára.”⁹⁰

PESTI HENGERMALOM RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

A magyar iparfejlődés szempontjából az 1840-es években alapított gyárak közül a legjelentősebb a Pesti Hengermalom volt, hiszen ennek révén alakult ki a világhírű magyar malomipar és honosodtak meg Magyarországon az ipari forradalom eredményei.

Az 1840-as évek előtt Magyarországon több mint százezer különböző szél-, vízi- és szárazmalom látta el az országot liszttel. A Dunán is több mint 500 malom működött, de ezek árvíz, jégzajlás idején nem tudtak dolgozni. Ezek a kezdetleges technikával működő malmok a külföldi igényeknek megfelelő, kellő mennyiségű lisztet nem tudtak előállítani. A kiváló minőségű búzát pedig lisztté őrlve lehetett volna jól eladni. Ezért gondolt Széchenyi egy gőzmalom felállítására, ahogy azt 1837. július 7-én Pest vármegyének írt levelében is megfogalmazta:

„Tekintetes Karok és Rendek!

Nemes Pest megyének a határában alkalmasint Pesten, vagy Budán, részvényes társasággal gőzmalomot szándékozom állítani. S pedig nem azért, hogy „egy gőzmalomunk” legyen, hanem ez mintául szol-

gálván, lassanként mindenütt állíttassanak fel gőzmalomot, s hazánk gabona helyett végképp liszttel űzze kereskedését, miáltal nemcsak mezei gazdáink nyernének tetemesen, de a szegényebb ... is köszénásás, molnárság, a lisztet átfogó dongák készítése sat. által új keresetkör nyitattnék.”⁹¹

Széchenyi egyébként a Soproni gőzmalom alapításán működött közre. A kezdeményező Sopronban nem ő volt, hanem Rohonczy Ignác soproni alispán és országgyűlési követ, aki látván az elé tornyosuló nehézségeket Széchenyi segítségét kérte. Széchenyi nem csinált presztízskérdést abból, hogy ki az „ötletgazda”, hanem szívvel-lélekkel támogatta a mások által felvetett jó gondolatokat is.

Eredetileg Weisz Henrik Soproni polgár a városi tanács pártfogásával próbált szabadalmat nyerni a kormánytól egy gőzmalom felállítására. 1804. folyamán meg is kísérelték a részvénytársaság alapítását, de kellő pártfogás nélkül ez nem sikerült. 1835 júniusában újabb felhívást bocsátottak ki. Eszerint 12 részvénnel egy 12 000 ezüstforint (azaz 30 ezer forint) alaptőkével akartak 3 pár kőre járó gőzmalom felállítani és 36,6%-os osztalékot helyeztek kilátásba tiszta nyereségként. Weisz Henrik már gőzgépre is alkudott, de nem vették meg a részvényeket. Rohonczy ekkor vette át a kezdeményezést. Nagyobb alaptőkével, nemcsak gőzmalom, hanem gubacs- és árpakása-örlőt és gőzfűrészt is üzemeltetett volna. A vállalkozás sikere érdekében Rohonczy 1805. július 11-én fordult Széchenyihez.⁹²

Széchenyi felajánlotta segítségét és a részvényjegyzésben az angol megoldást javasolta: Az ideiglenes, azaz nem kötelező aláírást. Először egy terv (prospektus) kidolgozását és közrebocsátását tartaná fontosnak, amelyből kitűnik a vállalkozás hasznossága. Csak ezután kerülne sor a végleges és egyben kötelező aláírásra. Rohonczy a Széchenyi által ajánlott módon kezdett a munkához, de később a saját elképzelései szerint járt el. Széchenyi meg is írta Lunkányinak, hogy emiatt már nem bízik annyira a vállalkozás sikerességében. Mindamellet továbbra is segítette tanácsaival Rohonczyt. Még a gőzgép beszerzésében is segédkezett. Végül is a Soproni Gőzmalom Társaság 1836 májusában Széchenyi védnöksége alatt jött létre. Ezzel megkezdhette működését az első gőzmalom Magyarországon. A malom 5 évre kizárólagos királyi szabadalmat kapott Sopronra és környékére. A malmot hat kőjarral szerelték fel és egy 24 lóerős gőzgép működtette.⁹³ A Soproni Gőzmalom Társaság sajnos rövid életűnek bizonyult, de azért haszna volt a vállalkozásnak, mert ennek nyomán dolgozta ki Széchenyi a pesti hengermalom tervét.

A Pesten felállított malmot azért nevezték hengermalomnak, mert az őrlésnek egy akkor egészen új, szigorúan titokban tartott és addig csupán egy svájci malomban, a svájci Frauenfeldben alkalmazták a Sulzberger-szabadalom hengerszéket. Széchenyi ezt a technikai újítást igen érdekes módon ismerte meg.

A Társalkodó nevű folyóirat 1837. július 5-ei számában írt a gőzmalom felállításának tervéről. Ezt olvasta az Itáliában állomásozó Mészáros Lázár⁹⁴ és írt Széchenyinek arról, hogy az egyik olaszul jól beszélő őrmesterét bejuttatta a féltve őrzött malomba, mint szakmunkást és így kikémlelték a malom műszaki adatait és működését.⁹⁵ Erre utalt Széchenyi egy későbbi, Mészáros Lázárhoz írt levelében: „ha Ön nem lett volna, alkalmasint a pesti hengermalom sem jó létre ... ennek megismertetése, ajánlása az Ön tette és érdeme!”⁹⁶

Széchenyi miközben minél több információt igyekezett összegyűjteni a malmok technikai tulajdonságairól és gazdasági kérdéseiről, eközben összeállította 1838. december 17-én az „ideiglenes és nem kötelező aláírásra” vonatkozó felhívását. Ebben már az eredeti elképzeléstől eltérően nem 7, hanem 13 tagú testület megválasztására tett javaslatot.⁹⁷

Akkoriban a bozeni Holzhammer-ház és a sevaign-i Cockevill cég volt a két legismertebb kereskedő cég, amelyek malmok alapításával foglalkoztak. Széchenyi végül is a Holzhammer-házzal állapodott meg, mert az megadta a szükséges adatokat és az alaptőke felét is biztosította. Így csak a részvénytőke másik felét kellett nyilvános jegyzéssel összegyűjteni. Egy részvény névértékét 100 forintban állapították meg. Az aláírók által megválasztott ideiglenes bizottság kötötte meg a szerződést a Holzhammer-házzal, majd együttesen előkészítették az alapítást. Minderről pedig beszámoltak a részvényeseknek. Ezután minden aláíró dönthetett arról, hogy fenntartja-e aláírói jogát, vagy esetleg azt átruházza. Amennyiben viszont maradt, akkor az ideiglenesség megszűnt, és a részvénytársaság megalakult.

Széchenyi naplóbejegyzése szerint a részvények jól keltek. Csak az első nap 872 darabot jegyeztek a Casinóban.⁹⁸

A részvényesek nagyjából ugyanabból a körből kerültek ki, mint Széchenyi többi vállalkozásánál.⁹⁹

Széchenyi elnökletével 1838. december 26-án tartották meg a Pesti Hengermalom Társaság első közgyűlését¹⁰⁰, és megválasztották ideiglenesen elnöknek Széchenyit, majd a választmányi tagokat: Széchenyi, Valero Antal¹⁰¹, báró Sina György, Kappel Frigyes¹⁰², gróf Barkóczy József, Burgmann Károly, Halbauer János György¹⁰³, Tüköry József, Wodianer Adolf.¹⁰⁴ A társaság 1839 májusában megkötötte a szerződést a Holzhammer céggel, a napi mintegy 12 tonna gabona őrlésére alkalmas, Sulzberger típusú malom gépi szállítására és felszerelésére. A harminc lóerős gőzgépeket a Fletscher és Punchon cég szállította.

Az építési munkálatok olyan jól haladtak, hogy szeptember 15-én már üzembe is helyezték az akkori világ legkorszerűbb malmát, amely megteremtette az alapját a sokáig világelső budapesti malomiparnak.¹⁰⁵ A Pesti Hengermalom a kezdeti nehézségek leküzdése után jól tudta kamatoztatni technikai fölényét. Már az első évben 5000 tonna kenyérgabonát

őrlött. Lisztjének minősége lényesen felülmúlta a hagyományos őrlésűekét. A vállalat nyeresége egyre nőtt.

Az 1843. évi (márcz. 31.) mérleg a következő volt:

VAGYON (Debitoren)	
Építésre	260 984,30
Műhelyekre	37 484,19
Kamatra	19 031,20
Zsákokra	11 910,45
Fizetetlen liszt	26 166,35
Cassa-conto	2 589,09
Gabonáért	29 300,00
Regie	51 268,22
Összesen	438 735,00

TEHER (Creditoren)	
Részvények	209 400,00
Kappelnak	26 000,00
Grob bankháznak	48 842,16
Az insurrectiós pénztárnak	35 000,00
Alapítványi pénzek	5 000,00
Különfélék	2 254,24
Liszt-conto	6 161,23
Váltók	16 076,57
Összesen	438 735,00

Az 1844–1845-ös üzleti évben 6%-os osztalékot fizettek, a következő évben már 12%-ot. A Szabadságharc utáni visszaesést követően 1858-ben 17%-ot, 1859-ben 37%-ot.¹⁰⁶

Széchenyi a sikeres alapítás után is közreműködött a vállalkozásban. 1841-ben pl. 23 választmányi ülésen elnökölt. Amikor valamilyen probléma merült fel, mindig hozzá fordultak, mindig tőle várták a megoldást: hitelnújtás, személyi ügyek, műszaki teendők, üzletvitel, sőt a könyvelés terén is. Még az igazgató, Fehr közgyűlési beszédét is ő írta.¹⁰⁷

PESTI VASÖNTŐ ÉS GÉPGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Amikor a Pesti Hengermalom Részvénytársaságot megalapították, sem Budán, sem pedig Pesten nem volt egyetlen egy olyan gépműhely sem, amely a malomban szükséges nagyobb javításokat elvégezte volna. Kénytelenek voltak ezért a Hengermalmot egy gépműhellyel és vasöntődével kiegészíteni. Az ezekre vonatkozó engedélyeket Széchenyi szerezte meg (1841. január 22.). Arra is engedélyt kaptak, hogy másnak is végezhessenek különböző munkákat. Az 1843-ban már a 80 különböző szakmunkás által üzemeltetett vállalat a gőzmalomban alkalmazott gépek és eszközök javítása, karbantartás mellett ilyen berendezéseket is elkezdett gyártani, emellett pedig olaj- és kukorica-hengerszéket, gőzpapír-hengereket, hidraulikus sajtót, lemezvágót, vízszivattyút, tűzoltófecskendőt... stb. készítettek.¹⁰⁸ 1845-től már gőzgépeket is gyártottak. A vasöntőde 1847. április 18-án Pesti Vasöntő és Gépgyár Rész-

vénytársaság néven önálló vállalat lett, 100 000 forint tőkével, amelyből a Hengermalom 20 000 forintot, a Holzhammer cég 10 000 forintot jegyzett. A gyár a szabadságharcban is részt vett, hiszen Széchenyi 1848-ban fegyvergyárrá alakította át.¹⁰⁹

GANZ ÉS TÁRSA VASÖNTŐ ÉS GÉPGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Szintén a Pesti Hengermalom révén kezdte meg a pályafutását a zürichi származású Ganz Ábrahám, aki mint vasöntő munkás jött Magyarországra 1841. augusztusában azokkal a svájci szakmunkásokkal együtt, akik a Hengermalom műszaki berendezését szerelték. Hamarosan a Pesti Hengermalom öntődjének vezetője lett. Miután konfliktusa támadt a malom vezetőjével, Ganz Ábrahám néhány társával együtt kilépett és önálló üzemet alapított. A budai Ganz-öntőde a városi tanács engedélyével 1845 áprilisától, kezdetben szerény keretek között (1 kupolókemencével és hét segéddel) kezdte meg működését, de az év végére már 26 munkást alkalmaztak.

A Ganz gyár elsősorban Buda városának köz- és magánszükségeit elégítette ki. Gyártott csatorna- és vízvezeték-csőveket, rostélyokat, kórház-, fürdő- és iskola-berendezési tárgyakat, ajtó- és ablaktáblákat, rácsokat, kerítésdúcokat, vödöröket, mosdókat, kályhákat, szőlőpréseket és egyéb gazdasági eszközöket. Az 1848–1849-es szabadságharc idején a már 60 főt foglalkoztató üzem a honvédsereg részére ágyúkat és lövedékeket gyártott. Az itt öntött ágyúkra rávésték a „*Ne bántsá a magyart!*” feliratot. 1852-ben engedélyt kaptak arra, hogy mint országos gyár működhessenek. 1854-ben Ganz kéregöntésű vasúti kerekeire osztrák birodalmi szabadalmat szerzett, amelynek révén gyára sikerrel törte át a hazai szűk kereteket és európai jelentőségre tett szert. Ganz Ábrahám 1867-ben bekövetkezett haláláig gyára – a kiépülő vasúti közlekedési rendszerrel összefüggésben – rendkívüli gyorsasággal fejlődött: 7 kupolókemence, 150 korszerű munkagép és 700 munkás jelképezte a fellendülést. Csak vasúti kerékből 100 000 darabot gyártottak.

Ganz Ábrahám halála után a Ganz örökösök 1869. március 30-án eladták a gyárat két pesti kereskedőnek: Blau Móricz Pál fűszer- és terménykereskedőnek, valamint a Brüll Ignác & Co. közkezesi társaságnak, amely indigó- és festékárukat, valamint nyersgyapotot forgalmazott, de hirdette váltóüzletét is. Az örökösöknek fizetett vételár és Ganz üzlettársainak kifizetett váltságdíj együttesen 2,5 millió forint volt. 1869. április 17-én már a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium jóvá is hagyta az alapítási kérelmet. Blau és Brüll 375 000 forint haszonnal eladta a gyár tulajdonjogának háromötödét három pesti magánbanknak, ugyanis azoknak a közreműködése a részvény-kibocsátási tranzakcióban elengedhetetlen volt. Még áprilisban sor került az 5000 darab 500 forintos részvény első

befizetésére, amiből 2000 darab az alapítóknak jutott, 500-at pedig Ganz volt üzlettársai kaptak. Az alapítók így megtartották meghatározó befolyásukat és igazgatótanácsosi pozíciókkal is jutalmazták magukat.

Ganz életművét Mechwart András mérnök folytatta, akinek világraszóló találmánya, a kéregöntésű malomhengerszék forradalmasította a malomipart és nagyá tette a budapesti malomipart is. A Mechwart-féle hengerszékkel kiteljesedett a malomipar új technikája, amely a magasörlési eljárás alapelvét alkalmazta, amit az egészvilágon *magyar örlésnek* hívtak.¹¹⁰

BALATONI GŐZHAJÓZÁSI TÁRSASÁG

A Balatoni Gőzhajózási Társaság is gazdasági és kulturális perspektívákat nyitott meg: gépészeknek és hajósoknak megélhetést biztosított, kőszénbányák megnyitását, eddig külföldön nyaraló magyarok itthoni üdülését és végül a Balatonnak a Dunával egy hajózható csatornával való összekötését tette lehetővé.

Hertelendy Károly (1784–1861) Zala vármegye alispánja és országgyűlési követe néhány Balaton környéki birtokos nevében kérte meg Széchenyit, hogy segítsen a balatoni gőzhajózás terveinek megvalósításában. Széchenyi a vállalkozás megvalósíthatóságáról – ahogy azt már több korábbi esetben is tette – egy külön könyvet írt 1846. január 7. és április 2. között: *Balatoni gőzhajózás* (Pest, 1846) címmel. Ennek első mondatában megerősítette a fentieket: „*Az eszme „Balatonra gőzöst állítani” közvetlen nem enyém. Én annak csak egyik közvetett ügyvivője vagyok, és mint illyes szólok itt fel. Ámde azért, és mert ítéletem szerint tán hasznossat is lehetett volna hozni szőnyegre, s némilyek még tán sürgetőbbek is – azért, mondom, a Balatoni gőzhajózást is közfigyelmre méltó tárgynak tartom, melly, részemről legalább, biztosan számíthat a legőszintébb hozzájárulásra.*”

Széchenyi tehát megint önzetlenül segített a jó ügy érdekében. Közreműködése révén a Balatoni Gőzhajózási Részvénytársaság 1845. december 27-én megtartotta első ülését, ahol megválasztották az ideiglenes választmányt az ügyek vitelére.¹¹¹ A 17 tagú választmány legfontosabb feladata az alapítás előkészítése volt. A két nagy politikus, Széchenyi és Kossuth, ha valamilyen fontos vállalkozásról volt szó, kiválóan együtt tudott működni. Így történt ez most is. Széchenyi 1846 tavaszán Kossuth Lajost kérte fel a társaság alapszabályainak kidolgozására. Az elkészült szabályzatot ezután Széchenyi személyesen terjesztette fel a nádorhoz jóváhagyás végett.¹¹² Majd 1846. április 6-án, a Pesten tartott második közgyűlésen véglegesen megalakult a Balatoni Gőzhajózási Társaság. Elfogadták az alapszabályokat, és elkezdődhetett a munka. Kossuth előterjesztésére Széchenyit a társaság örökös elnökévé választotta: „*a társaság elismerésül azon érdemnek,*

melyekkel magát a Vállalat megalapítása körül gróf Széchenyi István öxelenciájának lekötelezve érzi, ugyancsak a társaság elnökévé kéri fel. Kinek tehát elnöksége választás alá többé nem esvén, csak a halál vagy lemondás által szünhetik meg – s ez esetben intézkedés a közgyűlésnek tartatik fenn.”¹¹³ Széchenyi pedig arról számolt be, hogy az első balatoni gőzhajónak, a Kisfaludynak a gőzgépe már készül London közelében Greenwich-ben, a Temze folyó partján álló Penn és fia gyárban, faváza pedig az Óbudai Hajógyárban. A hajó 3 hónap múlva lett kész és 300 személyt szállíthatott, miután megkezdte menetrendszerinti járatait.¹¹⁴ Az elfogadott alapszabályokat ezután terjesztették fel a Helytartótanácshoz jóváhagyás végett, ami a 14 §. megvitatása után meg is történt.¹¹⁵

A részvényjegyzés nem ment könnyen, az aláírt részvények egy részét nem fizették ki. 1846. szeptember 27-én 90 részvényes még az első részletet sem fizette be, így majdnem pénz nélkül indult el a vállalat.¹¹⁶ A részvényen ugyanis ez a szöveg állt: „törvényes és rövid úton az illetőket fizetésre nem kényszeríthetik”. Széchenyi e kitételnek a részvényekre való felírása miatt szemrehányást is tett Hertelendynek, hiszen ezután kénytelen volt mindenkit egyenként felkérni a fizetésre.

Széchenyi mindent megtett annak érdekében, hogy a társaság részvényeit előjegyezzék, illetve ki is fizessék. Módszereit rendkívül szemléletesen írta le Hertelendynek szóló levelében, amely a Kisfaludy első útjának előkészítésére vonatkozóan adott tanácsokat: „fődolog mindig hogy elég pénzünk legyen és e tekintetben jó volna – egészen köztünk mondván – ha Ön minél több részvényest csődítene egybe – KISFALUDY első nagy kirándulása alkalmával. Ekkor, mennyire csak lehet, tökéletes tisztaságba ki kell mutatni, mennyi az aláírás, mennyi a beszedett pénz, mennyi a kiadás és mennyi a szükség: mikor én (de ennek szoros titoknak kell maradni) egy jó alkalmat megragadnék és a téma körül szónokolnék... Előre lelkesek, hátra felejtene: kezdeni gyermek is tud, ám de befejezéshez férfiú kell, ügyünk sikere bizonyos, ha győzhetjük szusszal, tehát én a 10 részvényemhez még 5-öt, sőt 10-et írok alá... De mint mondom – ha ez titok nem marad, fel-sülünk mert a finom orrú földi, ha megszagolja ezt, vagy elmarad, vagy valami mód elárkolja magát, mikor aztán késő.”¹¹⁷

PESTI MAGYAR KERESKEDELMİ BANK

A Hitel megjelenése után Ullmann Mór¹¹⁸ Pesti nagykereskedő társai körében azt az indítványt tette, hogy „állítsanak fel olyan intézetet, amely által a kereskedés és ezáltal a hazai munkásság számára jelentékeny tőke összeg szereztessék, mely egyedül a kereskedelemre fordítsa, hazánkban a pénzforgását sokszorozza, az igyekezetet bátorítsa, az elvállalt tartozások teljesítését megkönnyítse, végre a személyes

hitelnek biztos alapot szerezzen, s épen ezáltal a forgalomnak eddigeli oly veszedelmes uzsorát megszüntesse.”¹¹⁹ A kereskedők és a polgárok üdvözölték az ötletet és elhatározták, hogy 2 000 000 forint alaptőkével fogják felállítani a tervezett pénztézetet. Május 7-re elkészítették azt a kérvényt, amelyben József Nádot a bank pártfogójának kérték fel és egyúttal felkérték arra, hogy járjon közbe a királynál a bank szabadalmának és engedélyének kibocsátása érdekében.

Elkészítették a bank alapszabályát és ügyrendjét is, amelyknél az Osztrák Nemzeti Bank 1817-es alapszabályát és ügyrendjét tekintették mintának. Természetesen kihagyták azokat a részeket, amelyek a bankjegyek kibocsátására és beváltására vonatkoztak.

A részvénytársaság alapítására vonatkozó kérvényt 1830 május 14-én nyújtották be a Helytartótanácsához.¹²⁰ A kérvényt Pest város lelegelőbb kereskedői és polgárai írták alá: Ullmann Mór, Sartory Sáros György, Kappel Frigyes, Sálícs A.Ferenc, Kunewalder Takásy György, Wodianer Sámuel nagykereskedők, Imrecsák Pál gyógyszerész-gyertyagyártó, Fuchs Keresztény dohánykereskedő, később gyártó, Goldberger Sámuel kékfestő, Valero Antal selyemgyártó.

A kérvény három részből áll:

1.) Az első részben megindokolták a bank alapításának szükségességét. Az általános pénzhiány miatt a kereskedők és a termelők évek óta kénytelenek üzleteiket korlátozni, áruikat áron alul eladni. Akik mégis kölcsönt vesznek fel azokat tönkreteszi a nagy kamat.

2.) A bank engedélyezése nem korlátozná az Osztrák Nemzeti Bank szabadalmát, hiszen az nem állított fel Magyarországon fiókhálózatot. Bécsben pedig még a lelegelőbb Magyar kereskedők aláírása is sem fogadják el a különböző váltókon.

3.) Mivel nincs kereskedelmi-és váltótörvényszék, ezért egy választott bíróság illetékességét fogadják el, amelynek ítéleteit egy külön erre a célra rendelt hatóság hajtaná végre: „Hogy a bankügy megállapításához feltétlenül szükséges hatályos igazságszolgáltatás biztosíttassék, úgy a bank maga mint minden részvényese, nemkülönben minden más kereskedő és magános, ki a bankkal bármennemű üzleti összeköttetésbe lép, legyen az magyar vagy idegen, a nemzeti ségre és származásra tekintet nélkül, a születés és rang által adott jogokról való lemondással köteles magát az erre vonatkozólag szerkesztett kötelező nyilatkozat aláírására mellett a bank érdekében felállított választott bíróság határozatának feltétlenül alávetni. Ennek a választott bíróságnak a tagjait a bankigazgatóság nevezi ki.” A bíróság hét tagból állt volna: három jogtudósból és négy kereskedőből, akik a banknak nem részvényesei. „Ez a választott bíróság maga választja meg tagjai közül az elnököt és köteles minden felmerülő peres kérdésben az alsó- ausz-

riai kereskedelmi- és váltótörvény értelmében ítélni és ítéletét semmi néven nevezendő jogorvoslat, vagy hatósági paranccsal, vagy megbízással nem lehet megtámadni.” „Ha az adós a végrehajtás foganatosításának mégis ellenszegülne, Pest város tanácsa, írásbeli megkeresésére köteles, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy vajon az adós nemes-e vagy sem, miután az előjogairól az aláírt nyilatkozatban különben is lemondott, a végrehajtó ülnöknek a szükséges hatalmat azonnal a rendelkezésére bocsátani.” (Tervezet 40. §.)¹²¹

A bank üzletkörét a Tervezet 12. §-a határozta meg. Eszerint leszámítolással, giró-, előleg- és kölcsönüzletekkel üzletelnének. A szabadalmat 30 évre kérték, mégpedig úgy, hogy addig Pesten ne legyen szabad másik bankot alapítani, de a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak legyen joga bármelyik szabad királyi városban bankfiókot nyitni.

Az alapszabályok 1. §-a a bank alaptőkéjét (4 000 darab 500 forint névértékű részvényből) 2 000 000 forintban állapították meg, amelyet fokozatosan gyűjtöttek volna össze. A részvénykibocsátás első fázisában csak 2.000 darab részvényt kínáltak eladásra.

A bankalapítás minél gyorsabb kivitelezése érdekében 1833. április 10-én egy újabb bizottságot állítottak fel. Ennek elnöke: gróf Sztáray Albert, alelnöke: Ullmann Mór, tagjai: Kolb János György, Kappel Frigyes, Valero Antal, Takátsy György, Vrányi Konstantin, Jádics A. Ferenc, Burgmann Károly, Liedmann Frigyes, Kadisch Joachim, Wodianer Samuel és Schiller Károly voltak.

A bizottságot azzal a feladattal bízták meg: egyrészt, hogy a kormány részéről felmerülő kifogásokkal, ellenvetésekkel szemben fogalmazza meg a bank álláspontját, másrészt, hogy a 2000 darab részvény jegyzését hirdesse meg. Ez utóbbi sikerrel is járt, az engedélyezési eljárás azonban továbbra is akadozott. Az 1835. február 8-án tartott zárt bizottsági ülésen gróf Sztáray Albert indítványozta, hogy egy újabb, talán még hatékonyabban működő testület bízzanak meg az engedélyezési eljárás megszüntetése érdekében. Egyúttal javasolta, hogy készüljenek fel újabb 1.000 részvény eladására. Az indítványt elfogadták és megválasztották az új bizottságot, amelynek gróf Sztáray Albert, Ullmann Mór, gróf Széchenyi István, Schedius Lajos helytartósági tanácsos, Dubravitzky Simon pestmegyei alispán, Robitnek József, Valero Antal és Wodiáner Mór voltak a tagjai.¹²²

Az engedélyezési eljárás során a Helytartótanács tisztviselői különösen a 19. és a 20. §-t kritizálták. Végül ezeknek a rendelkezéseknek új megfogalmazását készítették el. Érdekes módon rendkívül nehézkes szöveget sikerült kiötleniük. A lényeg azonban nem változott. A bank alapítását még az is késleltette, hogy míg az alapszabályról vitakoztak, addig az 1839–1840. évi országgyűlés megalkotta a modern kereskedelmi jogi törvényeket (1840. évi 15., 16., 17., 18. és 20. tc.-ek), amelyek felállították a keres-

kedelmi- és váltótörvényszékeket, rendelkeztek a részvénytársaságok alapításáról, stb. Ennek megfelelően újra át kellett írni az alapszabályt, de most már nem lehetett formai kifogásokkal tovább húzni az időt (így is tíz évet vesztegettek el), ezért végre V. Ferdinánd aláírta a 13.973/841. sz. szabadalomlevelet, amely alapján megalakulhatott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank.

Az Első Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapszabályai¹²³ révén megismerhetjük az első magyar bank részvénytársaság szervezetét és működését.

Az 1. §-ban határozták meg a bank alaptőkéjét; 2 000 000 forint, amely 4 000 darab 500 forint névértékű részvényből áll. A részvények névre szólóak (3. §.). A részvényesek csak részvényeik befizetéséért felelősek (4. §.). A részvények egyenlő jogokat biztosítanak (5. §.). A részvényeseknek 5%-os kamatot garantálnak. Az ezt meghaladó nyereséget részben osztalékra, részben pedig a tartalékalapra kell fordítani (10. §.).

Az alapszabály túlságosan is merev szabállyal határozta meg a nyereség megállapításának és felosztásának módját. Megkötötte a bank vezetőinek a kezét a tartalékalap kialakításánál. A bank első igazgatója ezért megpróbálta a kamatfizetési kötelezettséget megszüntetni, de ezt a Helytartótanács nem engedélyezte azzal az indoklással, hogy a „részvények árfolyamhanyatlását és az árfolyam-spekulációt” e nélkül nem lehetne megakadályozni. A gyakorlatban végül is ez az előírás sem okozott gondot, mert a bank még a legnehezebb években is mindig képes volt a részvényeseknek az 5%-os kamatot kifizetni. A tartalékgyűjtés és az osztalék a bank kezdeti időszakában nem volt jelentős, később pedig ügyes üzletvezetéssel ezt a kérdést is megoldották.

A bank felett a felügyeletet és az ellenőrzést a Helytartótanács gyakorolta. Az alapszabályok és az ügyrend megsértéséből eredő panaszokkal hozzá lehetett fordulni. Emellett joga volt a bank ügymenetét és ügyvitelét minden három hónapban egy küldött tanács által megvizsgáltatni, ezzel a netalán előforduló szabálytalanságokat orvosolhatták. Minderről pedig jelentést készítettek a Helytartótanácsnak (20. §.).

A részvénytársaságot a választmány és az igazgatótanács képviselte (21. §.).

A választmány a részvényesek érdekképviseletét is ellátta. Elnevezésével szemben nem a részvényesek által választott testület, hanem a 100 legnagyobb részvényes lett a tagja (24. §.). Ők képviselték a részvényeseket az igazgatósággal szemben, választották meg az igazgatóság tagjait, hagyták jóvá a zárszámadást és a nyereség felosztását (22. §.). A választmányi határozat meghozatalához a tagok háromötödének jelenléte szükséges. Minden választmányi tagnak egy szavazata van. A közgyűlésnek csupán arra volt joga, hogy az alapszabályt vagy az ügyrendet módosítsa és hogy döntsön az üzletmenet folytatása vagy a részvénytársaság felosztása kérdésében.

A bank igazgatósága elnökből, helyettesből és 12 igazgatóból állt, akiket 3 évre választottak úgy, hogy az igazgatók egyharmada évenként, kezdetben sorshúzás, majd a szolgálati idő leteltével lép ki (rotáció elve). A kilépett igazgatót újra meg lehetett választani (30. §.). Az igazgatók közül hatnak kereskedőnek kellett lennie (31. §.). Az elnöknek 20, a helyettesének 15, minden igazgatónak és bírálónak legalább 2 részvényvel kellett rendelkeznie. A részvényeket a hivatali idő alatt nem volt szabad elidegeníteni (33. §.).

Az igazgatóságtól függetlenül működött a „bírálok testülete,” amelyet a választmány választott a részvényesek közül. Ez a véleményező szerv állapította meg azokat a szabályokat, amelyekben belül az egyes kereskedő cégek váltóit leszámítolásra el lehetett fogadni (32. §.).

A bank üzletágai a következők voltak: váltóleszámitolás, lombard kölcsön, „zsrálás,” pénznek és egyéb értékpapíroknak a megőrzése és jelzáloghitel nyújtása. A kamatot 6%-ban állapították meg.

A bank alakuló közgyűlését 1842. április 30-án tartotta, tehát 12 évvel azután, hogy az alapítási kérelmet először benyújtották. A tényleges működést az 1843. június 8-án tartott választmányi üléssel kezdték meg. Ekkor választották meg az igazgatóságot: bankelnök: Ürményi Ferenc, elnökhelyettes: Ullmann Mór, bankigazgatók: Valero Antal, báró Podmaniczky László, báró Rédl Imre, Malvieux I. Keresztény, Havas József, Burgmann Károly, Ugonyai Rubitsek József, Frölich Frigyes, Kadisch Joachim, Rosenfeld M. L., Halbauer J.G., Cahen M. A.¹²⁴

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása élenkítően hatott a hitelviszonyokra. A kamatláb 9%-ról 6%-ra csökkent. Az eszközpálya váltók értéke az első üzleti év 1,1 millió forintjáról, hat év alatt, 6 millióra növekedett. Kezdetben érdekes módon az okozta a legnagyobb problémát, hogy a bank a tőkét nem tudta kihelyezni. Nagyon kevesen akartak kölcsönt felvenni. Sokan idegenkedtek ettől a megoldástól. Ezen a téren is Széchenyi járt elő jó példával, amikor a Pesti Hengermalom részére hitelt kért.¹²⁵

TAKARÉKPÉNZTÁRAK

A takarékpénztárak alapeszméje nem az üzleti szellem szüleménye, hanem olyan szociálpolitikai gondolat, amely a takarékosagra való neveléssel a kisembereken akart segíteni. Ennek megfelelően, az első takarékpénztárak emberbaráti egyesületek alapításai voltak. A befizetett üzletrészek módosabb emberek adományaiból jöttek össze, amiből azután kölcsönöket tudtak adni alacsony kamattal.¹²⁶

A takarékszövetkezetet Magyarországon Fáy András (1786–1864) író, politikus, az MTA tagja, Szemere Pál szerint a „haza mindenese”¹²⁷ honosította meg. 1838-ban az Athenaeumban Felszólítás

cím alatt érvelt először a takarékpénztárak mellett, majd egy évvel később elérkezve látta az időt az első takarékpénztár megalapításának az előkészítésére, ezért tette közzé a „Terve a Pest-megyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak” (Buda 1839) című művét. Ebben a művében a legapróbb részletekig kifejtette a pestmegyei takarékpénztár felállításának, berendezésének és működésének a tervét, bősz adatokkal, információkkal indokolva az egyes rendelkezéseket. Nem csoda, hogy ez a mű a hazai takarékpénztáraknak sokáig mintául szolgált.

Fáy András a takarékpénztár „jótállási bátorságát” hármas alpra fektette:

- „Alapítványi” összegre,
- Tartalékpénzre,
- A tisztviselők vagyoni jótállása.

Alaptőkének 20 000. forintot is elegendőnek tartott, ha a betét évente 200 000 forintot tesz ki. A biztonság kedvéért azonban, kezdetben 40 000 forintban állapítaná meg az alaptőkét. Ezt az összeget 200 darab 200 forint névértékű részvény útján gyűjtenék össze. A részvényeseknek, akik többnyire pestmegyei birtokosok lennének – nem kellene a teljes összeget befizetniük, de az összeget a részvények birtoklása érdekében a takarékpénztár javára be kell jegyezni, mert csak így van meg a teljes biztosíték arra, hogy szükség esetén a részvényesek az intézetnek ígért részvényeikért kötelezettséget fognak vállalni.

A részvényesek egyébként a bejegyzett részvényeik névértéke után, csak 6%-ot voltak kötelesek befizetni, amit azután 10 év múlva kamattal nélkül visszakaptak. Ezután a jótállásuk megszűnt, és a birtokukról törölték a bejegyzést. A „gyámolók” azok, akik az intézetet adományban részesítik. Ezek, ha egy részvénytőkénél nagyobb összeget adakoznak, tiszteletbeli tagként választhatók meg, és idővel az igazgatóságba is besorolhatók. Az intézet szervezetét Fáy András a következő képen képzelte el: a takarékpénztár ügyeit a közgyűlés, az igazgató és a választmány intézi. Közgyűlést rendszerint január második felében, rendkívüli esetekben, más időpontokban is tarthatnak. A rendes közgyűlés választja az igazgatót, ki emellett a választmánynak is az elnöke lesz. Ezután választják meg a 18 tagból álló választmányt. Minden részvényes részvényei számától függetlenül csak egy szavazatot gyakorolhat.

Az igazgatót három évre választják és újraválasztható. Amennyiben nem választják meg újra, akkor is tagja maradhat a választmánynak, hogy tapasztalatainak az intézmény hasznát vegye.

Választmányi tagokat egy évre választanak, év közben maguk egészítik ki magukat. A választmány tagjai közül, legalább hatnak kell jelen lenni, ha kezelési ügyekről döntenek, nyolcnak, ha kölcsönadásról határoznak. Az első esetben egyszerű, a másodikban kétharmados többség szükséges. A választmány intézi az igazgatónak a takarékpénztár összes ügyeit, és egyben ellenőrzi az intézményt.¹²⁸

A Fáy András által alapított takarékpénztár első részvényesei a korabeli társadalmi élet reprezentánsai köréből kerültek ki: gróf Széchenyi István, Deák Ferenc, Kossuth Lajos, gróf Andrássy György, Bajza József, Böthy Ödön, gróf Károlyi György, gróf Ráday Gedeon, Szemere Pál, Toldy Ferenc, báró Weszelényi Miklós stb. Emellett, számos pesti kereskedő is jegyzett részvényt. A legtöbbet, tizet Ullmann Mór jegyezte.¹²⁹

Fáy András a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt kezdetben részvényes egyesületnek nevezte ugyan, de a „részvényes” és „részvényesi tőke” szókat 1839-ben, más értelemben használták, mint ahogyan azt a közkeresetre összeállt társaságokról szóló 1840. évi 18. tc. rendelte. A takarékpénztár egyesület, kezdetben nem volt részvénytársaság. Az 1841. január 3.-ai közgyűlés elvetette azt az indítványt, hogy az intézet jegyeztesse be a céget a váltótörvényszéknél, azzal az indoklással, hogy a társaság nem részvénytársaság.

A „részvényesek” száma minden évben nőtt:

1840-ben	607
1841-ben	629
1842-ben	636
1843-ban	659
1844-ben	667

Mivel a részvénytársasági forma rendkívül népszerűvé vált az 1840-es években, ezért Kossuth Lajos javaslatára, 1845. szeptember 7-én a takarékpénztár átalakult részvénytársasággá.¹³⁰

A takarékpénztár sikerére jellemző, hogy Magyarországon rövid idő alatt, több takarékpénztárt alapítottak, mint Ausztriában. Igaz ehhez hozzájárult az is, hogy ott sokkal szigorúbb szabályok vonatkoztak rájuk. Arad (1840), Nagyszeben (1841), Pozsony (1842), Sopron (1842. augusztus 31-én, Széchenyi közreműködésével alakult meg. Elsőként Széchenyi jegyzett 2.000 forintot.) Majd: Eperjes, Miskolc, Veszprém, Buda, Debrecen, Szekszárd, Nagyvárad, Győr, Szeged, Temesvár, Heves megye, Nagyszombat, Esztergom, Kőszeg, Baja, Jászberény, Szatmár, Zágráb, Szepes... stb.

Ezek a takarékpénztárak, bár korlátozott mértékben, de tudtak hitelezni az iparnak és a kereskedelemnek is. A legnagyobb magyarországi takarékpénztár, a pesti 1845-ben 2,4 millió forintot hitelezett. Készpénzállománya, csaknem 100 000 forint, betétállománya, pedig 1 850 000 forint volt. A pozsonyi takarékpénztár betétállománya ugyanakkor 1,6 millió, 971 410 forint jelzálogkölcson nyújtott és előleget 508 979 forint értékben. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb takarékpénztár betét- és kölcsönforgalma százezer forint alatt maradt.¹³¹

A fentiekből jól látható, hogy miként alakultak és működtek azok a részvénytársaságok, amelyek részben még az 1840-évi 18. tc. életbe lépése előtt keletkeztek, ill. azok a részvénytársaságok, amelyeket az 1840-es évek során hoztak létre.

Melléklet Széchenyi részvényekbe fektetett vagyonáról

Széchenyi, miközben közcélokra hatalmas összegeket áldozott vagyonából, a 19. századi üzleti szellemnek megfelelően különböző vállalkozásokból, üzleti tranzakciókból jelentős haszonra tett szert. Talán Ő volt az egyetlen olyan magyar arisztokrata, akinek a vállalkozásaiból származó bevételei nagyjából azonos szinten álltak a földbirtokaiból származó jövedelmével.

Egy 1850-ben készített összeírás szerint, Széchenyinek 373 ezer forintja feküdt értékpapírokban.¹³²

1834. évi sorsjáték	1 129 forint
31 db lánchídi részvény	15 500 forint
körmöci kőedénygyári részvény	200 forint
kőszegi posztógyári részvény	1 000 forint
20 db soproni takarékpénztári részvény	1 000 forint
17 db hengeralmi részvény	28 800 forint
cukorgyári részvény	1 000 forint
balatoni gőzhajózási részvény	1 150 forint
budai alagúti részvény	1 400 forint
190 db. lánchídi (Bécsben lévő) részvény	95 000 forint
vasgyári részvény	5 000 forint
55 db. dunagőzhajózási részvény	241 334 forint
Összesen:	392 513 forint

Az érdekesség kedvéért hasonlítsuk össze a kor egyik legsikeresebb kereskedőjének Kappel Frigyesnek 1848 március 22-én készült értékpapír tárcájával.¹³³

Magyar papírok:

337 db lánchídi részvény	187 500 forint,
326 db Központi vasúttársasági részvény	79 000 forint,
6 db Hengeralmi részvény	8 400 forint,
185 db Esterházy sorsjegy	7 400 forint,
1 db Pesti Takarékpénztár részvény	60 forint,

Külföldi értékpapírok:

182 db Kaiser Ferdinand Nordbahn részvény	182 000 forint,
237 db Osztrák Nemzeti Bank részvény	16 600 forint,
Metalliques	40 000 forint,
58 db 1834-es osztrák kölcsönkötvény	29 000 forint,
10 db Golgnitzi Vasút részvény	10 000 forint,
14 db 1822-es Orosz – Angol kölcsön	5 439 forint,
2 db Wiener Immobilien részvény	2 500 forint,
Bajor obligatiók	2 000 forint,
23 db 1839-es osztrák kölcsön	1 150 forint,
ÖSSZESEN:	720 449 forint

Széchenyi, amikor csak lehetett részvények adásvételével is gyarapította vagyonát. Íme néhány példa ezekről az esetekről:

1835. november 17.: Malvun C. J. levele Széchenyihez, hogy a csatornaépítés részvénytársaság részvényeit a Rothschild bankház megbízásából jegyzi és kéri Széchenyt, hogy jegyezzen.¹³⁴

1838. június 4.: Lunkányi János levele 5 darab Bécs – Győr vasúti részvény átengedéséről.¹³⁵

1838. június 24.: Rosa C. levelei: a Bécs – Győr vasúti részvény átadásáról szóló értesítés.¹³⁶

1838. július 31.: Schuller levele Dessewffy Aurélhoz: Széchenyi kívánságára jegyezték számára egy részvényt és 50 forintot befizetett.¹³⁷

1838. augusztus 4.: Schuller cég levele Dessewffy Aurélhoz. Az 5694-es számú részvényt Széchenyi

kívánságára a nevére jegyezték.¹³⁸

1838 július 20.: Sina György levele: 40 db Bécs – Győr vasúti részvényt átvett Széchenyi javára.¹³⁹

1839 április 4.: Sina Simon levele: 20 db Rajna Gőzhajózási részvényt vett át Széchenyi számára.¹⁴⁰

1842 június 20.: Sina Simon levele: 10 db gőzgép részvényt, amelyek jelenleg nehezen adhatók el, kínálkozó alkalommal értékesíteni fogja.¹⁴¹

Jegyzetek

* Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

¹ HORVÁTH M: Az ipar és kereskedés története Magyarországon, a három utolsó század alatt. (Buda, 1840. 111. p.-tól); Kaposi Z: Magyarország gazdaságtörténete (1700–1830) (Pécs, 1992. I. k. 110. p.); KAPOSI Z: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. (Pécs, 1996.).

² KOMLÓS, J: Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. (Bp., 1989. 222. p.); ECKHART F: A magyar közgazdaság száz éve (1841–1941). Bp., 1941. 13. p.); Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században. Szerk.: Veliky János. (Bp., 1999. 40. p.); BEREND T. I.–RÁNKI GY: A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944) (Bp., 1991. 100. p.-tól).

³ CZOH G.–SZABÓ G.–ZSINKA L: Változások a magyar város- és településszervezetben 1784 és 1910 között. (Aetas, 1994.)

⁴ hajnal ISTVÁN: Az osztálytársadalom. In: Magyar művelődés története. (Szerk.: Domanovszky Sándor) (Bp., 1939–1942. V. k. 296. p.).

⁵ HORVÁTH MIHÁLY: Az ipar és a kereskedés története Magyarországon. (Buda, 1840. 305–306. p.); SZTUDINKA FERENC: A gácsi posztógyár története. (Losonc, 1906.); BARTA ISTVÁN: Adatok a gácsi posztógyár történetéhez. (Történelmi Szemle, 1961.) 113. p.

⁶ Magyar Országos Levéltár. Tavernicalia 910/1846 és Regpraesidialia 1821–VIII., Palat. Secr. Misc. Off. 1840–X.; GYÖMREI SÁNDOR: Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XI. kötet. (Bp., 1956. 202–203. p.); HORVÁTH MIHÁLY: Az ipar és kereskedés története Magyarországon. (Buda, 1843. 351. p.).

⁷ Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Fol. lat. 462. 35–100. p.

⁸ Magyar Országos Levéltár. Reg. Acta Dictalia. 1802–LIX.

⁹ KELEMEN JÓZSEF: A magyar hitelügy története a legújabb időkig. (Bp., 1938. 113. p.).

¹⁰ NAGY DEZSŐ: A részvénytársaságok történelmi fejlődése, jelentősége és jogi természete. (Magyar Igazságügy, 1877. 286. p.).

¹¹ Magyar Országos Levéltár. Reg. Palat. Secr. Misc. Off. 1826–IV.

¹² Magyar Országos Levéltár. Reg. Syst. 1830–850.

¹³ Magyar Országos Levéltár. Palat. Secr. Praesidialia 1828–XX.

¹⁴ GYÖMREI SÁNDOR: Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XI. kötet. (Bp., 1956. 205. p.).

¹⁵ GYÖMREI: 1956. 205. p.

¹⁶ HORVÁTH ATTILA: Széchenyi István modernizációs programjának hiteljogi vonatkozásai (Jogtudományi Közlöny, 1991. 38. p.); KEMÉNY ZSIGMOND: Tanulmányai. I. k., Széchenyi István. (Pest, 1870. 333. p.).

¹⁷ SZÉCHENYI ISTVÁN: Hitel. (Pest, 1830. 237. p.).

¹⁸ SZÉCHENYI ISTVÁN: Világ. (Pest, 1831. 383. p.). Széchenyi István tudatosan képezte magát a közgazdaságtudomány terén: MÁTYÁS ANTAL: Széchenyi közgazdasági nézetei. (Társadalmi Szemle, 1954.) MÁTYÁS ANTAL: Adalékok Széchenyi közgazdaságtani nézeteinek marxista értékeléséhez. (MTA IX. Osztályának Közleményei. I. 1966.) MÁTYÁS ANTAL: A Stádium főbb közgazdasági gondolatai. In: Széchenyi István Stádium (Bevezetés) (Bp., 1968.) MÁTYÁS ANTAL: Széchenyi és az angol klaszszikus közgazdaságtan (Gazdaság, 1974.) MÁTYÁS ANTAL:

Magyarország gazdasági felemelkedésének útja és problémái Széchenyi alapvető műveiben. (Közgazdasági Szemle, 1980.)

¹⁹ SZÉCHENYI ISTVÁN: Hitel. (Pest, 1830. 122. p.).

²⁰ Az általa megvalósított „percent-rendszerről” írt Lunkányinak egyik levelében. Lásd: Magyar Országos Levéltár. Széchenyi Ivt. Lunkányi hagyaték. I. sz. Széchenyi levele Lunkányihoz. 1848. április 7.

²¹ SZÉCHENYI ISTVÁN Naplói. Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1926. II. k. 677. p.).

²² ÉBER ANTAL: Széchenyi gazdaságpolitikája. (Bp., 1940. 209. p.).

²³ DARVAS ISTVÁN: Adalékok Lunkányi János életrajzához. (Soproni Szemle 1956.); TILKOVSKY LÓRÁNT: Lunkányi arcképéhez (Soproni Szemle, 1959.); LUNKÁNYI JÁNOS: Észrevételek a Hitel című munka taglalására. (kézirat) MTA kézirattár 304/48–49. ktg. sz.; LUNKÁNYI JÁNOS: Jegyzetei a Világhoz, Stádiumhoz és Széchenyi egyéb munkáihoz. (kézirat) MTA kézirattár 334/50–54. ktg. sz.; TASNER ANTAL: Levelezése Széchenyi Istvánnal. Pesti Hírlap, 1880., 150. és 176. szám.; TASNER ANTAL: In: Újabbközi Ismeretek Tára VI.; TASNER ANTAL: (Magyar Sajtó 1861. 197.sz.); TASNER ANTAL: (Akadémiai Értesítő 1906.); Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete (Emlékirat. Szerk. Tasner Géza. Bp., 1876.); CLARK ÁDÁM: Einige Worte über den Bau der Ofner-Pesther Kettenbrücke. (Pest, 1843.); FARKAS ELEMÉRNÉ: Clark Ádám (Bp., 1966. 3. szám); A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám. (Bp., 1999.); KOVÁCS LAJOS: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. 1846–48. (Bp., 1889. I–II. k.); Széchenyi és kora Szerk.: Éri István. (Bp., 1991.); F. KISS ERZSÉBET: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. (Bp., 1987. 460–479. p.).

²⁴ SZÉCHENYI ISTVÁN: Néhány szó a lóverseny körül. (Pest, 1838. 81. p.).

²⁵ SZÉCHENYI ISTVÁN: Hitel. (Pest, 1833. 33–34. p.).

²⁶ SZÉCHENYI ISTVÁN: Világ. (Pest, 1831. 409. p.).

²⁷ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyar játékszínről. (Pest, 1832. 23. p.).

²⁸ SZÉCHENYI ISTVÁN: Világ. (Pest, 1841. 76. p.).

²⁹ Már Széchenyi korai műveiben is számos utalást találunk a részvénytársaságokra. Pl. Hitel: 33–34, 292–293. 338., 410, 412. p.; Világ: 344, 355–358, 374–377, 514. p., stb.

³⁰ A Magyar Irodalom Története. Szerk.: Beöthy Zsolt. (Bp., 1893–1895. II. k. 43–44. p.).

³¹ SZÉCHENYI ISTVÁN: Selyemről. (Pest, 1840. IV–V. p.).

³² Társalkodó 1835. április 11.

³³ SZÉCHENYI ISTVÁN: Naplói. Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1932. II. kötet 764. p.).

³⁴ Nemzeti Casino Alapításáról (Hazai és Külföldi Tudósítások, 1827. II. félév) 186. és 385. p.; Nemzeti Casino évkönyve, (Bp., 1901. 2. p.); A Szabályzatra vonatkozó iratok a Magyar Országos Levéltárban, kancelláriai elnöki iratok. 1828/340, 374, 1829/404. p.; A Budai Casino Egyesület alapszabályai (1841.) Fol. Hung. 1053.

³⁵ A Pesti Casino tagjainak ABC szerint való feljegyzése és annak alapjai. (Pest, 1928. 42. p.); Casino évkönyv. A június 7-én tartott közgyűlés parancsolatja szerint kiadta gróf Széchenyi István és Döbrentei Gábor. (Pest, 1829.); A Nemzeti Casino részvényeseinek névsora. Szerk.: Tasner Antal. (Pest, 1835.); Jelenkor 1833/14, 18. sz.; Jelenkor 1834/11. sz.; Társalkodó 1839. február 20.;

- DEMKÓ KÁLMÁN: Gróf Széchenyi István és a casinók. (Szepe-
si Lapok 1831/49); PÁKH ALBERT: Kalauz a Nemzeti Casino
könyvtárához. (Pest, 1852.); SZÉCHENYI VIKTOR: Széchenyi
István és a Nemzeti Casino. (Bp., 1941.); TÁBORI KORNÉL:
Széchenyi István az első magyar Klub alapító (Ország-Világ,
1925/27); TAKÁTS SÁNDOR: Széchenyi kaszinói és Metternich.
(Budapesti Hírlap. 1929/161).
- ³⁶ SZÉCHENYI ISTVÁN: Világ. (Pest, 1931. 231. p.)
- ³⁷ Jelenkor 1833/14, 18. sz.
- ³⁸ Jelenkor 1833/11. sz.
- ³⁹ Jelenkor 1835/9., 50. sz. 1836/14. sz.
- ⁴⁰ VILKOVSKY JÓZSEF: Széchenyi, a kereskedelem és ipar.
(Kassa, 1941. 6. p.)
- ⁴¹ PAJKOSSY GÁBOR: Polgári átalakulás és nyilvánosság a ma-
gyar reformkorban. (Bp., 1991. 16. p.)
- ⁴² FÁY ANDRÁS: Széchenyi István pestmegyei működése (Buda-
pesti Szemle, 1862.) 92. p.
- ⁴³ A mű folytatása: Néhány szó a magyar játékszín körül (Társalko-
dó, 1835)
- ⁴⁴ BÉNYEI MIKLÓS: Széchenyi és a Nemzeti Színház. In.: Törté-
nelmi tanulmányok. (Debrecen 1992. 82. p.)
- ⁴⁵ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyar játékszínről. (Pest, 1832. 23–24.
p.)
- ⁴⁶ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyar játékszínről. (Pest, 1832. 28. p.)
- ⁴⁷ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyar játékszínről. (Pest, 1832. 29. p.);
Széchenyi és a Nemzeti Színház: BAYER JÓZSEF: A nemzeti já-
tékszín története. (Bp., 1887. I–II. k.); BAYER JÓZSEF: Széche-
nyi István gróf és a nemzeti játékszín körüli mozgalom az irodal-
omban (Pesti Napló 1887. szeptember 25–26.); BAYER JÓZSEF:
Nemzeti játékszín mint közügy. (Budapesti Szemle, 1900.);
BAYER JÓZSEF: Egy „Művészársaság” eszméje és gróf Széche-
nyi István (Művészet, 1903.); BAYER JÓZSEF: Baurnfeld gróf
Széchenyi Istvánról. (Akadémiai Értesítő 1912.); BELITSKA-
SCHOLTZ HEDVIG: Széchenyi és a magyar színházépítési törek-
vések. (Építés és Építéstudomány, 1974.); BORY ISTVÁN: Szé-
chenyi István színházitörékvései (Újság, 1942. július 14.); BORY
ISTVÁN: Széchenyi István Duna-parti Színházterve. (Bp., 1947);
PUKANSZKY KÁDÁR JOLÁN: A Nemzeti Színház százéves
története. (Bp., 1943. I–II. k.); REXA DEZSŐ: Széchenyi és a
Nemzeti Színház (Budapesti Hírlap. 1927. augusztus 20.); VÁLI
BÉLA: A magyar színészet története. (Bp., 1883. 366. p.-tól);
VISZOTA GYULA: Széchenyi és a pesti állandó magyar színház.
(Irodalomtörténet. 1936.).
- ⁴⁸ A dunai hajózás XIX. századig terjedő történetéről a legfontosabb
összefoglalás: DOMANOVSKY SÁNDOR: Die
Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelschiffart. In.:
Ungarische Jahrbücher. 1922.
- ⁴⁹ Magyar Vízügyi Múzeum. Lsz. 28–17. 183. p.
- ⁵⁰ Dunagőzhajózási Társaság alapszabályai. (Bécs, 1830.), Magyar
Vízügyi Múzeum Lsz. 28–17. 639. Statuten der kk. privilegirten
ersten Donau-Dampfschiffarts-Gesellschaft. Wien. 1830. MTA
kézirattár. 177/1. ktg. sz. Részvényesek felelőssége. (Bécs, 1834.
február 28.), Magyar Vízügyi Múzeum. Lsz. 28–17. 179. p.
- ⁵¹ Dunagőzhajózási Társaság története (Magyar föld- és népei 1846.
június 6.); Dunagőzhajózási Társulat: visszapillantás keletkezésé-
re és fejlődésére. (Bp., 1885).
- ⁵² A levelet közli: FALK MIKSA: Széchenyi István gróf és kora.
(Pest, 1868. 72. p.)
- ⁵³ SZÉCHENYI ISTVÁN: Naplói, Szerk.: Viszota Gyula. (Bp.,
1934. 710. p.)
- ⁵⁴ Néhány szó a Dunahajózás körül I–XXII. Közlemény (Társalkodó
1833. augusztus 20–1838. szeptember 26.)
- ⁵⁵ Sitzungs-Protokoll der General-Versammlung der kk. privilegirten
ersten Donau-Dampf-Schiffart-Gesellschaft von 13. február 1833.
MTA kézirattár 177/22. ktg. sz. Széchenyi itt már mint
„Stimmfahige Ationnaire”; Sitzung der General-Versammlung der
k.k. privilegirten ersten Donau-Dampf Schiffarts-Gesellschaft von
27. februar 1835. MTA kézirattár 177/22. ktg. sz.; Sitzung der
General-Versammlung der k.k. privilegirten ersten Donau-Dampf-
Schiffarts-Gesellschaft von 29. június 1838. MTA kézirattár
177/23. ktg. sz.; Sitzung der General-Versammlung der k.k. privi-
legirten ersten Donau-Dampf-Schiffarts-Gesellschaft von 11 und
14. februar 1839. MTA kézirattár 177/25. ktg. sz.; Sitzung der
General-Versammlung der k.k. privilegirten ersten Donau-Dampf-
Schiffarts-Gesellschaft von 10. február 1840. MTA kézirattár
177/26. ktg. sz.; Sitzung der General-Versammlung der k.k. privi-
legirten ersten Donau-Dampf-Schiffarts-Gesellschaft von 28.
szeptember 1840. MTA kézirattár 177/27. ktg. sz.; Ülési
jegyzőkönyv az ausztriai cs.kir. szabaditék első Dunagőzhajózási
Társaság Közgyűléséhez. 1841-iki február 26. után. MTA kézirat-
tár 177/28. ktg. sz.; Vorschlag zur Geschäfts-Ordnung für die kk.
privilegirten erste Österr. Donau-Dampfschiffarts-Gesellschaft.
(Wien. 1842.). MTA Kézirattár 177/9. ktg. sz.; „Első Ausztriai
Dunagőzhajózási Társaság kormányzósága és választmánya az ál-
taluk megvalósított ügyrendi javaslatot terjesztik a részvényesek
elő.” 1842. december 6-i közgyűlésre MTA kézirattár 177/5. ktg.
sz.; Entwurf erneuerter Statuten und eines Geschafts-Reglements
für die erste k.k. privilegirten Donau-Dampfschiffarts-
Gesellschaft. (Wien, 1845). MTA Kézirattár 177/9. ktg. sz.;
Statuten und geschäfts-Reglement der erster k.k. Donau-
Dampfschiffarts-Gesellschaft. (Wien, 1846). MTA Kézirattár
177/11. ktg. sz.; Széchenyinek az Első Dunagőzhajózási Társaság-
ban való közreműködéséről: Magyar Vízügyi Múzeum L. sz.
28.17.172.; Tudósítások a Jelenkorban 1836/14, 1836/23, 1840/16
stb. számokban.
- ⁵⁶ MÉSZÁROS VINCE: Széchenyi és a magyar vízügyek. (Bp.,
1979. 60. p.)
- ⁵⁷ SZÉCHENYI ISTVÁN: Hírlapi cikkei /1828–1848/ Szerk.: Zichy
Antal. (Bp., 1893.–1894 I. k. 560. p.)
- ⁵⁸ DEMÉNYI MIKLÓS–HERNÁDY FERENC: A magyar hajózás
története. (Bp., 1967. 58–64 p., 82–84. p.); BAGYÓ JÁNOS:
Gróf Széchenyi István közlekedési reformja és tevékenysége (Bp.,
1913. 67. p.); CSILLAG MIKLÓS–MARRÓ JÓZSEF: „Francz I.”
első Dunagőzhajózási Társaság első gőzhajója. (Bp., 1968.);
GONDA BÉLA: A magyar hajózás. (Bp., 1899.); MLADIATU A.
JÁNOS: Széchenyi géniusza és a magyar hajózás. (Bp., 1941.);
ROHINGER SÁNDOR: Gróf Széchenyi István műalkotásai. (Bp.,
1941.); ROHINGER SÁNDOR: Hajózás, Vaskapu Szabályozás,
Tisza-szabályozás (Közgazdasági Szemle, 1941.); TRUMMEL
KÁLMÁN: Széchenyi vízügyi politikája. (Magyar Gazdák Szem-
léje 1941.); VAJNA ISTVÁN: Széchenyi és a magyar gőzhajózás.
(Magyar Közlekedési Szemle 1941.); ZELOVICH KORNÉL:
Széchenyi mérnöki alkotásai. (Bp., 1921.)
- ⁵⁹ Jelenkor 1845. február 3., 13., 16., 20.
- ⁶⁰ Jelenkor 1843. július 13. melléklet.
- ⁶¹ Jelenkor 1845/14. sz.
- ⁶² BÁNRÉVI GYÖRGY: Buda és Pest Lánchíd-pöre (Bp., 1947);
CLARC, ADAM: An account of the suspension bridge across
Danube unetid Pest with Buda. (London, 1842. I–III. k.);
CLARK, WILLIAM TIERNEY: An account with illustrations of
the suspension bridge across the river Danube, uniting Pesth with
Buda... (London, 1853.); CSONTOS SÁNDOR: Széchenyi és a
hidvám. (Magyar Lélek 1941); CZIRÁKY ANTAL: Beszéde a
Buda és Pest között építendő állandó híd ügyében. (Tudományos
Gyűjtemény 1835); HAJÓS ANTAL: Széchenyi technikai tanul-
mányai. (Műszaki Szemle 1925); JÁNOSSY FERENC: A buda-
pesti Lánchíd. (Hazánk 1858. 50sz.); JUNG PÉTER: Széchenyi
műszaki alkotásai. (Szeged, 1942.); KHERNDL ANTAL: A lán-
chidak merevítő tartóinak elméletéről. (Századok 1883);
LESTYÁN SÁNDOR: A százéves Lánchíd. (Bp., é. n.);
LESTYÁN SÁNDOR: A Lánchíd regénye. (Bp., 1955);
LIPTHAY SÁNDOR: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai.
(Bp., 1956); MAJLÁTH BÉLA: A Lánchíd (Budapesti Szemle
1880); MAJLÁTH BÉLA: A Lánchíd története. (Budapesti Szem-
le 1882); ROHINGGER SÁNDOR: Gróf Széchenyi István műal-
kotásai. (Bp., 1941); SZIGETHY GÁBOR: Gróf Széchenyi István
hidat épít. (Kortárs 1976); VAJDA PÁL R.: A százéves Lánchíd.
(Bp., 1942); VAJDA PÁL R.: A Lánchíd története. (Bp., 1947.);
VISZOTA GYULA: A Széchenyi-híd története az 1836:XXVI. T.
C. megalkotásáig. (Bp., 1899); ZELOVICH KORNÉL: A buda-

- pesti Lánchíd. (Bp., 1899); ZELOVICH KORNÉL: Széchenyi-Lánchíd. (Budapesti Hírlap 1915/329); A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám. (Bp., 1899); RADNAI LÓRÁNT: A Lánchíd. (Bp., 1961); GÁLL IMRE: Régi magyar hidak. (Bp., 1970); Hidak. Szerk.: Palotás László (Bp., 1987); GÁLLIK ISTÁN: Történelmi visszapiantás régebbi Duna-hídjaink építésére. (Technika, 1941.).
- 63 CORTRIGHT, ROBERT S.: Bridging. Discovering the beauty of bridges. (Oregon, 1998. 167. p.).
- 64 SZÉCHENYI ISTVÁN Naplói. Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1926. 1821. január 4.).
- 65 József nádor közreműködéséről: Levelei Széchenyihez a Lánchíd tárgyában. MTA Kéziratár 172/1–7 ktg. sz. Üzenetei a Lánchíd építésével kapcsolatban, MTA Kéziratár 172/8–14 ktg. sz.
- 66 Jelenkor, 1832. február 18. MTA Kéziratár 173/1–28 ktg. sz.
- 67 VAJDA PÁL: A Lánchíd története. (Bp., 1947. 16. p.).
- 68 Gróf Andrassy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti Híd-Egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldről visszatérnek. (Pozsony, 1883). Megjelent németül is: Bericht der Grafen Georg Andrassy und Stephan Széchenyi an der Ofner Pesther Brücken-Verein nach ihrer Rückkehr vom Auslande. (Pressburg, 1833).
- 69 Ezek közül az egyik legkirívóbb: CZIRÁKY ANTAL: Beszéde a Buda és Pest között építendő állandó híd ügyében (Tudományos Gyűjtemény 1835/5).
- 70 Gróf Andrassy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti Híd-Egyesülethez irányzott jelentése, midőn külföldről visszatértek. (Pozsony, 1833. 73–74. és 79. p.).
- 71 Gróf Andrassy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti Híd-Egyesülethez irányzott jelentése, midőn külföldről visszatértek. (Pozsony, 1833. 90. p.). Pest megyei levéltár 1832. 2901. sz.
- 72 Jelenkor 1833. 377. p.
- 73 SZÉCHENYI ISTVÁN Naplói Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1934. 282. p.).
- 74 Kossuth Lajos összes munkái. Országgyűlési Tudósítások I. kötet, sajtó alá rendezte: Barta István, (Bp., 1948–1961. 498–499. p.); A Buda és Pest közt építendő Álló-Híd tárgyában kinevezett országos küldöttség munkálatai. Pest, 1837–38. I–III. k.; A Buda s Pesti Híd tárgyában országosan rendelt különküldöttség jelentése (Acta Comitiorum 1832–1836. 5. k. függelék 1. CDXVL. sz. alatt.)
- 75 Kossuth Lajos összes munkái. Országgyűlési Tudósítások IV. kötet, sajtó alá rendezte: Barta István: (Bp., 1948–1961. 114. és 134. p.)
- 76 Gróf Széchenyi István munkái. Beszédei. Szerk.: Zichy Antal. (Bp., 1887. 120. p.).
- 77 GÁRDONYI ALBERT: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. In.: Tanulmányok Budapest múltjából. IX. k. (Bp., 1941.).
- 78 Országos Karok és rendek üzenetei a híd tárgyában. MTA Kéziratár 172/15–18. ktg. sz.; FÁY ANDRÁS: Az Állóhíddal kapcsolatos bizottsági tárgyalásokról jegyzetek. Országos Széchenyi Könyvtár 1908/72. sz.
- 79 MÉREI GYULA: Magyar iparfejlődés (1790–1848) (Bp., 1951).
- 80 BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi család története. (Bp., 1913. II. k. 249–250. p.).
- 81 Pesti Hírlap 1842. augusztus 26.
- 82 Századunk 1840. augusztus 6.
- 83 BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi család története. (Bp., 1913. II. k. 249–250. p.).
- 84 Jelenkor 1843. március 2.
- 85 A Lánchíd Részvénytársaság működésével kapcsolatos iratok /1841–1857/ MTA Kéziratár 173/60–73 ktg. sz. 172/1–176. ktg. sz.
- 86 GAÁL JENŐ: Széchenyi István és a Pesti Hengermalom. (Bp., 1909. 600. p.).
- 87 ZELOVICH KORNÉL: A budapesti Lánchíd. (Bp., 1899. 26. p.).
- 88 SZÉCHENYI ISTVÁN: Naplói. Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1926. 1848. január 26.; Gróf Széchenyi István összes munkái. Levelei. (1830–1860) Szerk.: Majláth Béla. (Bp., 1891., II. k. 396. p.).
- 89 MTA Kéziratár 176/73–77. ktg. sz.
- 90 Széchenyi pesti tervei. Szerk.: Bácskai Vera. (Bp., 1985); FLEISCHER GYULA: Gróf Széchenyi István és a budai Vár-hegy kiépítésének terve In.: Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. (1995. 323. p.); PINTÉR ISTVÁN: Az alagút (Népszava 1982. április 24.); VAJDA GYULA: Az alagút regénye Széchenyi és a két Clark. (Budapest, é. n.).
- 91 Széchenyi pesti tervei. Szerk.: Bácskai Vera. (Bp., 1985).
- 92 Gróf Széchenyi István munkái. Levelei (1830–1860). Szerk.: Majláth Béla. (Bp., 1891. II. k. 75. p.).
- 93 VISZOTA GYULA: Gróf Széchenyi István és a soproni gőzmalom. (Magyar Mérnök és Építési Közlöny 1909.)
- 94 SIROKAY ZOLTÁN: Mészáros Lázár tábornok az első magyar hadügyminiszter. (Mátészalka, 1928).
- 95 VISZOTA GYULA: Széchenyi és a pesti hengermalom. Függelékében Széchenyi kiadatlan iratai. (Bp., 1910. 9. p.).
- 96 Gróf Széchenyi István munkái. Levelei. (1830–1860). Szerk.: Majláth Béla. (Bp., 1821. III. k. 96. p.).
- 97 MTA Kéziratár 189/45–52. ktg. sz.
- 98 SZÉCHENYI ISTVÁN: Naplói. Szerk.: Viszota Gyula. (Bp., 1937. 1838. december 7.).
- 99 MTA Kéziratár 189/53–82. ktg. sz.: Tüköry István, Malvienux C.J., Valero J.A., Halbauer J.G., Thoma József, Walheim J.M., Wodianer Rudolf, Wieser Antal, Neuhofer János, Tasner Antal, Kappel Frigyes, Burgmann Károly, Appiano József, Stadler József, Wenckheim Antal gróf, Goszdu Emanuel, Simon Florent, Hengelmüller Mihály, Chirtian Kristóf, Festetich Vince gróf, Budai Ferenc, Oesterreicher Dávid, Feszl József, Kullmann Fülöp György, Werderber József, Szekrényessy Endre, Klopfinger János, Bacso Rozália, Illés Ádám, Zerdahelyi Anna, Tiry János, Kovás Zsigmond, Kiss Károly, László Jeseffin, Tsukly Pál, Roscony Károly, Ferdinandy Ignác, Müller Göttried, Marczibányi Lajos, Danzer György, Tsztvánszky István, Ziczhy Edmond gróf, Almássy János, Kövesdy Ferenc, Tige Lajos gróf, Tolnay János, Prónay Albert báró, Csáki Petronella grófnő, Hegedűs Zsigmond, Rákóczi András, Sina György báró, Högyész Lajos, Memlauer György, Hummel Antal, Tszida Antal és Wittek, Havas József, Balassovits L., Neppel Antal, Szapáry Sándor gróf, Peisckha Ágost, Szekrényessy József Keszler János, Wieser Ferenc, Simonits János, Nagy István, Rigler Ignás, Gebhardt József, Stangl Ignác, Roditzky Ferenc, Rigler József, Vrányi Konstantin, Dubraviczky Urményi, Weisz and Co., Roth Testvérek, Zichy Jenő, Batthyány Lajos, Zichy József, Csapó Dániel, Bakóczy gróf, Werebély Ignác, Benyovszky Péter, Andrassy György, Wagner Dániel.
- 100 MTA Kéziratár 189/10–15, 23–24. ktg. sz.
- 101 Valero Antal (18. sz. vége–1850). Spanyol eredetű családból származott. Az atyai nagybátyja által a Terézvárosban alapított selyemgyár vezetését 1814-ben vette át és azt a Jacquard-féle szövészek bevezetésével korszerűsítette. 1840-ben a Lipótvárosban Hild József tervei alapján új gyárpületet építtetett. Részt vett a Magyar Kereskedelmi Bank alapításában is, amelynek 1848-ban kormányzója lett. Lásd: HALLÓSY ISTVÁN: Fejezetek a magyar iparosodás történetéből. (Bp., 1901); BUDD MELITTA: A Valero selyemgyár. (Bp., 1941); SZAKÁCS MARGIT: A Valero gyár. (Bp., 1958).
- 102 Kappel Frigyes a 19. századi kereskedelmi élet kimagasló alakja volt. Nagybátyjától örökölt fűszer-és gyarmataru kereskedelemmel kezdte, majd áttért a terménykereskedésre, egyben, mint a császári–királyi bányatermékek bizománya, bizományi kereskedést is folytatott. Ezenkívül gyapjúval is foglalkozott, majd bekapcsolódott a dohánykereskedésbe. Míndig a konjunkturát követte. Mint a Trieszti Biztosító magyarországi ügynöke biztosításokat is kötött. Vagyona 1837-ben már 6.700000 forint volt. Tőkénének 5%-a feküdt áruban, a többi értékpapirokban. A mikor belépett a Casino tagjai közé, akkor került kapcsolatba Széchenyivel, aki vállalkozásainál szinte mindig igénybe vette tanácsait és igényelte közreműködését. Lásd: BÁCSKAI VERA: A vállalkozók előfutárai. (Bp., 1989. 57–62. p.).
- 103 Halbauer János György gyapjúval és viasszal kereskedett, emellett bizományi, szállítmányozási és bankügyletekkel is

- foglalkozott. Bérbe vette Pest városának vám-és hídjóvedelmét. 1842-ben választották meg a Kereskedelmi Testület első elöljárójává. Részt vett a Kereskedelmi Bank alapításában majd megválasztották annak igazgatójává. Széchenyi több vállalkozásában is közreműködött. Pl. a gégyári öntődébe 1000 forintot fektetett be. Lásd: BÁCASKAI VERA: A vállalkozók előfutárai. (Bp., 1989. 68. p.).
- ¹⁰⁴ Wodianer Rudolf 1810-től foglalkozott kereskedéssel. Az 1830-as évekre már vezető szerepet vívott ki magának a gyapjúkereskedelem terén. Emellett dohányval is üzletelt. Részt vett a Kereskedelmi Bank és a Lánchíd finanszírozásában. Lásd: BÁCASKAI VERA: A vállalkozók előfutárai. (Bp., 1989. 153–163. p.).
- ¹⁰⁵ Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság fennállásának félszázados évfordulója alkalmából. (Bp., 1890. 5–13. p.). A magyar élelmiszeripar. (Bp., 1896. 90. p.). VISZOTA GYULA: Széchenyi és a pesti hengermalom (Századok 1920. 41. p.) GAÁL JENŐ: Gróf Széchenyi István és a pesti hengermalom társaság. (Bp., 1939.) MAIER GYÖRGY: Gróf Széchenyi István és a 100 éves Pesti Hengermalom. (Bp., 1942.)
- ¹⁰⁶ Emlékirat a pesti Hengermalom Társaság fennállásának félszázados évfordulója alkalmából. (Bp., 1890. 18. p.).
- ¹⁰⁷ GAÁL JENŐ: Széchenyi István és a pesti Hengermalom társaság. (Bp., 1909.)
- ¹⁰⁸ MÉREI GYULA: Magyar iparfejlődés (1790–1848) (Bp., 1951.).
- ¹⁰⁹ SÁNDOR VILMOS: A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839–1880) In.: Tanulmányok Budapest Múltjából. 13. k. (Bp., 1959. 324. p.); VISZOTA GYULA: Széchenyi és a Hengermalom. (Századok 1910. 55. p.), MTA Kézirattár 188/67–81. ktg. sz.
- ¹¹⁰ BERLÁSZ JENŐ: A Ganz-gyár első félszázada (1845–1895) In.: Tanulmányok Budapest Múltjából. XII. k. (Bp., 1957. 353–383. p.). KÖVÉR GYÖRGY: 1873. Egy krach anatómiája. (Bp., 1896. 34. p.); Emlékirat Mechwart András igazgató úrnak Ganz és társa részvénytársulat gyárában eltöltött huszonöt éves működése évfordulójának ünneplése alkalmából. (Bp., é. n.); Ganz és Társa, Vasöntő-és Gépgyár-részvénytársaság (Magyar Szalon, 1889); Ganz Vasöntődéje Budán (Vasárnapi Újság 1862); Ganz és Társa villamosági gép-, vagon- és hajógyár Részvénytársaság repetóriuma. Összeállította: Szilágyi Gábor. (Bp., 1965.). GELLÉRI MÓR: A magyar ipar úttörői. (Bp., 1887.)
- ¹¹¹ Hetilap 1846 január 9.
- ¹¹² Magyar Országos Levéltár, Kossuth gyűjtemény 1846. II. k.
- ¹¹³ Magyar Országos Levéltár, Kossuth gyűjtemény 1846. II. k.
- ¹¹⁴ Balatoni Gőzhajózási Társaság alapszabálya. MTA Kézirattár 184/13. ktg. sz.; Részvényesek névsora, MTA Kézirattár 184/15. ktg. sz.; Balaton Gőzhajózási Társaság részvényei. MTA Kézirattár 184/18, 20. ktg. sz.; PERGER FERENC: A balatoni gőzhajózás. (Balatoni Kalauz 1925. 105. p.); TÓTH LAJOS: 120 éve indult meg a gőzhajózás a Balatonon. (Bp., 1956); A balatoni gőzhajózás 125 éve Szerk.: Kopár István. (Kecskemét, 1971); TÓTH LAJOS: Széchenyi és a balatoni gőzhajózás. (Közlekedéstudományi Szemle 1956.); FARKAS LÁSZLÓ: Széchenyi és a balatoni gőzhajózás. (Veszprém, 1933); Pesti Hírlap 1846. április 10.; Társalkodó 1846. április 26.
- ¹¹⁵ MTA kézirattár 184/11. ktg. sz.
- ¹¹⁶ Gróf Széchenyi István munkái. Levelei (1830–1860) Szerk.: Majláth Béla. (Bp., 1891. III. k. 417–418. p.).
- ¹¹⁷ Gróf Széchenyi István munkái. Levelei 1830–18609 Szerk.: Majláth Béla. (Bp., 1891. III. k. 365. p.).
- ¹¹⁸ Ullmann Mór (1782–1847): Vagyonát gyapjú- és dohánykereskedéssel és jelentős kincstári szállításokkal szerezte. Sztányai előnévvel 1825-ben nemességet szerzett. Az 1830-as években egyre többet foglalkozott hitelügyletekkel. Részt vett a Lánchíd és a Duna-balparti vasút építésében, de szerepe volt a Hengermalom és a Gyáralapító Társaság finanszírozásában is. 1846-ban a Rothschild-bankház támogatásával biztosította a Pest és Vác közötti vasútvonal felépítését.; BÁCASKAI VERA: A vállalkozók előfutárai. (Bp., 1898. 145–151. p.).
- ¹¹⁹ PÓLYA JAKAB: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. (Bp., 1892. 26. p.).
- ¹²⁰ A Helytartótanácsot (*Consilium locumtenentiale regium*) az 1723. évi 47. tc. állította fel, és feladatául a király végrehajtó hatalmának a gyakorlását kapta. A Helytartótanács *Departamentum Commerciale*, 1841-től Kereskedelmi Osztályának hatáskörébe tartozott az alakuló kereskedelmi és közlekedési (hajózási, vasúti, bank, stb.) részvénytársaságok alapításának az engedélyezése. – Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár. C 64 (Departamentum Commerciale.) Normalia 1836–1842. (743. csomó).
- ¹²¹ PÓLYA JAKAB: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. (Bp., 1892. 29–31. p.).
- ¹²² PÓLYA JAKAB: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. (Bp., 1892. 38–39. p.); Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Részvénytársaság és beolvadt vállalatok. Készítette: Jenei Károly. (Bp., 1965. I. kötet, 5. p.-től.).
- ¹²³ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapszabályai. (Pest, 1842.).
- ¹²⁴ PÓLYA JAKAB: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. (Bp., 1892. 29–31. p.); Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Részvénytársaság és beolvadt vállalatok. Készítette: Jenei Károly. (Bp., 1965. I. kötet, 5. p.-től.).
- ¹²⁵ Előadás a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökének, Ürményi Ferenc úrnak a bank tekintetes választmányához 1844. évi június 4. tartott ülésen. (Buda, 1844.). Előadás a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökének, Ürményi Ferenc úrnak melyet az 1845. évi június 7-én egybegyűjtött bankválasztmányban tartott. (Buda, 1845.). Előadás a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökének, Ürményi Ferenc úrnak, melyet az 1847. június 12-én egybegyűjtött bankválasztmányban tartott. (Buda, 1847.); A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üzleti jövedelmeinek kimutatása 1847. évi június 1-től november 30-ig lefolyt félszázadban. (H. n., 1847.).
- ¹²⁶ KELEMEN JÓZSEF: A magyar hitelügy története a legújabb időkig. (Bp., 1938. 58. p.).
- ¹²⁷ BADICS FERENC: Fáy András életrajza. (Bp., 1890.); ALMÁSY GYÖRGY: Fáy András a magyar józanság nevelője. (Bp., 1943.).
- ¹²⁸ A Pestmegye pártfogása alatt álló Hazai Első Takarékpénztár szabályai. (Pest, 1840).
- ¹²⁹ A Pestmegye pártfogása alatt álló Hazai Első Takarékpénztárt alapító részvényesek névsora betűrendben. (H. és é. n.).
- ¹³⁰ FENYVESSY ADOLF: Pesti Hazai Első Takarékpénztár ötven éves története (1840–1889.) (Bp., 1890. 20. p.); KELEMEN JÓZSEF: A magyar hitelügy története legújabb időkig. (Bp., 1938); FENYVESSY ADOLF: Deák Ferenc nemzetgazdasági nézetei. (Budapesti Szemle, 1882. 153. p.); VARGHA GYULA: A magyar hitelügy és a hitelintézetek története. (Bp., 1896); BADICS FERENC: Fáy András politikai működése a megyében és az országgyűlésben (Budapesti Szemle 1889.).
- ¹³¹ A Pesti Hazai Első Takarékpénztár egyesület százéves története (1839–1939) (Bp., 1939. I–II. k.); Az Ó-Buda-Újlaki Takarékpénztár Részvénytársaság alapszabályai. (H. és é. n.); BARÁT ÁRMIN–STOLZ M. AGOSTON: A Temesvári Első Takarékpénztár ötven éves története. (Temesvár, 1896); BERNHART ERNŐ: A bajai takarékpénztár ötven éves története. (Bp., 1898); BODOR ISTVÁN: A rimaszombati takarékpénztár története. (Rimaszombat, 1919); FENYVESSY ADOLF: Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ötven éves története (1846–1896.) (Bp., 1896); JÓNÁS JÁNOS: Visszapillantás a Pozsonyi első takarékpénztár ötvenéves működésére (1842–1891) (Bp., 1892); KISS GÉZA: Az eperjesi takaré-

pénztár 50 éves története (1844–1895) (Eperjes, 1895); KLIMKOVICS ELEMÉR: A kassai takarékpénztár története (1844–1894) (Kassa, 1895); OTTENBURG TIVADAR: Az aradi első takarékpénztár hatvan éve. Az első vidéki pénztár története (1840–1900) (Arad, 1901); PAER JÁNOS: A selmecbányai takarékpénztár ötvenéves története (1849–1897) (Selmecbánya, 1898); SZÁVAY GYULA: A győri első Takarékpénztár ötven éves története (1844–1894) (Győr, 1894); TILLES BÉLA: A beszercebányai takarékpénztár ötvenéves története (1845–1895) (Beszercebánya, 1895); TRIPPAMMER GYULA: Adatok a nagykanizsai takarékpénztár részvénytársaság ötvenéves fennállásának történetéből. (Nagykanizsa, 1895); JIRKOVSKY SÁNDOR: Takarékpénztáraink és a regulatium. Adalék a magyarországi pénztárak történetéhez. (Bp., 1939); Az aradi takarékpénztár alapszabályai, (Arad, 1845); THÖR RUDOLF: Fest- und Jahresbericht anlässlich des 75-jährigen Bestandes der Kronsänder allgemeinen Sparkasse für die Zeit von 1835 bis 1909. (Kronstadt, 1910); SZÜTS MIHÁLY: A debreceni első takarékpénztár ötvenéves története (1846–1895) (Debrecen, 1896); 1847-dik évi augusztus 30-án szabados Érsekújvárott alakult Takarékpénztár alapszabályai. (H. és é. n.); Az esztergomi takarékpénztár szabályai. (Esztergom, 1844.); SZEDERKÉNYI NÁNDOR: A hevesmegyei takarékpénztár ötvenéves története. (Eger, 1896); KÖSZEGI JÓZSEF: A Kőszegi Takarékpénztár száz éve (1844–1944). (Szombathely, 1944); A kőszegi takarékpénztár alap- és rendszabályai. (Kőszeg, 1845); Az első magyar hiteligylet. A kolozsvári kisegítő takarékpénztár első huszonöt éve. (Kolozsvár, 1883); CSEPI DANI: Emléklapok a komáromi első takarékpénztár ötvenéves történetéből (1845–1896). (Ko-

márom, 1896); Komáromi takarékpénztár szabályai. (Pozsony, 1845); Emlékirat a Miskolci Miskolci Takarékpénztár negyven éves fennállásáról (1845–1885) (Miskolc, 1885); WOLFF, CARL: Die Geschichte der Hermannstadter Allgemeinen Sparkasse Während der ersten 50 Jahre ihres Bestandes (von 1841 bis 1891). (Hermannstadt, 1891); Nagyváradai takarékpénztár alapszabályai. (Nagyvárad, 1845); A pápai takarékpénztár. (Veszprém, 1844); FISCHER FERENC: A pécsi takarékpénztár ötvenéves története (1845–1895) (Pécs, 1895); Alapszabályai a pozsonyi takarékpénztárnak. (Pozsony, 1843); BERÉNYI PÁL: A Soproni Takarékpénztár ötvenéves története (1842–1892) (Sopron, 1892); A soproni Takarékpénztárnak alapszabályai és rendeletei. (Sopron, 1842); BODNÁR ISTVÁN: A szekszárdi takarékpénztár ötvenéves története (1846–1896); Emléklapok a székesfehérvári takarékpénztár ötvenéves történetéből. (Székesfehérvár, 1896).

¹³² BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi család története. (Budapest, 1913. II. k. 501. p.).

¹³³ GYÖMREI SÁNDOR: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XII. k. (Bp., 1957. 255. p.).

¹³⁴ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 498.

¹³⁵ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 499.

¹³⁶ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 509.

¹³⁷ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 489. 3.

¹³⁸ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 489. 4.

¹³⁹ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 421.

¹⁴⁰ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 425.

¹⁴¹ Magyar Vízügyi Múzeum. L. sz. 28–17. 457.

MŰHELY

Pálvölgyi Balázs:

Tervek, szándékok és a gyakorlat

AZ ORSZÁGOS TÉBOLYDA A MAGYAR KÖZEGÉSZSÉGÜGYI KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN (1868–1900)

Az Országos Tébolyda megszületése az egész országot foglalkoztató és érintő esemény volt a XIX. sz. hatvanas éveiben. Az elmebetegség megoldatlan kezelése és ápolása miatt a XIX. század közepére már tarthatatlanná vált a helyzet. Ezért hihetetlen változást jelentett az Országos Tébolyda megnyitása, amely – több évtizeddel a szándék megfogalmazódása után – valóban széles tömegek számára tette elérhetővé a szakszerű elmebeteg-ellátást. Az Országos Tébolyda: a „Lipót” fogalommal vált. Nem véletlenül! Amilyen meghatározó volt az első tébolyda megnyitása, olyan hangsúlyossá is vált az intézmény az ellátórendszerben.

Ahogy a Tébolyda létrejöttében meghatározóvá vált az állam, úgy az elmebetegügy hazai történetében az állam az állandó harmadik szereplő, az ellátást végző intézetek és a betegek mellett. Korszakonként ugyan eltérő mértékben, de folyamatosan jelen van az egészségügyi rendszer ezen területén. A következőkben az „állami elmebetegügy” meghatározó időszakát, a Tébolyda megszületését, körülményeit, és az ezzel kapcsolatos állami lépéseket, illetve az ekkor létrejött rendszer legfontosabb hiányosságait tekintjük át.

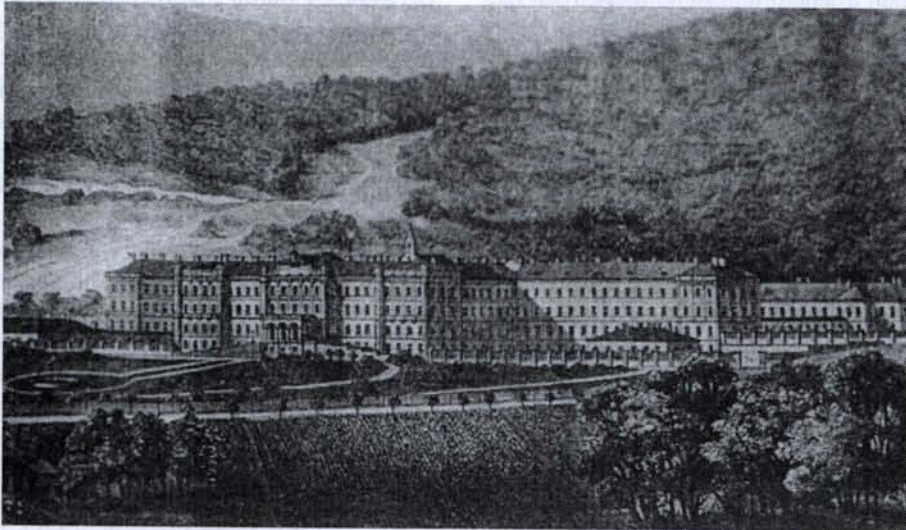
AZ ORSZÁGOS TÉBOLYDA SZÜLETÉSE

Az Országos Tébolyda megépítését óriási várakozás előzte meg. A hazai szakmai körök már a század elejétől, a közvélemény pedig húsz-harminc évet várt a modern, minden igényt kielégítő állami elmebetegintézet megszületésére: „A mi még Magyarországon soha sem volt, az is lesz. Komolyan írják, hogy az évek óta rebesgetett országos tébolyda, vagy örültek háza végre csakugyan létre jön. Valami nagy dicséretünkre nem szolgált, hogy eddig sem gondoskodtunk olly intézetről, hol legszerencsétlenebb embertársaink gyógyulást, vagy ha az már lehetlen, legalább gondos ápolást találjanak, s ne legyenek sem világ csufjai, sem pedig övéiknek s másoknak örökös aggodalmat ne szerezzenek. Legföljebb azzal vigasztalhattuk magunkat, hogy az országok statisztikai tábláiból kitűnt, miképen nálunk kevesebb az illy szerencsétlenek száma, mint másutt. De maholnap e

részben sem leszünk kivételek, s a mivelődés meghozza áldásaival a keserü poharat is.”¹ - írja a Vasárnapi Újság. A hiány valóban óriási volt. A statisztikai fölmérés pedig – mint az később kiderült – valójában nem tükrözte a tényleges állapotot. A Vasárnapi Újság hasábjain megfogalmazott aggodalom igaznak bizonyult, csak hogy nem az elmebetegek számának növekedése miatt, hanem sokkal inkább azért, mert a felmérések pontosabban tükrözték a valóságot.

Az elmeegógyintézet helyéül szóba jött több helyszín. Miután a váci, Nádasdy-féle Ludoviceum épülete

nem volt alkalmas az intézet céljaira, Schwartzter javaslatára a budai tanács által már a század első felében följánlott terület került szóba.² Annak ellenére, hogy a Lipótmező telkének vásárlásához 1853-ban megérkezett az engedély, az építési

munkák nem indultak be. A kivitelezéshez szükséges anyagi feltételek nem álltak ugyanis rendelkezésre. 1857-ben Ferenc József a budai palota építési alapjából adományozott az elmeegógyintézet felállításának céljára 315 000 Ft-ot, majd 1860-ban jóváhagyta az építési terveket is, s egyben elrendelte a földmunkák megkezdését. Az építkezés így 1860-ban végre megkezdődött. A költségek a következőképp oszlottak meg. A társas alap, a fundus confraternitatum 707 696 Ft 15 kr-ral, a budai Várpalota építési alapjából a király 315 000 Ft-tal, a belügy 150 000 Ft-tal, a kincstár pedig az országos adópótlékból 575 000 Ft-tal, és vegyes bevételekből 19 515 Ft 34 kr-ral osztozott a költségeken.³

Az intézet megépítése hatalmas előrelépést jelentett a magyar elmebeteg-ügyben, mivel 500 beteg elhelyezését tette lehetővé. (A tervekben eredetileg 800 elmebeteg szerepelt, de az anyagi eszközök szűkössége nem tette lehetővé az eredetileg tervezett nagyság megépítését). A beszerzésekben mutatkoztak ugyan célszerűtlen kiadások: például a szakemberek megkérdezése nélkül rendeltek olyan ún. kényszerítő eszközöket (pl. vaskapcsos dühöngő asztal), amelyek használatát az orvostudomány már akkor egyértelműen elutasította. Egyedüli kényszerítő eszköz a kényszerzubbony maradt, amely azonban korántsem volt olyan drága, mint azok a segéd-eszközök, amelyek rögtön az intézet raktáraiba kerültek. Egyébként külön rendelet foglalkozott a tébolydai beszerzésekkel, mert bizonyos jelekből arra lehetett következtetni, hogy az eljárásban alkalmanként nem jártak el kifogástalanul. Az alkalmazott szóbeli ajánlattétel

rendszere ugyanis ellenőrizhetetlenné tette a beszerzéseket, ezért a minisztérium az írásbeli versenyztetést írta elő, „mivel ezen rendszer alkalmazásával a gyakran észlelt összebeszéléseknek és megvesztegetéseknek eleje vétetik, mely utóbbi visszaélés akképp gyakoroltatik, hogy a szóbeli versenyzők közül az, aki a szállítást csekély áldozat mellett olcsón kívánja elnyerni, a vele igénylőket kisebb-nagyobb összegek fizetése által (Schweiggeld) lekenyerezte, és az árlejtésben való részvételből visszaléptette, visszaléptük után azonban (...) az árakra a kincstár tetemes kárára a legnagyobb befo-

lyást képes gyakorolni, mi az ajánlati árlejtés alkalmával nem történhetik.”⁴

Az intézet megnyitása-kor, 1868. decemberében az orvosi személynézet az igazgatón kívül 2 főorvosból és 4 másodorvosból állt (ez a szám csak a XX.

század elején változott). Az adminisztratív tisztviselők száma 5.⁵

Az intézet „föltöltése” nagyon rövid idő alatt sikerült. Az igény hatalmas volt, már a megnyitás előtt szép számmal érkeztek beadványok a Belügyminisztériumhoz, amelyben elmebetegek elhelyezését kérelmezték. Ilyen volt a bajai Patrács Péterné (sz. Urbán Hermína), aki megöregült férjét kívánta már 1868 tavaszán elszállíttatni az országos tébolydába.⁶ Az első betegcsoport azonban csak 1868. december 6-án érkezett Bécsből, Pozsonyból, Klosterneuburgból és Ybbsből.⁷ Az egyik legnagyobb gondot a kezdetek kezdetén az ápolók kis száma jelentette. Az intézet igazgatója már 1869 elején sérelmezte, hogy mindössze 30 ápolót engedélyezett a minisztérium, jóllehet külföldi példák azt mutatják, hogy jóval nagyobb ápolószám lenne kívánatos: „Az országos tébolydában jelenleg már 220 elmebeteg vagyon gyógykezelés alatt, az engedélyezett ápolók száma pedig 30. Ha vannak bár tébolydák, a melyekben már 4 ápolás alatt lévő elmebeteg után egy ápoló felfogadása engedélyezve vagyon, (Tirol grófsági Hall városában létező országos állami tébolydában már 4 elmebeteg után 1 ápoló vétetik föl) de rendszeren és pedig az ausztriai birodalomban lévő többi tébolydában (...) 6 elmebeteg után 1 ápolónak felvétele engedtetik meg.”⁸ A helyzet később sem rendeződött megnyugtatóan. A tébolyda igazgatója kérelmek sorával árasztotta el a minisztériumot, beszámolva arról, hogy az intézet normális működéséhez szükséges ápolói kar nem áll rendelkezésre, ráadásul az ápoló elmebetegek száma egyre csak nő, és ez már a működés rovására mehet. Alig

több mint egy évvel a tébolyda megnyitása után az igazgató már új osztály megnyitását tervezi: „A férfi osztályon a betegek száma oly annyira szaporodván, hogy egy új beteg osztálynak megnyitása mielőbb szükségessé válik, ennek folytán ezen osztály legalább is 3 ápolóval ellátandó lévén (...) mély alázattal kéretik a Nagy méltóságú ministerium, hogy az 1869. dec. 10-én 2466 sz. alatti alázatos jelentéssel kért, továbbá nem halasztható ápolók szaporítását kegyesen megengedni méltóztassék.”⁹ A minisztérium azonban a költségek lehető visszafogására helyezi a hangsúlyt, és az ápolók számának növelését csupán a lehető legkisebb mértékben hajlandó engedélyezni. Az a szakmai törekvés tehát, hogy lehetőleg az ápoltak számának növekedésével együtt – arányosan – növekedjen az ápolók száma,¹⁰ nem talált kellő támogatásra a minisztérium részéről.¹¹ Az ápolói gárda nem csak azért volt kényes pontja az intézet életének, mert a kisszámú ápoló orvosi szempontból kifogásolható volt, hanem azért is, mert jelentős volt a cserélődés. Az ápolók egy része a fölvetel után más feladatot látott el a tébolydában, más része viszont elhagyta az intézetet, így az utánpótlás biztosítása nem csak a minisztérium költség-visszafogó politikája, hanem amiatt is nehézkes volt, hogy gyakorlattal rendelkező személyzet nem állt megfelelő számban rendelkezésre.¹² Ennek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a tébolyda igazgatója az ápolói helyzet miatt szinte kétségbeesve kéri, hogy: „minden 6 beteg után járó 1 ápoló felfogadását kegyesen megengedni méltóztassék.(...) a legkomolyabb szerencsétlenségek elkerülése végett az ápolói személyzet nagyobbítása már a mai napon égő szükségé vált”¹³ (1870).

A „TÉBOLYDAI ALAPELVEK”

Mint az egy új, állami intézmény esetében várható volt, sor került a tébolyda működési elveinek lefektetésére. A minisztérium nem sokkal a gyógyintézet megnyitása után tájékozódott, hogy milyen orvosi elvek érvényesülnek a nagy várakozás után, és a hazai elmebeteg-ügy megoldásának tekintett tébolyda működésében.¹⁴ Az Országos Tébolyda igazgatója a minisztérium felhívására az Országos Közegészségi Tanácsnak nyújtotta be az összefoglalót, amelyből egy, a korszerű elveknek megfelelő elmebeteg-kezelés gyakorlata bontakozik ki.

Tudvalévő, hogy a korábbi időszakban a betegek kezelésében – szándék és lehetőség híján – főképp a passzív kezelési elvek domináltak. Ez azt jelentette, hogy gyakran, ha a betegség természete nem tett mást lehetővé, – tekintettel a többi betegre – a teljes elzárás módszerét választották kezelés gyanánt. Ezen kívül sokféle, kifejezetten kegyetlen módszer volt ismert, amelyek egy része ugyan már nem volt elfogadott az orvostudomány szerint, de ezek alkalmazásának elkerülése még mindig nem volt egyértelmű gyakorlat. A betegekkel való törődés tehát kiemelkedő fontosságú az új intézményben.¹⁵ Schnirch igazgató siet is leszögezni, hogy: „az ápolói személyzetnek a betegekkel való leg-

emberségesebb bánásmód legszigorúbban meg van hagyva, minden ez irányban az igazgató tudomására jutott mulasztás, vagy egyes elhanyagolása mulhatatlanul és kérlelhetetlenül az illető ápoló elbocsáttatását vonja maga után, melynek folytán az ápolói személyzetben feltűnő módon történnek változások, mely körülmény a szolgálatra nézve felette nehezítőleg hat.”¹⁶ A kényszer, amelynek alkalmazása a korábbi időkben teljesen általános volt az elmebetegekkel szemben, csak végső esetben, akkor, ha a beteg magának ártana, tartja alkalmazhatónak. Az öngyilkossági kísérletezők számára berendezett külön megfigyelőszoba állandó ápolói felügyeletet tett lehetővé, így ezek a betegek „csak is ezen célra kijelölt ápolók által figyeltetnek.”¹⁷ Az pedig, hogy az ilyen betegeket nem lekötözik, vagy más hasonló módon teszik ártalmatlanná, az az intézet modern ápolási elveit jellemzi. A szakképzett ápolói gárda összeállítása tehát nem járt nehézség nélkül, tekintettel a szigorú követelményekre.

Másik nagy kérdés, amellyel a jelentés foglalkozik, a betegek foglalkoztatása. Korábban számos külföldi példa vált ismertté a hazai közönség körében is arról, hogy milyen jó hatással van egyes betegekre a műhelyben való foglalkoztatás, a zene, vagy a képzőművészet. A Vasárnapi Újság is beszámolt arról, hogy a bécsi intézetben tartott koncert, „mely két óra hosszat tartott, igen jó hatással volt a szegény betegekre.”¹⁸ A betegek foglalkoztatása már nem tartozott tehát a kevéssé ismert módszerek közé. Az intézetben több lehetőséget biztosítottak a betegeknek. A kézműves-munkától kezdve egészen az irodai munkáig. Külön kis cipész, szabó, asztalos, könyvkötő műhelyeket rendeztek be, és ezen kívül a kőművesmunkára is volt lehetőség. Aki nem volt tanult mester, és tanítani sem igen lehetett, azt a ház körüli munkára fogták be (ha erre alkalmas volt). A legtöbb mégis – talán a leghelyesebb módon – „kerti munkával, főképp az utóbbival sok beteg foglalkozik”.¹⁹

Az igazgatói jelentésből egy korszerűen vezetett intézmény képe bontakozik ki. A betegek bántalmazása szigorúan tilos, azokat az ápolókat, akik nem tartják be az erre vonatkozó utasításokat elbocsátják, és biztosított a betegek foglalkoztatása is. Az Országos Közegészségi Tanács értékelése mégis fölró néhány hiányosságot: például nem számol be az igazgató, mikor teszik lehetővé a beteglátogatást, hogyan különítik el kór- és nem szerinti a betegeket, milyen az épület beosztása. A legfontosabb kérdés/megállapítás azonban már távolabbra mutat: „nem mutatkozik-e annak szükségessége, hogy a gyógyíthatatlan elmebetegek számára külön intézet alkottassék, tekintettel az országos elmeorvosintézetnek már most nyilvánuló elégtelenségére.”²⁰

AZ 1868-AS „ALAPSZERKEZET”²¹

Az első 1868-ban kiadott szabályzat rendezte az intézet működését: a betegfölvételtől kezdve, a betegek elhelyezésén át, az intézmény ellenőrzésének módjáig. A szabályzat majd csak a század vége felé módosult.

Az Alapszerkezet szerint az intézetbe csak gyógyítható és gyógyíthatatlan, de közveszélyes elmebetegek vehetők föl. (1. §). A szabályzat előnyben részesíti a magyarországi honosságú betegeket. A korábbi osztrák szabályozással szemben nem zárja ki a külföldieket, hanem, ha elég hely áll rendelkezésre, a magyar betegek után van lehetőség nem magyar honosok föl vételére is. A betegfölvétel kérdését, mivel az intézmény iránt óriási volt az érdeklődés, szigorúan szabályozta az alapszerkezet 8. §-a. A felvételi okmányok között szerepelnie kellett egy közalkalmazásban álló orvos (ennek hiányában gyakorlatra feljogosított orvostudor) igazolásának arról, hogy a felvételért folyamodó valóban elmebeteg. A bizonyítványban szerepelnie kellett egy kórrajznak, mely alapvetően azt volt hivatva igazolni, hogy az elmebeteg gyógyítható-e, illetve, ha nem, akkor közveszélyes-e. Szükséges volt az illetőség hivatalos igazolása, (honossági bizonyítvány, vagy más okmány formájában) és egy újabb igazolás arról, hogy az elmebeteg közveszélyes. Meg kellett nevezni a törvényszék által rendelt gondnokot is. Abban az esetben, ha ilyen nem volna, azt a személyt, aki majd az elmebeteget az intézettel szemben képviselni fogja. A felvételi okmányok utolsó csoportját az ápolási díj megfizetésével kapcsolatos nyilatkozatok és egyéb okiratok képezték. Az ápolási díjat ugyanis a betegeknek kellett megfizetniük. A kórházak egyik legnagyobb gondját a korszakban a behajthatatlan ápolási díjak képezték. Nem lehet tehát csodálkozni azon a látható igyekezeten, hogy az ápolási díj megfizetését külön biztosítsák az intézet szabályzatában. Meg kellett jelölni tehát azt, hogy a beteg az ápolásért saját vagyonból fizet, esetleg más állja a költségeket, és hogy az ápolási díjat egészében a beteg viseli (más részét esetleg valamilyen egyesület vagy rokon). Nyilatkozni kellett arról, hogy az ápolási költséget havonta előre fizeti meg az intézet pénztárába. A fizetése képtelen, és olyan elmebetegek után, akik helyett az ápolási költségek megfizetésére senki sem kötelezhető, az állam viselte az ápolás terheit. Ehhez azonban szegénységi bizonyítványt kellett benyújtani. A szegénységi bizonyítványt a honossági bizonyítványhoz hasonlóan a törvényhatóság, illetve a község állította ki.²²

Ezek után három formában történhetett meg a föl vétel. Azok esetében, akik maguk fizették meg az ápolási díjat, az igazgatóság döntése alapján történt a föl vétel, azok esetében, akik után szegénységük miatt az állam viselte a költségeket, a minisztérium engedélye után történhetett meg a föl vétel, míg a harmadik, különleges esetben, közveszélyes elmebetegek esetén a hatóság megkeresése után – ha a férőhelyek száma lehetővé tette – ismét csak az igazgatóság döntése alapján. Ez utóbbi eset természetesen csak úgy volt lehetséges, ha az illető elmebeteg közveszélyes volt és máshogy nem lehetett biztonságban tartani, csak a tébolydai elhelyezéssel. Ekkor, – tekintettel a sürgősségre – a felvételhez szükséges okmányok azonnali beadását sem követelte meg az Alapszerkezet, ezeket – az orvosi vélemény kivételével – később is lehetett mellékelni.

A föl vételről – hogy a beteg elmebetegségét a hatóság meg tudja állapítani – 24 órán belül értesíteni kellett a hatóságot (11. §).

Az ápolás és a betegek elhelyezése díjosztályok szerint történt. Az Alapszerkezet három díjosztályt állapít meg. Az első és a második a fizető betegek osztályai, a harmadik azoké, akik ingyen-ápolásban részesülnek. Az egyes osztályok között igen nagy volt a különbség.

Az első osztály betegek egyedül laktak szobájukban, sőt, ha az intézetnek volt erre lehetősége, egy második szobát is igénybe vehettek (amelyért természetesen külön kellett fizetni). Ők – igazgatói engedéllyel – bevihették saját bútoraikat is szobájukba. Minden egyes első osztálybeli betegnek külön ápolója volt.

A második díjosztály betegek már közösen laktak, hárman-négyen egy szobában. Nekik ugyan nem volt saját ápolójuk, de a beteg-ápoló arány sokkal jobb volt, mint a harmadik osztály esetében. Ami az ellátást illeti, az első két osztály számára az Alapszerkezet is megállapítja, hogy „A táplálék ugy minőség, mint mennyiségre nézve, a betegek testi állapotának megfelelő leendő, és az első és második osztályú betegek számára válogatottabb ételekből álland” (12. §).

A harmadik osztályba tartozó betegeket pedig közösen helyezik el, „figyelemmel a gyógykezelésre megkívántató térfogatra” (12. §).

Az ápolási díjakat a minisztérium állapította meg. Az egyes osztályok közötti „átjárás” lehetséges volt, mégpedig az igazgatóságnál tett jelentés után. A fizető osztályokból akkor lehetett „lekerülni” a harmadik osztályba, hogy ha a fizetésre megszabott határidő eredménytelenül telt el. Az ápolásba az élelmezésen kívül beletartozott a gyógyszer- és kötözőszer-ellátás, a ruhatisztítás (amelyet a fizető osztályok betegek – saját költségükön – máshol is elvégeztethettek), illetve a cipőtisztítás is, amelyet az ápolószemélyzet fizető betegeknek, és azoknak a harmadik osztályú betegeknek végeztek el, akik nem voltak erre maguk képesek.

Az intézetből elbocsátásra három esetben kerülhetett sor. A szabályzat előírta, hogy a gyógyultakat azonnal el kell bocsátani. Nem gyógyult elmebetegek elbocsátására is sor kerülhetett. Az igazgatóság azt az elmebeteget bocsátotta el, aki gyógyíthatatlannak bizonyult, és nem közveszélyes. Végül a törvényes képviselő, vagy hozzátartozó kívánságára elbocsátható az elmebeteg, ha abba a gondnoki hatóság is beleegyezett, és további ápolásról és őrzésről gondoskodnak.

A betegekről való gondoskodás kapcsán a 15. § kimondja, hogy „A betegek gyógykezelése a tudomány és emberiség alapelvei szerint történik”. Az pedig, hogy ez nem csupán üres, és kötelező formula volt az Alapszerkezetben, egyértelmű a korábbi gyógyítási módszerek ismeretében. Az emberies bánásmód követelményének érvényesítése főképp az ápolókkal kapcsolatban jelentett állandó gondot. Mint az az igazgató jelentéseiből ismert, az ápoló-személyzet cserélődése – főképp a kezdeti időszakban – jelentős volt, amelynek oka nem elhanyagolható mértékben a fenti követelményeknek való meg nem felelés volt. A legérzékenyebb kérdést termé-

szetesen a kényszereszközök alkalmazása jelentette. A korábbi időszakban, részben az orvosi vélemények, részben az elkülönítés megoldhatatlansága miatt általános volt különféle eszközök használata. Az Alapszabály ezzel szemben komoly figyelmet fordított arra, hogy kényszerítő eszközöket csak „elkerülhetetlen szükségben” használjanak, sőt, hogy az ellenőrizhetőség teljes legyen, ezen eszközök alkalmazását az erre a célra vezetett szolgáló könyvbe rendelte följegyezni.

A betegek kezelésében alapelveként jelent meg a lehető legnagyobb szabadság biztosítása, amelynek mértékét a kezelő orvos az egyes betegekre nézve betegségük természete szerint állapította meg. A szabad mozgás mellé a foglalkoztatás elve társult. Ezek tekinthetők az intézet kezelési alapelveinek. Az Alapszabály előírja, hogy az orvosok állandó feladata az elmebetegek foglalkoztatása. Mivel ezek – az ismertetett igazgatói jelentés szerint – főképp műhelyekben történtek (valamint az arra alkalmasak számára lehetőség volt az irodai munkára is), fölmerült a végzett munka értékének beszámítása, illetve a termelt érték sorsa is. A szabályozás szerint a betegek munkájukért díjazásban részesültek, amelynek mértékét – az igazgató javaslata alapján – a minisztérium állapította meg. Mivel pénzt alapszabályként nem volt szabad a betegeknek adni, és nem volt szabad maguknál pénzt tartani, a szabályozás szerint: „Az ezen díjak által befolyt összeg a betegeknek munkájukhoz arányos közös tulajdonuk, (...) melyből ekként azon szükségletek fedezhetők, melyek a betegek saját vagyonából vagy az intézet pénztárából rendszeresen nem fődöztethetnek.” (18. §) Ami a szükségleteken felül megmarad, azt az intézet kezeli, és ha a beteg távozik az intézetből, akkor kapja meg a neki járó részt. Az ápolat halála esetén akkor válik az intézet a munkadíjból az ápoltra eső rész tulajdonosává, ha a beteg ingyen-ápolásban részesült, vagy ha részletekben fizette ápolását, és „a mennyiben az ápolási költségek különben fedezve nem lennének.” A betegeknel talált pénz elhelyezése nem volt mindig egyszerű. Ezen összegek hovatartozásának kiderítése alkalmanként csak hosszas eljárás után dőlt el. Szabolcs vármegye alispánja 1896. április 9-én fordult a minisztériumhoz azzal, hogy Kói János közveszélyes elmebeteget helyezték el a tébolydába. A minisztérium a fölvetelt április 13-án engedélyezte. A megfigyelésre fölvetett betegnel azonban 590 Ft-ot találtak. Az összeget letétbe helyezték, de a tébolyda kérte a minisztériumot, hogy az összeg sorsáról rendelkezzen, mivel a fivér azt állította, hogy az övé, ugyanakkor a beteget kísérő bezdédi bíró azt, hogy a betegé. Végül a tébolyda a vonatkozó rendelet értelmében az összeget takarékpénztárban helyezte el, és bírósághoz fordult a tulajdonjog megállapítása iránt.²³

A betegek foglalkoztatása mellett az oktatás is helyet kapott az alkalmazott módszerek között. A fizető betegek az igazgató és az orvosok egyetértésével magántanítót is fogadhattak maguknak, míg a harmadik osztályon ápolat betegek az osztályos orvos által meghatározott keretek között részesültek művészeti és tudományos képzésben.

A betegek napirendje szigorúan szabályozott volt.²⁴ Azoknak is, akik nem voltak foglalkoztathatók. A Lipótmezőn az élet reggel 6 (télen 5) órakor kezdődött. Ezt követte a beágyazás, a cipők kitisztítása, majd a reggeliig a társalgóban töltöttek néhány percet. A magatehetetleneket az ápolók öltöztették. Hét óra előtt az ápolók néhány beteggel együtt elmentek a reggeliért. 7-től reggeli. A dühöngők csak pléh tányérokat kapnak, kést, villát pedig egyáltalán nem. ½8-kor befejeződött a reggeli, és ekkor a dolgozni képes betegek lementek a műhelyekbe. 8 órakor az intézeti főápoló összegyűjti a kérelmeket, jelentéseket, és ezeket láttamoztatja. ½9-kor azokat a betegeket, akiket éjjel hoztak, elhelyezik az osztályokon. Ezek után következett a vizit, amely ½12 óráig tart. ½10-kor osztják szét a hírlapokat. 10–½12-ig tartott a látogatás, miközben ¼11-kor fölszolgálták a tizórait (a vagyontalan betegek ekkor egy szelet kenyeret kaptak), ¾12-kor elkezdődött az ebédre készülődés, majd ebéd után, ½2-kor a munkás betegek visszatértek a műhelyekbe. 3 órától 5 óráig ismét látogatási idő van. ¼4-kor uzsonnát osztottak ki, majd a betegek 6 órakor visszatértek a kertből az osztályokba. 7-kor vacsora, majd 9 óráig, a lefekvésig társasági élet következett.

A BETEGFÖLVÉTEL, BETEGSZÁLLÍTÁS – SZABÁLYOZÁS ÉS A GYAKORLAT

Az Országos Tébolyda megnyitásának híre gyorsan eljutott az ország minden részébe. A betegszám rövid idő alatt – mint az fentebb kiderült – óriásira duzzadt. Az ápolat elmebetegek számának ilyen hirtelen szaporodására kézenfekvő magyarázat, hogy a tébolydában az ingyen-gondoskodás intézményét látta a lakosság. A minden vidékről nagy számban a tébolydába küldött, ápolásra különféle okok miatt nem jogosult betegek miatt kialakult helyzet rendezését kísérelte meg a minisztérium egy 1871-ben kiadott rendelettel,²⁵ amelyben a törvényhatóságokat hívta föl lakosság értesítésére, a tébolydai fölvetel feltételeiről. A nem kellőképp tájékoztatott lakosság ugyanis gyakran rosszul fölszerelve indított útnak elmebetegeket, amelyek tébolydai fölvetelét aztán a minisztérium kénytelen ideiglenesen engedélyezni, nehogy a betegek a hazaúton megfagyjanak.

Az elmebetegeket gyakran szállították – a tébolyda szabályaival ellentétesen – rossz, rongyos ruhában az intézetbe. Azokat is, akik jogosultak voltak az intézeti elhelyezésre. Erről tudósít az az 1871-ben keletkezett jelentés, amelyből kiderül, hogy Leibinger János rongyos csizmában, tetvesen, Szatmári Sándor olyan rossz ruhában, hogy „fogai vacogtak,” Lovász Pál pedig egyenesen nadrág nélkül, gatyában, egy rossz felsőruhában érkezett ősz végén, vagy télen az intézetbe.²⁶ Az elmebetegeket akár nagy távolságról (Lovász Pál esetében Kecskemétről), leggyakrabban gyalog hozták. A gyakorlat még a század nyolcvanas éveiben sem változott meg alapvetően, – noha a vasúti elmebeteg-szállítás kedvezményessé tétele megtörtént – az elmebetegek gyakran leláncolva, sőt, „számos esetekben lajtorjás

szekereken, annak oldalához kötözve²⁷ érkeztek meg a fővárosba. Nem csoda, hogy a tébolyda alkalmanként tele volt a rendelkezések szerint föl nem vehető, de száralomból és általános orvosi indokból elszállásolt betegekkel.

A betegek tébolydába szállításának másik elterjedt módja főleg akkor fordult elő, amikor a rokonok szállították be az illetőt a tébolydába, hogy az öntudatnál lévő betegeket mindenféle ürüggyel a tébolydába csalták, és ott mintegy átadták az ápolóknak. E módszer aztán sokféle nemkívánt mellékhatással járt, igen gyakran a betegeknek az intézettel szemben táplált csekély bizalmát is szétfoszlatta: „míg egyrészt csak arra alkalmas, hogy a betegnél téveszméit megerősítse vagy új téveszmék keletkezésére nyújtson alkalmat, addig a beteg megcsalásának, tébolydába való becsempészésének odiuma is a beteg családjára háramlik²⁸ – foglalja össze tömören Konrád a gyakorlat hátulütőit.

Az okmányokkal nem megfelelően ellátott betegek sok gondot okoztak az intézet vezetésének is. Annál inkább bizonytalanná tette a helyzetet, hogy az ápolási díj fizetése alól mentesítést adó szegénységi bizonyítványok is gyakran érkeztek késéssel.²⁹

A betegek felvétele körüli visszás helyzet nem szűnt meg egyik napról a másikra. Az elmebetegeket gyakran nem látták el megfelelő bizonyítványokkal, és nagyon gyakran nem a megfelelő helyre szállították őket. A fővárosi rendőrkapitány 1886-os jelentéséből kiderül, hogy a betegeket gyakran a hozzátartozók is orvosi igazolás nélkül kívánják a Rókus kórház megfigyelő osztályán elhelyezni, amelyből több gond is származik. A kórház tébolydai osztályáról ugyanis a betegeket az iratok beszerzésére nem a tiszti orvoshoz irányítják, hanem a kapitányi hivatalhoz, amelynek azonban ilyen esetben nem feladata eljárni. A kapitány tehát joggal említi, hogy a rendőrség feladata csak azokkal kapcsolatos eljárás, akik „az utcán vagy közhelyeken örületi rohamok által meglepetve, feltűnést vagy botrányt keltenek, és a miatt a rendőrség által a tébolydai osztályra küldetnek.”³⁰ A fővárosi rendőrség tenni való az elmebetegekkel kapcsolatosan – a fővárosba szállított elmebetegek számának emelkedésével – folyamatosan nőttek. A rendőrség sok esetben volt kénytelen „elhelyezést biztosítani” az iratokkal nem kelleően felszerelt vidéki elmebetegeknek. A kialakult helyzetet jól jellemzi a korszak vezető élclapjában, a Borszem Jankóban 1888-ban megjelent cikk, amely a fővárosi rendőr figurájával mondatja ki a kemény ítéletet a visszás állapotokról.³¹ A vidékről a Bp.-i Rókus kórház tébolydai osztályára minden engedély nélkül szállított elmebetegek miatt a miniszter körrendeletet intézett a törvényhatóságokhoz, mivel a tapasztalatok szerint a kialakult gyakorlatban, t. i., hogy a betegeket mindenféle szabályszerű megkeresést mellőzve egyenesen a Rókus Kórház tébolydai osztályára szállítják, a községek és hatóságok is hibáztathatók. A miniszter fölhívja a figyelmet arra, hogy az intézet elsősorban a fővárosi betegeket van hivatva ellátni, és a rendelet el-

lenére fölszállított elmebetegeket a beszállítást elrendelő község, illetve hatóság költségére vissza fogják szállítani.³²

A fővárosi helyzet annak ellenére sem változott meg egy csapásra, hogy a Bp.-i Önkéntes Mentő Egylet – amely a tébolydába szállításokat végezte – szolgálati utasításában szerepelt, hogy milyen okmányok kíséretében szállíthatnak elmebeteget tébolydai osztályba, vagy elmeegógyintézetbe. A szabályozás szerint szükséges a tébolyda írásbeli nyilatkozata arról, hogy lesz helye a betegnek, az egyesülethez címzett szállítási felhívás, orvosi bizonyítvány, tébolydába szóló felvételi megkeresés, és a tébolyda felvételi nyilatkozata (4. §).³³ Alig egy évvel később állapítja meg a tanács, hogy az elmebetegek szállításakor előfordul, hogy a mentők csak a beteg nevét, (egyes esetekben még azt sem) tudják, „így számtalan betegnek illetőségét csakis hónapok eltelte után, de igen sok esetben egyáltalán megállapítani nem lehet.”³⁴ Ezért a tanács fölhívta a kerületi előljáróságokat, hogy utasítsák a tiszti orvosokat arra, hogy a tébolydai elhelyezést kérők adatait pontosan jegyezzék föl, és küldjék meg a Szt. János kórház megfigyelési osztályának.

A törvényhatóságok által beszállított elmebetegek helyzete sem volt sokkal jobb. Míg azok, akiket hozzátartozóik kísérték be, a hosszas hivatali eljárást és a hiányzó iratok beszerzésének viszontagságait élték át, a törvényhatóságok által szállított betegek – gyakran ezek mellett – még a rossz, vagy szakszerűtlen bánásmódot is kénytelenek elviselni. Már az első szabályozásban megtalálható az elmebetegekkel való kíméletes bánásmód követelménye, de – mint azt a források mutatják – a betegek éppen a modern orvosi szempontokat szem előtt tartó intézménybe szállításuk alatt éltek át meglehetősen kellemetlen élményeket. A törvényhatóságok ugyanis gyakran a csendőrséget vették igénybe az elmebetegek tébolydába szállításához. A belügyminiszter föl is hívta a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy az „Elmebetegek bekísérése oly egyénekre bízandó, kik az ily betegekkal való bánásmódban gyakorlottsággal és szakképzettséggel bírnak.”³⁵ Ennél talán még érdekesebb forrásként értékelhető Oláh Gusztáv visszaemlékezése egy Angyalföldre történő elmebeteg-szállításra: „A k.u.k., illetve akkor csak kk. Trainkommando a hadtestparancsnokságról azt az utasítást kapta, hogy a magyar belügyi kormány megkeresése értelmében szállítson kétszáz örültet a Lipótmezőről az Angyalföldre, aminek az katonai pontossággal és imponáló karhatalommal tett eleget. Kürtszó hangzott, vezényszavak pattogtak: „Ergreift den Säbel! Eskardon Schritt-Schritt!” és megindult a hosszú convoi, minden kocsis előtt 4–4 lóval. Olyan formán képzeltek akkor ezt a feladatot, mintha fellázadt fegyenceket, veszélyes gonosztevőket kellett volna valami deportáló helyre szállítani.”³⁶

Mindezek ellenére a korszakban történt előrelépés is az elmebetegek szállítása ügyében. A betegek Lipótmezőre történő szállítását a községek fizették. Az Országos Tébolyda igazgatójának javaslatára a Belügymi-

nisztérium megkereste a Közlekedési és Közmunkügyi Minisztériumot, azért, hogy az elmebetegek szállítására valamilyen kedvezményes rendszerben történjen. A vasutak igazgatói a kezdeményezés nyomán 1885. februárjában tárgyalásokat folytattak, amelyek után kidolgozták az elmebeteg-szállítás új rendszerét. E szerint, ha az elmebetegséget és a szegénységet hatóságilag igazolják, akkor a beteg és kísérője III. osztályon, féláron utazhatott. Ha azonban külön kocsiszakaszt kellett biztosítani a szállításhoz, akkor egész díjat kellett fizetni.³⁷

1903-ban új rendelet született az elmebeteg-szállítás körül megfigyelhető hiányosságok kezelésére.³⁸ A rendelet indoklásául említi, hogy a szállításra még nem történt egységes rendezés, és a kialakult helyzetet a legjobban úgy lehet rendezni, ha egy, a korábbi rendeletektől eltérően, amelyek a szállítás, fölvetel kérdéseit, sokkal inkább az egyes esetekre nézve szabályozták, egységesebb rendezést kísérel meg. A felvétel körül tapasztalható eltérő eljárás indokolta tehát az újabb rendelkezés megalkotását. A rendelet ismételtenszövegezi, hogy elmeegógyintézetbe csak gyógyítható, vagy gyógyíthatatlan, de közveszélyes elmebeteg lehet elhelyezni. Ez nem jelent változást a korábbiakhoz képest. Ami azonban előremutató, hogy pontosan meghatározza, hogy kik adhatják ki azt az igazolást, amely szükséges az elmeegógyintézeti fölvetelhez. A korábbi szabályozásokban ugyanis általában csak hatósági, vagy közhivatalban lévő orvos igazolásáról van szó (ezen kívül a kezelőorvos igazolásáról is, mely kelleket e rendelet is megköveteli). Elmeegógyintézetbe fölvehető tehát – a korábbiaknak megfelelően – az, aki az ápolási díjat legalább két hónapra előre megfizeti, közveszélyes beteg a közigazgatási hatóság megkeresésére, illetve a rendkívül közveszélyes elmebeteg, a közhivatalban lévő orvos bizonyítványa alapján. A rendelet értelmében közhivatalban lévő orvosnak tekintendő minden tiszt, községi és körorvos, egyetemi tanár, magántanár és tanársegéd, az országos közegészségi tanács és az igazságügyi orvosi tanács tagja, ha elmeegógyászattal foglalkozik, tiszteletbeli fő- és járásorvosok, nyilvános kórházak igazgatói, fő- és osztályos orvosai, törvényszéki orvosok, fegyintézeti és fogházi orvosok. Külföldi orvosok igazolása csak a vezetésük alatt lévő intézetből hazabocsátandókra nézve vehető figyelembe, illetve a katonasághoz tartozó orvosok igazolásai csak a tényleges szolgálatban álló honvédekre és katonákra fogadható el.

A felvételhez az 1903-as rendelet előírja egy igen részletes adatlap kitöltését. Az összes személyi adaton túl, amelyek pontos ismerete elengedhetetlen volt a majdani ápolási költségek behajtásához, a betegség okaiként számításba vehető összes tényezőre tesz föl kérdéseket. Így az anya esetleges terhesség alatti betegségétől az elmebeteg esetleges alkoholizmusáig. A részletes adatlap az elmebetegség megállapításán és a szükséges gyógymód megállapításán túl az intézet többi betegének védelmét is szolgálta, tekintve, hogy kiemelten a trachomára, és egyéb fertőző betegségekre is tartalmazott kérdést.

A magyarországi kórházakban a XIX. század során — előforduló járványok elővigyázatossá tették az egész-

ségügyi szakembereket. A kórházak helyzete az egyes járványok idején számos esetben kívánnivalót hagytak maguk után. Nem csak arról volt szó, hogy járványos időkben nem tartották be az elkülönítési szabályokat, és ennek köszönhetően a nem fertőző betegséggel kórházban ápoltak is megkapták a járványos betegséget, hanem arról is, hogy a nem megfelelő higiéniai viszonyok miatt helyben alakulhatott ki járvány, azaz nem egy nagyobb külső járvány gyűrűzött be a kórházba, hanem adott esetben egy kisebb területen uralkodó fertőző betegség miatt, az elkülönítési, és egyéb szabályok be nem tartása miatt alakult ki járvány a kórházban. A szükséges vizsgálatok nem megfelelő elvégzése miatt figyelmezteti például a miniszter a tébolydák igazgatóit, tekintettel az ausztriai tébolydákban kialakult trachomajárványra.³⁹

Megváltozott viszont az elmebetegek elbocsátásának feltételrendszere. A nem veszélyes elmebetegeket a hozzátartozó arra vonatkozó nyilatkozatával, hogy olyan körülmények közé viszi, ahol nem lesz veszélyes, lényegében a hozzátartozó felelősségvállalása mellett kiadták. A rendszernek ezen része nem változott. Ami viszont igen, hogy korábban a veszélyes elmebetegeket is kiadták hasonló nyilatkozat ellenében. A rendelet szerint ez megváltozott, mégpedig úgy, hogy az 1898-ban kiadott, a bűnvádi eljárás alatt állt elmebetegek elbocsátásának eljárását vették alapul.⁴⁰ A vonatkozó rendelet szerint az intézet igazgatója nem bocsáthatja el a beteget, ezt csak az erre kijelölt bizottság döntheti el. A rendelet szerint területi alapon alakultak meg azok a szakbizottságok, amelyek az elbocsátás kérdésében döntöttek. A beosztás szerint egy bizottság a Bp.-i, egy az itteni köz- és magánkórházak elmebeteg-osztályai, egy a nagyszebeni, egy a nagykállói, egy a pozsonyi elmeegógyintézetek, valamint egy a többi kórházi elmeosztályok betegeinek ügyében döntött.⁴¹ Az intézet igazgatója, akinek intézetéből kívánták a beteget elbocsátani, a bizottság elnökének ezt bejelentette, aki két héten belül összehívta a bizottságot. Ha egyhangú döntés született, akkor az rögtön jogerőssé vált, ha azonban nem, akkor föl kellett terjeszteni az ügyet a belügyminiszternek.

Az új, 1903-as szabályozás szerint az elmebeteg beszállításához csendőrséget egyáltalán nem, rendőrséget pedig csak úgy lehet igénybe venni, ha a kísérő rendőr civilben van. Az állami költségen beszállítandókra legrovidebb, és egyben a legolcsóbb szállítást írja elő. A betegek élelmezésére, ha az utazás a hat órát meghaladta, két koronát lehetett fordítani, míg a kísérő rapidíja három korona volt.

Az elmeegógyintézetek ápolási osztályi rendszere változott. A lipótmezei Országos Elmeegógyintézet eredetileg három fizetési osztálya már korábban kiegészült egy negyedik, ún. külön osztállyal. Ez a rendszer bővült most egy negyedik, „pór” osztállyal. Az Angyalföldi és a Nagykovácsi Elmeegógyintézetben csak másod- és harmadosztály, míg a Nagyszebeni intézetben a lipótmezeihez hasonlóan négy osztály található. Az egyes fizetési osztályokon nyújtott szolgáltatások színvonala meglehetősen eltérő volt. A rendelet, amelle,

hogy meghatározta az egyes osztályok alapvető ellátási rendszerét, lehetővé tette, hogy azok a vagyontalan, de művelt betegek, akik műveltségük miatt a felsőbb fizetési osztályok betegei közé illettek volna, nappal a társasági időt ezen betegekkel együtt tölthessék.

A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI TÖRVÉNY (1876) RENDELKEZÉSEI AZ ELMEBETEGEKRE

A közegészségi törvény meglehetősen szűkszavúan, mindössze 6 szakaszban⁴² rendezi a tébolydai ügyet. A törvény az elmeegógyintézetbe való bekerülés szempontjából rendelkezik az elmebetegekről. A betegeket négy kategóriába sorolja be: gyógyítható és közveszélyes, gyógyítható és nem közveszélyes, gyógyíthatatlan és közveszélyes, végül gyógyíthatatlan és nem közveszélyes. A tébolydába való bekerülés attól függ, hogy a beteg melyik kategóriába esik. A törvény egyértelműen a közveszélyességet tekintette a legfontosabb indoknak, amely meghatározza, és lehetővé teszi, az elmeegógyintézeti elhelyezést, kimondva, hogy mindazon gyógyítható és gyógyíthatatlan elmebetegek, kik a közbiztonságra veszélyesek, gyógyításra és „tartásra” helyezendők az elmeegógyintézetbe. A közegészségügyi törvény nem fogalmaz pontosan. A 71. § ugyanis a gyógyítható és a gyógyíthatatlan elmebetegek fölvetelét is közveszélyességükhöz köti. Azonban a továbbiakban a nem közveszélyes (gyógyíthatatlan) elmebetegek tartásának kötelezettségéről beszél, és ebből az következik, hogy a gyógyítható, nem közveszélyes elmebetegek mégiscsak bekerülhetnek az elmeegógyintézetbe. Az indoklás, és a gyakorlat is ezt támasztja alá: „oly elmebetegek, kik az illető községek által tartandók el, tébolydába ne szállitassanak, hol gyógykezelés tárgyát többé nem képezvén, a gyógyítható betegektől szükség nélkül a helyet elfoglalják”⁴³ A gyógyíthatatlan, de nem közveszélyes elmebetegek tartása a hozzátartozókat, illetve, ha ilyenek nincsenek, a községeket terheli. A tébolydába bekerüléshez szükség van annak orvosi igazolására, hogy a felvételt kérő valóban elmebeteg. Ezt az igazolást „közalkalmazásban” álló orvos, azaz a hatóságos orvos, vagy az elmeegógyintézet orvosa, és ha van ilyen, akkor az orvos, aki a beteget már kezelte, adja ki. Az indoklás szerint a szabályozás megalkotásakor szem előtt tartották, hogy semmilyen szempontból nem megengedhető, hogy nem elmebeteg kerüljön a gyógyintézetbe. Ezt a célt szolgálta a megfigyelési rendszer törvényi szintű beépítése a szabályozásba. A betegeket a 73. § szerint nem lehet azonnal véglegesen fölvenni az (állami) intézetbe, hanem egy megfigyelési időszak alatt kell meggyőződnie – a személyes felelősséggel tartozó – igazgatónak arról, hogy a beteg valóban elmebeteg. Ha ez bebizonyosodott, akkor pedig a fölvetett leletet megküldi a beteg illetékes bíróságához. A magán-tébolydák esetében más a szabályozás. Az érkező betegeket addig nem lehet véglegesen fölvenni, amíg őket a bíróság elmebetegnek nem nyilvánította. Az eljárás tehát itt részben fordított. Nem esik szó leletről, hanem

csak arról, hogy ennek megállapításához szükséges, hogy a magán-intézetekbe jelentkezőket bejelentésük a bíróságnál, és az megállapítsa az elmebetegséget.

A törvény lehetőséget biztosít a hozzátartozóknak, hogy ha az elmebetegségről kétségeik volnának, akkor megvizsgáltathassák a beteget. (73. §) Saját költségükre, és csak addig, ameddig a bíróság meg nem állapította az elmebetegséget. A fenti rendelkezés alapvetően arra enged következtetni, hogy inkább attól tartanak az érintettek, hogy alap nélkül kerülnek be az elmeegógyintézetbe. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy sokkal többen kívántak a szabályok esetleges megkerülésével a biztonságot nyújtó intézetekbe bekerülni, mint onnan kikerülni.

Törvényi szinten szabályozott az elmebetegekkel való emberséges bánásmód követelménye: „személyes korlátozások és kényszereszközök csak szükség esetében a beteg és mások megóvására és csak orvosi rendelet folytán alkalmazhatók, a szükség elenyészésével azonban haladéktalanul megszüntetendők.” (75. §). Érthető. A korábbi időkben a kezeléshez hozzátartoztak mindazok a módszerek, melyeket ekkorra az orvostudomány egyöntetűen elutasított. Jóllehet tehát már az 1830-as években lekerült a Narrenturm lakóiról jónéhány mázsza lánc, a törvényben jónak látták annak kimondását, hogy ezek ne is kerülhessenek vissza korábbi helyükre.

Utolsó rendelkezésként a meggyógyult, illetve az elmebetegnek nem bizonyult személyek azonnali elbocsátását írta elő a törvény. Ez a rendelkezés azonban, annak tükrében, hogy mind az indoklásban, mind a rendeletekben többször megfogalmazást nyert a költségek lehető kímélése, inkább ebből a szempontból értékelendő.

Az elmebeteg-ügy hatalmas változáson ment keresztül a XIX. században! A kiindulási pont: az elmebeteg-ügy szinte teljes hiánya, amely lényegében jellemezte a korabeli Európát is. A korszak végére kibontakozott az állami elmebeteg-ügy rendszere, a maga differenciált ellátó-rendszerével. Az elmebetegekről való gondoskodás tehát állami feladattá vált, amelynek hátterében találjuk az elmekórtan robbanásszerű fejlődését. A korszak elején még azzal kellett az orvostudománynak megküzdenie, hogy elfogadtassa az elmebetegségek betegség-mivoltát, azt a tényt, hogy az elmebeteg nem ördögtől megszállott, nem olyan, akin egyáltalán nem lehet segíteni, hanem ugyanolyan beteg, mint az, aki más, olyan kórral küzd, amely nem hat az értelemre. Az elmebetegek és betegségek megfigyelése mellett elsőként meg kellett küzdeni ezen betegek elhelyezése szánalmas, méltatlan körülményeinek megváltoztatásáért. Az addig jobbára börtönökben, vagy szerencsésebb esetben kórházakban elhelyezett betegekről szakszerűen, az utakon kóborlókról pedig alapszinten kellett gondoskodni. Az elmebeteg-ügy tehát a szoros értelemben vett szakmai szempontokon túl hozzákapcsolódott a társadalom szemléletmódjának megváltoztatásához, valamint a kérdéshez kapcsolódó szociális feladatokhoz. Nem volt már többé – és a nyugati példák nyomán egyre kevésbé volt – megfelelő az elmebetegekről való korábbi „gondoskodás” rendszere, amely lényegében a társadalomra

veszélyessé vált elemek kiszűrését valósította meg, jobb-rosszabb eredménnyel. Az elmebeteg-ügy a kor-szak kiváló elmeorvosainak munkája nyomán való-ban ügy lett, összetett, a döntéshozóknak és jogalkotók-nak köszönhetően felvállalt, állami feladat.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM:

- Alapszerkezet a budai országos tébolyda számára, Buda, é. n. Borsszem Jankó, 1888.
- Elmebetegek szállítása (kivonat a B.Ö.M.E. igazgatóságának Szolgálati utasításából. Jóváhagyta a székesfőváros tanácsa 22.638/1895. eln. sz. alatt)
- Magyar Országos Levéltár, K 150 (Általános belügyi iratok) Vasárnapi Újság, 1854, 1858.
- FEKETE JÁNOS: Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig

Jegyzetek

* Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

- ¹ Vasárnapi Újság, 1854. ápr. 30.
- ² A „Lipótmezőt” a város 1828-ban ajánlotta föl, még ingyen, a szükséges építőanyagok egy részével együtt.
- ³ FEKETE JÁNOS: Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig (in: Az Országos Ideg- és Elmeorvosintézet 100 éve, Bp., 1968. 70.)
- ⁴ BM 1871/10.956 r.
- ⁵ FEKETE, 74. p.
- ⁶ MOL, K 150-36-1868-IV-20-17.570
- ⁷ FEKETE, 74. p.
- ⁸ MOL, K 150-87-1870-IV-13-(2266)-7882
- ⁹ MOL, K 150-87-1870-IV-13-9129
- ¹⁰ Az intézet szakmai törekvése az volt, hogy az érvelésben elhang-zott külföldi példánál jobb feltételeket teremtsenek a tébolydáb-an. Fölbukkan ugyanis a minisztériumhoz intézett kérelmekben az az igény, hogy minden 6 elmebeteg után lenne szükséges 1 ápo-ló főlétele. – MOL, K 150-87-1870-IV-13-454
- ¹¹ A minisztérium ezen felül nem reagált kellő gyorsasággal (az ápol-t elmebetegek szaporodásának gyorsaságával). 1870-elejen ugyan-is mindössze 4 ápoló főlételét engedélyezte, miközben ennél többre lett volna szükség. – MOL, K 150-87-1870-IV-13-454
- ¹² Az igazgató beszámolója szerint a főlvétel előtt az ápolói sze-mélyzetből géphez került 3 ember, 36 pedig elment, így 36 ápolót kellett főlvenni. – MOL, K 150-87-1870-IV-11872
- ¹³ MOL, K 150-87-1870-IV-13-454
- ¹⁴ BM 1868/9129 (jún. 16.) r.
- ¹⁵ „Az elmebetegek társas együttlétének tehát megmérhetelen hasz-na van azáltal, hogy egy időben mindannyinak szórakozást nyújt és elfoglaltatások által gyógyulásukra oly üdvös befolyást gyako-rool. Szóval, ezen elv az elkülönzéssel kapcsolatban alapjául szol-gál az általános tébolydai rendszernek s az egyéni gyógy mód, mely különben oly nehéz a nagy intézetekben, hol az orvos nem képes csupán csak felette csekély időt szentelni külön egyes bete-geire, ezáltal igen megkönnyítetik.” BOLYÓ KÁROLY: Az elmebe-tegek társas élete s ennek erkölcsi gyógyelönye jól rendezett té-bolydák körében (in: A magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott 12. nagy gyűlésének munkálatai 1867., Pest, 1868. 286-290, 288 p.)
- ¹⁶ MOL, K 150-87-1870-IV-13-14.103
- ¹⁷ MOL, K 150-87-1870-IV-13-14.103
- ¹⁸ Vasárnapi Újság, 1858. jún. 13. (24. szám)
- ¹⁹ MOL, K 150-87-1870-IV-13-14.103
- ²⁰ MOL, K 150-87-1870-IV-13-14.103
- ²¹ Alapszerkezet a budai országos tébolyda számára, Buda, é.n. A továbbiakban a hivatkozott §-számok erre a forrásra vonatkoznak
- ²² A községi illetőség témájának vizsgálatához ld. POMOGYI LÁSZLÓ: Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon (Bp., Osiris, 2001.)
- ²³ MOL, K 150-2716. cs.-1896-IV-26/a-34.068-83.496
- ²⁴ Ismerteti: DR. SZENTKIRÁLYI SÁNDOR: Az elmebetegek körüli eljá-rás, (Nagykároly, 1906.)

(in: Az Országos Ideg- és Elmeorvosintézet 100 éve, Bp., 1968.)

BOLYÓ KÁROLY: Az elmebetegek társas élete s ennek erkölcsi gyógyelönye jól rendezett tébolydák körében (in: A magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott 12. nagy gyűlésének munkálatai 1867., Pest, 1868.)

DR. SZENTKIRÁLYI SÁNDOR: Az elmebetegek körüli eljárás (Nagykároly, 1906.)

KONRÁD JENŐ: Az elmekörtan gyakorlatilag fontos tételei, tekin-tettel a közigazgatásra (Bp., 1915.)

OLÁH GUSZTÁV: Emlékfoszlányok az angyalföldi állami elme- és ideggyógyintézet keletkezésének idejéből (in: A Budapesti Angyal-földi Elme- és Ideggyógyintézet Emlékkönyve 1883-1933 (Szerk. DR. ZSÁKÓ ISTVÁN, Bp., 1933.)

POMOGYI LÁSZLÓ: Szegényügy és községi illetőség a polgári Ma-gyarországon (Bp, Osiris, 2001.)

- ²⁵ BM 1871./31.000 sz. r. (dec.5.), ebben hivatkozik az 1870. szept. 22./16.431. sz. rendeletre, amelyben a tébolydai felvételtől tájé-koztatja a törvényhatóságokat.
- ²⁶ MOL, K 150-133-1871-IV-20/a-928
- ²⁷ BM 1888. febr. 24. 63.673/1887. körr.
- ²⁸ KONRÁD JENŐ: Az elmekörtan gyakorlatilag fontos tételei, tekin-tettel a közigazgatásra. (Bp., 1915. 112. p.)
- ²⁹ érdekes adat, hogy elszegényedett arisztokrata is található a té-bolyda első lakói között: gr. Lichtenberg Miklós budai lakos sze-génységi bizonyítványa így szól: „ezennel hivatalis hitelességgel bizonyítatik, miszerint elmebetegség végett jelenleg a’ helybeli országos tébolydában ápolás és orvosi kezelés alatt lévő gróf Lichtenberg Miklós semmi nemű ingó vagy ingatlan vagyonnal nem bír, továbbá hogy nővérei szintén szegények és fizető képte-lenek elannyira, hogy saját szükségleteiket saját kézi munkájuk után keservesen kiérdemelt gyér keresetükkel fedezni kénytele-nek, különben fennevezetteknek fizetőképés rokonai sincsenek” – MOL, K 150-133-1871-IV-20/a-15.890-20.762
- ³⁰ 1888. évi 63.673./ VIII. 1887. sz. BM leirat Bp. f.öv. közönségé-hez
- ³¹ „Mi is lenne a világból, ha én nem vónék, mikor még így is, hogy vagyok, oan nagyon bomlik. Annyi mán a bolond, hogy a Rökus-ba se fér, halom u’ szaladgál az utcán. Hát minap egy ien futó bolond gyün hozzánk kisírójével, hogy aszongya, aggyunk neki éczakára kovártélt, mer hogy nem tud hova lönyyi ebben az idegöny városba. (...) Hát akkor mi lenne a mi tulajdon, saját ben-ső m. k. csirkebetjárjainkkal, tán kitögyem őket az utczára, hum-mi gyütt-ment futóbolondér?” – Borsszem Jankó, 1888. aug. 5., „4. Mihaszna András m. k. rendőr szemléldődése”
- ³² BM 1888. febr. 24. 63.673/1887. körr.
- ³³ Elmebetegek szállítása (kivonat a B.Ö.M.E. igazgatóságának Szolgálati utasításából. Jóváhagyta a székesfőváros tanácsa 22.638/1895. eln. sz. alatt)
- ³⁴ 1896. évi 33.060. eln. sz. tanácsi határozat
- ³⁵ BM 1885. márc. 13. /5845. sz. körr.
- ³⁶ OLÁH GUSZTÁV: Emlékfoszlányok az angyalföldi állami elme- és ideggyógyintézet keletkezésének idejéből (in: A Budapesti An-gyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet Emlékkönyve 1883-1933 (szerk. DR. ZSÁKÓ ISTVÁN, Bp., 1933.)
- ³⁷ BM 1885. 11.234. (ápr. 14.)
- ³⁸ BM 10.583/1903
- ³⁹ BM 1892. ápr. 13. 26.084 – a rendelet igazolás hiányában határo-zottan megtiltja az elmebetegek főlvételét.
- ⁴⁰ BM 1898/75.804
- ⁴¹ A bizottságok meghatározó személye volt Niedermann Gyula, Oláh Gusztáv és Blum Ödön. A bizottságok tagjai voltak az inté-zeti igazgatók, esetleg orvosok, valamint a vármegyei tisztí orvo-sok.
- ⁴² 1876/XIV. tc. 71-76§
- ⁴³ a tc. általános indoklása

I. AZ ELJEGYZÉS

1. Előjáték: W. A. Mozart közös háztartásának megalapítása Konstanze Weberrel 1781/82-ben, mint köztudomású, nem volt mentes indulatos családi perpatvaroktól. Már az 1781 késő őszen tartott eljegyzést is hangos nemtetszés kísérte. Ennek oka valójában az a mély ellenérzés volt, amelyet Leopold Mozart, Wolfgang édesapja, a Weber családdal általában és különösen a menyasszony édesanyjával, Cecília asszonnyal szemben táplált. A salzburgi (másod-) karmester kétségbeesetten küzdött, hogy szeme fényét távol tartsa a Weberék szeme fényétől. De az aggódó (és ugyanakkor meglehetősen egoista) apai szív vesztés állásban harcolt. Ugyanis miután Wolfgang a munkaadójával, Colloredo salzburgi érsekkel összekülönbözött és 1781. május elején új lakást keresett Bécsben, pont madame Weber volt az, aki a fiatal zenészt befogadta négyszemélyes háztartásába.

Hamarosan meg is történt, aminek történnie kellett: Az egyedülállóként a nagyvárosban, Bécsben élő nőtlén fiatalember, aki egyáltalán nem volt érzéketlen egy életvidám nőnemű lakótárs erotikus kisugárzásával és a fészek melegével szemben, fülig szerelmes lett a négy Weber-leány közül a harmadik legidősebbikbe. A fiatalok meglehetősen leplezetlenül és a társadalmi konvenciókra fittyet hányva turbékolnak. A fiatal hölgy jó hírének megóvása érdekében hamarosan nem volt más hátra, mint hogy legalizálják a városszerte köztudott szerelmi kapcsolatot. Legalábbis ezt állította Konstanze édesanyja és a gyámja, a színházi életben tevékenykedő Johann Thorwart.

2. Házassági ígéret: Ezen háttér előtt került sor arra a híres jelenetre, amely valamikor 1781 késő őszen játszódott valószínűleg az „Isten szemé”-hez címzett házban, Bécsben, a Péter téren (Petersplatz).

A cselekmény szereplői:

a 25 éves *Wolfgang Amadé*,
barátnője *Konstanze*, 19 éves,
annak édesanyja, az 54 éves *Caecilie Weber*
és a leány gyámja, *Johann Thorwart*,
színházi revizor, 44 éves, és négy gyermek apja.

A vőlegény az eseményeket, amelyek e meghitt körben zajlottak, édesapjának Salzburgba címzett emlékezetes levelében írja le. A levél szerint Konstanze gyámja volt az, aki a zenészt választás elé állította: vagy megszünteti a barátnőjéhez fűződő kapcsolatot, vagy írásbeli házassági ígéretet tesz. A húszas éveinek közepén járó szerelmes nem sokáig gondolkodott. Iratot fogalmazott, amelyben kötelezte magát, hogy vagy három éven belül feleségül veszi *mademoiselle Constance Weber*-t vagy élete végéig évi 300 Gulden (fl = Florin) járadékot fizet neki. Konstanze valószínűleg érezte a helyzet kínosságát és megalázó voltát. Mert mit is tett a *menyei leányzó* (Mozart O-hangja!), miután a gyámja elment? Így szólt újdonsült vőlegényéhez: „Kedves Mozart! Nincs szükségem írásbeli megerősítésre, szavainak a nélkül is hiszek.” – és darabokra tépte a dokumentumot.

Werner Ogris:

W. A. Mozart családalapítása

3. Jogérvényesség: Nem kétséges, hogy Thorwart Mozartot nem éppen finom eszközökkel kényszerítette a nyilatkozat megtételére. Éppoly kevéssé kétséges, hogy a jelenet végeredménye egy jogérvényes eljegyzés volt. A vőlegény 25 évével teljes mértékben rendelkezett az eljegyzési képességgel, mégpedig úgy a *lex loci*, az alsó ausztriai jog, mint a szülőhelyén érvényes salzburgi jog szerint is. Apai beleegyezésre nem volt szüksége. Viszont Konstanzenak, az apa nélküli félárvának édesanyja és gyámja engedélyére volt szüksége. Mindkét beleegyezést meg is kapta, bár először csak szóban. Ez elég volt. Az akkor hatályos jog szerint az eljegyzés nem volt különleges alakisághoz kötve. Ezen szempontok alapján kell értékelnünk azt, hogy Konstanze széttepte a papírt. Azzal, hogy az iratot tönkretette, csak az írásbeli formát semmisítette meg, de magát a házassági ígéretet nem.

4. Kötelező erő: Az eljegyzés jogi hatását abban az időben – még! – az egyházjog határozta meg. Ezen jog számára a *sponsalia de futuro* egyfajta megkezdett házasságnak számítottak, amelyből csak a testi megvalósítás, a *copula carnalis* hiányzott. Ez a konstrukció nem csak magában a tanban eredményezett egy sor egymással ellentétes véleményt, hanem a házassági ígéret alapvető perelhetőségét is eredményezte. A legszigorúbb eszköz, a kényszeresketés alkalmazására valószínűleg soha nem került sor; viszont az egyházjognak egy sor más kényszerintézkedése volt az eljegyzés szószerző fele ellen: kikényszerítő börtönbüntetés, egyházi büntetések, kötelezés kártérítés vagy egy kialakított bánatpénz megfizetése. Bécsben valóban nem ritkán perelték elhagyott menyasszonyok hűtlen szeretőjüket a konzisztórium előtt házassági ígéretük betartása iránt, és a Hoher Markt (Magas piac)-on székelő császári és királyi városi és tartományi bíróság végrehajtotta az ítéletet.

Tehát Mozart házassági ígéretét – legalábbis jogi szempontból, – nem vehette félvállról. Ha megszegte volna a szavát, és ha Konstanze, szükség esetén gyámja által képviselve, a házassági ígéret betartása iránt keresetet indított volna ellene, akkor – változatlan jogi helyzet mellett! – minden további nélkül kötelezhették volna évi 300 fl megfizetésére. Ez az összeg akkoriban egy átlagos zenész egy évi fizetése, vagy egy 2 és fél – három szobás, jó fekvésű lakás éves bérleti díja volt. A nyugdíj, amit Konstanze a férje halála után özvegyként és két gyermek anyjaként kapott, 266 fl-t tett ki.

5. Jegyesség: Mindez elmélet maradt, Mozart még csak nem is gondolt arra, hogy szeretett menyasszonyát faképnél hagyja. A két fiatal jegyessége azonban mégsem volt felhőtlen. Súlyos feszültségek voltak Mozart és édesapja, valamint Weber kisasszony és édesanyja között. Ugyanakkor a feltörekvő zenész szakmailag teljesítőképesége határán volt. A *Szöktetés a szerájból* ősbemutatóját 1782. július 16-ra tűzték ki. E nap környékén, valószínűleg röviddel utána, a művészi sikerrel maga mögött és 426 fl honoráriummal a zsebében határozhatta el Mozart, hogy megnősül. A házasságkötésre 1782. augusztus elején került sor.

II. A HÁZASSÁGKÖTÉS

1. Egyházi jog: A keresztények házasságkötési joga a kor állami egyházjoga szerint majdnem teljesen a katolikus egyház kezében volt. Irányadóak az 1563-ban a Tridenti Zsinat híres *Tametsi* házassági rendeletében foglalt alapelvek voltak. Lassan ugyan, de végül is általánosan elterjedtek a Habsburg birodalom országainak egyházmegyéiben. Az egyházi jogi szabályokat az újkori állam közrend-politikai beavatkozásai néhány pontban (mint például a nagykorúság) kiegészítették. Ebből összességében nagy számú formalitás keletkezett, amelyeket a házasságkötés előtt el kellett intézni vagy a házasságkötéskor figyelembe kellett venni.

2. Apai, gyámhatósági házassági engedély: Míg Mozart, mint nagykorú és az atyai háztartásból már régen kivált férfi teljesen házasságképes volt, Konstanzenak nem csak édesanyja és gyámja beleegyezésére volt szüksége, hanem mindenképp a főgyámügyi hatóság házasságkötési engedélyére. Ebben a királyi és császári *Obersthofmarschallamt* (főudvarnagyi hivatal) volt illetékes, amely azonnal reagált is. Mozart, Konstanze gyámjának közreműködésével július 29-én adta be a kérvényt, és még aznap pozitív választ kapott.

3. Politikai házassági engedély: Egy további világi követelmény volt a politikai házassági engedély. Azon közigazgatási irányító eszközök egyikéről volt szó, amelyeket az újkori állam alkalmazott, hogy – elvileg az egyházi házasságkötési fennhatóság érintetlenül hagyása mellett – megakadályozza az olyan házasságokat, amelyek nemkívánatosak voltak népesség és/vagy honvédelmi szempontból vagy a szegényügyi rendőrség szempontjai szerint. Mozartnak is (valószínűleg) szüksége volt erre az engedélyre, mert akkoriban nem volt fix jövedelme és alkalmazása. Ezen kívül, mint salzburgit, Bécsben külföldiként kezelték. A házassági engedélyt, amelynek kiadásában az *alsó-ausztriai kormány* volt illetékes, nyilvánvalóan minden nehézség nélkül meg is kapta. Megjegyzés a házasságkötési jegyzőkönyvben: *Bemutatja a nagytiszteletű kormány házassági engedélyét.*

4. Házassági szerződés: Végül pedig a házassági vagyoni jogot kellett tető alá hozni. Erre az eseménydús hét

szombatján, augusztus 3-án került sor. Amiben a jegyespár Weberné asszony, Thorwart úr és két tanú jelenlétében megállapodott, az egy házassági vagyoni jogi minimálprogram volt. Formailag és tartalmilag is megfelelt annak, ami a bécsi kispolgárság körében akkoriban szokásos volt. Konstanze 500 fl értékű vagyont hozott a házasságba, amit Wolfgang a duplájával, 1000 fl-nal túlszárnyalt (*Contrados*). A pár ezen kívül megállapodott a szerzeményi közösségben (*Adquestus*), ami mindenre vonatkozott, amit a házastársak a házasság alatt *együtt megszereznek, örökölnek, nyerne, és jogszerűen sajátjukká tesznek.* A felek kifejezetten fenntartották maguknak a jogot, hogy egymásnak végrendelet, kodicillus vagy ajándékozás útján további vagyontárgyakat juttassanak. A szerződésnek egyelőre semmilyen gyakorlati hatása nem volt, csupán a W. A. Mozart halála utáni hagyatéki tárgyaláson jutott – valójában csak alárendelt – szerephez. Eltekintve attól, hogy a hagyatéki adóssággal volt túlterhelve, Mozartné asszony a házasságba hozott 500 fl-t valószínűleg nem fizette meg férje kezéhez készpénzben, úgy hogy az egész meg egyezés csak papíron létezett. E szerződés egyébként – az eredeti kettőből egy példányban – a *British Library*-ban, Stefan Zweig hagyatékában található.

5. Esketési jegyzőkönyv: Nézzük azonban az egyházi házassági előkészületeket! A Mozart-Weber pár esketésében az *ubi sponsa – ibi sponsalia* elv alapján a menyasszony lakóhelyének plébániája, tehát (akkor még) St. Stephan volt illetékes. A jegyespár valószínűleg augusztus 1-jén vagy 2-án jelentkezett a plébániahivatalban, esketésük minden esetre augusztus havának második vagy harmadik napjára van bejegyezve. A bejegyzés tartalmazza a jegyespár személyi adatait, megnevezi Bécsben tartózkodásuk idejét és helyét, valamint a szülők és a két tanú nevét, illetve foglalkozását. A bemutatott engedélyeket is felsorolja: az alsó-ausztriai kormány házasságkötési engedélye a vőlegény részére és a főgyámügyi engedély a menyasszony részére. A bejegyzés nem mentes a kisebb pontatlanságoktól, de lényegében korrekt módon tartalmazza a házassulandók személyi állapotát (*état civil*).

6. Felmentés a kihirdetés alól: Apró nehézséget jelentett a kihirdetés követelménye. Ennek lényege az, hogy normális esetben a tervezett házasságkötés előtt a pap három egymást követő vasár- és ünnepnapon, a misén a szószékről kihirdette a tervezett házasságkötést. Célja az esetlegesen fennálló házassági akadályok kiderítése volt. Ha a pár augusztus 4-én szerette volna az esküvőt, akkor felmentést kellett kapnia a három *denuntiationes* alól. Erre volt lehetőség, amit gyakran és nagyvonalúan meg is adtak. Ilyen esetekben viszont a jegyeseknek eskü alatt ki kellett jelenteniük, hogy tudomásuk szerint házasságkötésüknek nincs semmiféle akadálya (*iuramentum libertatis*). A felmentés megadásában az érseki bíróság, a *konzisztórium* volt az illetékes. A tizenöt fős testület a püspöki helynök elnökletével még a kérelem beadásának napján, tehát augusztus 2-án, pénteken elin-

tézte az ügyet. A döntés, senki nem is várt mást, pozitív volt. A kérelmet a völegény elutazásával indokolták. Meglehetősen szegényes és gyenge indok! Mert minden utazási terv, amely augusztus elején Mozart fejében megfordulhatott, távol állt a megvalósulás lehetőségétől. Valójában ezekben a napokban el sem hagyta Bécsset.

7. Gyónási cédula: Miután Wolfgang és Konstanze augusztus 2-án a teatinusoknál meggyónt és megáldozott, már semmi sem állt a vasárnapi, augusztus 4-i esketés útjában. Ugyanis a jegyespár mindent „összegyűjtött”, amire szükség volt: az édesanya, a gyám és a főgyám-ság beleegyezése; politikai házassági engedély; a kihirdetés alóli felmentés az önkéntes eskü feltételével; gyónási cédula; két *testes*, akik már a házassági szerződés megkötésekor, a hónap 3. napján mint tanúk működtek közre.

8. Esketés: Arra a vasárnapra a dómban összesen hat esküvőt tűztek ki, közülük négyen Ferdinand Anton *Wolff* a dóm kurátora végezte az esketési szertartást. 64 éves volt és 41 éve pap. Milyen sorrendben és mely időpontokban végezte a főtisztelendő az esketéseket, nem tudjuk. A jegyespáron kívül minden esetre jelen voltak Konstanze édesanyja, a gyám, a legfiatalabb hűg, valamint tanúként *Cetto von Cronstorff*, a Weber és Thorwart családok távoli rokona, valamint *Franz Gilowsky von Urazowa, Medicinæ Doctor*, Mozart ifjúkori barátja.

Miközben a pap a *copulatio*-t végezte, meghatottság áradt szét a násznapon: az elmúlt napok idegi feszültségének nyilvánvalóan oldódnia kellett. Az esketést mindenek előtt Thorwart úr kísérte a megkönnyebbülés sóhajával. Mert gyámoltja házasságkötésével véget ért a szerepe mint gyám. Az akkori jog szerint, ha egy kiskorú leány egy nagykorú férfival összeházasodott, akkor a férj gyámsága alá került.

Az esküvő után este *Waldstätten* bárónő, a fiatal pár nagyvonalú és megértő barátnője, a násznapnak *soupe*-t adott, amely *valójában inkább fejedelmi volt, mint bárói*. Ezután az ifjú házasság visszavonultak a *Wiplingerstraßen* levő új lakásukba. Ott másnap reggel egyáltalán nem gyengéd módon ébresztették fel álmukból: *Anton Stadler*, Mozart barátja dörömbölt az ajtón. Egy idő után beengedték, és reggelire invitálták, amit Konstanze esküvői ruhájában (!) készített. Megkezdődtek a házasság hétköznapijai a jozefinusz Bécsben.

III. HÁZASÉLET

1. Jozefinizmus: Mozart bécsi évei, először mint barát és völegény, később, mint Konstanze férje, lényegében egybe esnek II. József (1780–1790) uralkodásának idejével. Mária Terézia (1740–1780) legidősebb fiának és utódjának az államról vallott felfogása teljes mértékben a természetjog és a felvilágosodás alapjain állt. Ezen szellemi és politikai háttér előtt kell az évtized – többnyire általában csak jozefinizmusnak nevezett – reformjait értékelni. Nagy számuknál és intenzitásuknál fogva

mély és markáns változást jelentenek az osztrák jog- és alkotmányfejlődésben.

A Mozart-házaspár a kor tanúja és érintettje volt. Lássunk néhány példát rá!

2. Eljegyzési jog: Mikor a fiatal karmester augusztus 4-én oltár elé vezette menyasszonyát, szeretetből és saját indíttatása alapján tette. Ugyanakkor ezzel egy – akkor még perelhető – kötelezettséget teljesített. Néhány nappal később a jogi helyzet teljesen másképp nézett ki. II. József augusztus 6-án rendeletet írt alá, amely a hónap 30. napján lépett életbe és az eljegyzéstől – röviden fogalmazva – megvont minden kötelező erőt. A házassági ígéretnek a *legkisebb joghatása* sem maradt. Bár kétséges volt, hogy ez a rendelkezés azokat a házassági ígéreteket is megsemmisítette-e, amelyeket 1782. augusztus 30. előtt tettek. Ha a válasz igen lett volna, akkor a házasságkötés elmaradása esetén elvesztette volna az évi 300 fl járadékra való igényét. Talán a gyám, Thorwart úr, aki udvari körökben forgott, hallott az eljegyzést megsemmisítő tervről, és ezért szorgalmazta volna a mielőbbi házasságkötést? Ez sincs kizárva, de nem is bizonyítható.

3. Házassági rendelet: Az eljegyzési rendelet, bármennyire is radikális volt, csak viszonylag volt „ártalmatlan” előjáték. Négy és fél hónap múlva jött aztán az igazi botrány: az 1783. január 16-i házassági rendelet. Bár nem tagadta a házasság szentségi jellegét, de mellette hangsúlyozta – egy a 16. század óta kialakulóban levő szétválasztási elmélet alapján –, hogy a házasság mindenek előtt egy civil = polgári szerződés. Ennek megfelelően az állam magához ragadta a házassági ügyekre vonatkozó törvényhozást. Az egyházi esketési szervek ugyan megmaradtak, de a formális állami jogot kellett alkalmazniuk. Következésképpen a házassági ügyekkel foglalkozó bíraskodás is a világi bíróságokhoz került. A házassági akadályok és a kihirdetési kötelezettség alóli felmentés valamint az önkéntes eskütétel ügyeiben állami előírások és hatóságok voltak illetékesek. A konzisztóriumok nagyvonalú gyakorlata nyilvánvalóan már régóta tüske volt a világi bürokrácia szemében. Ugyanez vonatkozott az anyakönyvek vezetésére is. Bár továbbra is az egyház kezében maradt, de (az 1784-es rendelet óta) az állam ellenőrzése alatt és annak előírásai szerint történt. A különbség akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha összehasonlítjuk a Konstanze házasságkötéséről 1782-ben készült bejegyzését a hűgáival, aki 1788-ban kötött házasságot.

4. Egyebek: Folytathatnánk a példák sorát: mélyreható plébániai és egyházmegyei szabályozások; az elmékedő rendek megszüntetése, amelynek áldozatául estek a teatinusok is; az 1786-os rendelkezés az öröklés rendjéről és a házassági vagyoni jog területét érintő számos más reform. Mindez többé-kevésbé közvetlenül érintette a Mozart-házaspár jogi helyzetét is és/vagy Konstanze helyzetét, miután 1791 decemberében meghalt a férje.

5. A házasság hétköznapijai: Kettejük házasságban töltött alig kilenc esztendeje nem zajlott minden esemény nélkül, sok csúcsa, de számos mélypontja is volt. Gyermekevetés, gyermeksírás, gyermekhalál. Mozarték szerelmi élete azonban nem sérült. Gyengéd, szeretetteljes, vidám és aggódó tartalmú levelek és rövid híradások, erotikus-frívól részekkel *en masse* Konstanzenak címezve. Féltrejelések sem kizárva, néhány a férj részéről, egy

kettő valószínűleg Mozartné asszony részéről is. Ezek azonban nyilvánvalóan nem terhelték a házasságot. Sokkal inkább a hétköznapi gondok: lakáscsere, betegségek és adósságok. Mozart, aki időnként sokat keresett, nem tudott bánni a pénzzel. Élete gyertyáját, mint azt mondani szokás, két végről égette. Erős fényt adott, de hamarosan és idő előtt felemésztette magát a dicsőség, hírnév, pénz és élvezet utáni nyughatatlan hajszában.

Jegyzetek

Irodalom: Werner OGRIS, Mozart im Familien – und Erbrecht seiner Zeit (Mozart kora család- és öröklési jogában). (Böhlau-Verlag Wien-Köln-Weimar, 1999).

Előadásomban három tudományág (jog-, állam- és politikatudomány) egymáshoz való viszonyát vizsgálom.* A megközelítés nem tudománytörténeti, de nem is tudományelméleti, hanem elsősorban *oktatástörténeti* összefüggések megvilágítására vállalkozunk. Konkrétan azt kívánjuk bemutatni, hogy az egyetemünkön több évszázada folyó jogászképzés utolsó harmadában, a 20. században, milyen módon változott a jogtudományhoz viszonyítva az államtudomány pozíciója, s ez a változás miként vezetett el a politikatudomány megjelenéséhez.

Természetesen az egyetemi élet különböző, egyetemen kívüli hatásoknak kitett világ, így szükségképp érintenünk kell:

a/ egyfelől a jog-, az állam- és a politikatudomány kapcsolatának *tudománytörténeti* összefüggéseit, hiszen az egyetem nem egyszerűen oktató intézmény, hanem egy speciális oktatási intézmény. Olyan, amelyben a tanárok tudományos kutatásokkal is foglalkoznak, és a legújabb kutatási eredményeket közvetítik az egyetemi diákok számára;

b/ másfelől számba kell vennünk meghatározott társadalmi-politikai tényezőket is, azaz az egyetem társadalmi-politikai környezetének fontosabb jellemzőit. A jogászképzés ugyanis elsősorban nem tudósképzés – eltérően pl. a természettudományok szakkutatóinak képzésétől, – hanem egy olyan társadalmi csoport utánpótlásáról gondoskodik, amely a társadalom életének alakításában kulcsszerepet játszik és játszhat. Kulcsszerepet, mivel a jogi és részben az állami intézményrendszerben végzik majd munkájukat a végzett hallgatók. A társadalmi és politikai igények éppen ezért jelentősen befolyásolják a jogászképzést. Fontos feladat természetesen a tudósképzés is, ám ez nem annyira a graduális, hanem inkább a posztgraduális képzés keretében történik. Mindezekben túlmenően azt is meg kell említenünk, hogy a jogászdiploma ún. „általános diplomaként” is szolgál. Az „általános diploma” kifejezést ebben az esetben persze nem szó szerint, hanem csak *szociológiai* értelemben használjuk. Arra a jelenségre utalunk, hogy a jogászdiploma Magyarországon, a társadalmi élet különböző *vezetői* pozícióiban történő elhelyezkedéshez mindig is lehetőséget biztosított. Legyen szó új-

Karácsony András:

Az állam- és a politikatudomány viszonya a jogtudományhoz a jogi kari oktatásban

ságírásról, könyvkiadásról, vállalatvezetésről, vagy éppen az aktív politizálásról.

Egyetemünk jogi fakultásának életében mindig is a jogtudományok voltak domináns szerepkörben, és ez oly annyira evidens, hogy különösebb magyarázatot nem igényel. Az viszont már megvizsgálható – s a következőkben erre teszünk kísérletet –, hogy a jogtudományokkal szorosan érintkező, azokat részben átfedő államtudományok helyzete miként változott.

Az alábbiakban a jogi fakultás 20. századi történetét három szakaszra bontva mutatjuk be: először a század elejét, majd a II. világháborút követő évtizedeket, és végül az 1980-as évek közepétől kezdődő időszakot.

A) Az államtudományok oktatása 1777-től jelent meg a jogi karon, a Politico-Cameralis Tanszék felállításával. A tanszék által oktatott kameralisztika olyan ismeretanyagot fogott át, amelyet a későbbiekben államigazgatásnak neveztek. A tudományterület megnevezése (kameralisztika) német nyelvterületről importált fogalom volt, s ez már egyértelműen kifejezte, hogy a magyar jogászképzés alapvetően a korabeli német tudományossághoz és felsőoktatáshoz kapcsolódva formálódott. Az állami hivatalnokok képzésének igénye hívta életre a politico-camerális tudományokat. E tudományterület átfogta az állam gazdálkodásának feladatkeretét, a pénzügyi-költségvetési ismereteket és a szűkebb értelemben vett igazgatási feladatok ellátására készítette fel a leendő állami hivatalnokokat. A 20. század első évtizedeiben az államtudományok legnagyobb hatású pro-

fesszora Concha Győző volt, aki „politika” címszó alatt alkotmánytant és közigazgatástant oktatott. Noha az államtudományok keretében oktatott ismeretanyag az eltelt évtizedek alatt jelentősen átalakult, az oktatási cél változatlan maradt: a joghallgatók felkészítése az állami hivatalnoki pályára.

Természetesen csak a joghallgatók egy része vált állami hivatalnokká, a többiek a klasszikus jogászi életpályára (bíró, ügyvéd) léptek. A karrier lehetőség e két irányt a jogi kari képzés bifurkációja biztosította. Ugyanis a század első felében a jogi karon jogtudományi és államtudományi doktorátust egyaránt lehetett szerezni, annak ellenére, hogy az egyetemi képzés folyamata egységes volt, ám a hallgatók választhattak, hogy tanulmányaikat jogtudományi vagy államtudományi doktorátussal zárják-e le. Aki az államigazgatás rendszerében akart elhelyezkedni, annak – a jogszabályi előírások alapján – államtudományi államvizsgával kellett rendelkeznie. Ez a társadalmi-politikai környezet határozottan felértékelte az államtudományok szerepét a jogi kari oktatásban. Ezt mi sem mutatja jobban mint az, hogy a két világháború közötti időszakban a jogi karon önálló Közigazgatástudományi Intézet működött. Az intézet kutató-oktató munkája európai színvonalú volt, s az is megjegyzendő, hogy az intézet igazgatója (Magyary Zoltán) a német tudományok tradicionálisan erős hatása mellett a francia, angol, amerikai tudományos eredmények átvételét is fontosnak tartotta. Ez természetesen gyengítette az államtudományok hazai művelői körében tapasztalható német orientációt.

Az államtudományokat nemcsak az alkotmánytan, a közigazgatási jog, a pénzügyi jog jelentette, hanem ezek mellett az államelmélet is. Itt egy rövid tudománytörténeti kitekintést kell adnunk. A 20. század első évtizedeiben a német jogtudományban a jogpozitivisták áramlat volt uralkodó pozícióban. Ez a hagyományos német orientáció következtében hatott a magyar jog- és államelméleti gondolkodásra is. E helyen nincs módunk a jogpozitivisták felfogások differenciált ábrázolására, csak egyetlen gondolatmenetet elevenítenénk fel. Hogy mi tekinthető érvényes jognak? – ezt a kérdést a jogpozitivisták szerint maga a jog szabályozza. És a jog – legalábbis a 19/20. század fordulóján Európában (Angliától eltekintve) – erre az állami intézményrendszert (törvényhozás, államfő, kormányfő) hatalmazta fel. Ezért az érvényes jogot keresve nem a szokásokhoz, nem a bírói tevékenységhez, hanem az államhatalomhoz kell fordulnunk. Ennek a gondolatmenetnek végső következményét levonva, Hans Kelsen a tételes jog és az állam azonosságát állította. Kelsen ekkoriban tagadhatatlanul az egyik legelismertebb jogtudós volt, munkássága felölelte a jogfilozófiát, az államelméletet és a nemzetközi jog területét. Nézetei széles körben hatottak. A tételes jog és az állam azonosításának eszméje egyidejűleg nagyon ellentétes módon hatott az államtudományok pozíciójára. Részben felértékelte az államtudományokat, a jogtudomány mintegy maga mellé emelte az államtudományt, részben azonban le is fokozta, mivel vitatta, hogy az államot a jogtól független szociológiai valóságnak tekinthetnénk.

B) A II. világháborút követő évtizedekben számottevően átalakult az államtudományok helyzete a jogi kar oktatásában. A változások alapvetően a megváltozott politikai helyzetből következtek. Egyfelől konkrét felsőoktatás-politikai döntések közvetlenül befolyásolták a jogász-képzést, másfelől – és ez volt a lényegesebb – az állami, közigazgatási szervezetrendszer átalakulásából eredően jelentkeztek újféle igények.

Az államtudományok funkcióváltozását (vagy pontosabban: funkcióváltozásait) nem jellemezhetjük *egyetlen* értékelő kifejezéssel, miszerint a tudományok ezen területe a jogi kari oktatásban hangsúlyosabbá vált, avagy súlya gyengült. A kép ennél összetettebb! Az alábbiakban ezt próbáljuk meg érzékeltetni.

Már 1945-ben hatályát veszítette az a jogszabályi előírás, ami a közigazgatási állás betöltését egyetemi szintű államtudományi államvizsga letételéhez kötötte, majd – ehhez kapcsolódva – 1946-tól megszűnt a jogi és államtudományi doktorátus elválasztása, bevezetésre került az egységes jogász-képzés, ami jogászdoktori cím megszerzésével zárult. Már önmagában ez a változás súlytalanabbá tette a karon az államtudományokat, hiszen államtudomány doktorátus megszerzése lehetlenné vált. Ezt a háttérbeszorulást fokozta, hogy felszámolták a kiváló tudósokat tömörítő Közigazgatástudományi Intézetet. Megjegyzendő, hogy ugyanekkor az egyetemen kívüli politikai életben éppen hogy felértékelődtek a közigazgatási szakemberek, soha annyi közigazgatási reformjavaslat nem készült Magyarországon mint a negyvenes évek második felében.

Az új közigazgatási rendszer kiépítése nagyszámú állami hivatalnokot kívánt, így az államtudományok sorvadása hirtelen megállt, sőt 1948-tól egy ellentétes tendencia érvényesült. A kar feladatává tették a közigazgatási szakemberek képzését. Újra megjelent a bifurkáció, a jogász szak mellett közigazgatási szakon is diplomát szerezhetek a hallgatók. A változás jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy a kar nevét is „Jog- és Közigazgatástudományi Karrá” változtatták. Mindez azonban csak 5 évig tartott, 1954-től újra visszaállt az egységes jogász-képzés. A közigazgatási képzés, mint főiskolai szintű képzés, a későbbiekben a jogi kartól függetlenül felállított Államigazgatási Főiskolára került.

Amennyiben a jogi kari képzésben az oktatott tárgyak súlyát kizárólag a megszerezhető *diploma* szempontjából vizsgáljuk, akkor a II. világháborút követő évtizedet az erősödés/gyengülés hullámzásaként írhatjuk le, amely végül is az államtudományok visszaszorulásához vezetett. Ez a megállapítás azonban, legalábbis részben, félrevezető. Hogy teljesebb és ezáltal pontosabb képet kapjunk, azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a jogász-képzésen *belül* miként alakult az államtudományok helyzete. Előre kell bocsátanunk, hogy ehhez a vizsgálódáshoz válasszuk szét az *elméleti* és a *gyakorlati* orientáltságú államtudományokat, az utóbbi alatt elsősorban az államigazgatási és pénzügytani ismereteket közvetítő tantárgyakra gondolva. Az elválasztást az indokolja, hogy e két terület megjelenése sok szempontból eltért egymástól a jogász-képzésben.

Nézzük először az elméleti államtudomány helyzetét. Mivel az 1948-tól kiépülő szocialista társadalom alapvető céljai közé tartozott a világnézeti nevelés, az egyetemeken is ennek megfelelően megerősödtek azok a tantárgyak, amelyek a politikai–világnézeti nevelés szempontjából kulcsszerepet játszhattak. A jogászképzésben ez konkrétan a következőket jelentette:

- a politika és a jogfilozófia tárgyak helyett bevezették a politikai rendszerek történetével foglalkozó „államtan”-t és az elméleti megalapozó jellegű „állam- és jogelmélet”-et. (Egyébként az államtan oktatása rövid idő után megszűnt.) Ez a tantárgyi változás kihatott a tanszéki struktúrára is. Az eddig különálló *Politika Tanszék* és *Jogfilozófia Tanszék* helyébe az Állam- és Jogelmélet Tanszék lépett.

- A marxista ideológiát az oktatásban közvetlenül megjelenítő tárgyak (dialektikus és történelmi materializmus, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus) önálló tanszéket kaptak, és ez egyértelműen kifejezte a politika jelenlétének meghatározó súlyát a jogászképzésben. Az említett tárgyak közül főként a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus tárgyalt államelmélettel érintkező témákat.

- Az Állam- és Jogelmélet Tanszéken belül elkülönült oktatási egységként megjelent a szociológiai csoport, és az általuk oktatott új tantárgy, a szociológia szintén foglalkozott az állami intézményrendszer elméleti kérdéseivel.

- Az alkotmánytani és alkotmányjogi ismeretek oktatása is átalakult. Az átalakulást jelzi a tanszék nevének változása is: 1950-ig Közjogi Tanszék, majd két évig Alkotmányjogi Tanszék, és 1952-től Magyar Államjogi Tanszék.

Az államelmélet tehát egyértelműen megerősítette pozícióját a jogászképzésben, de úgy, hogy elsődleges feladatuként a hallgatók világnézeti nevelését határozták meg, azaz elsősorban meghatározott társadalmi–politikai értékek közvetítésére irányult, nem pedig az állam működéséről szóló rendszerezett, a kortárs európai társadalomtudományban megfogalmazódott elméleti ismeretanyag átadására. Az 1980-as évek közepéig ez így történt. Hogy milyen változások kezdődtek a nyolcvanas évek közepén, arra előadásom következő, záró részében térek ki.

A korábbiakban említettük az elméleti és gyakorlati államtudományok elválasztásának fontosságát. Az elméletiekről az eddigiekben részletesebben szó esett, most itt az ideje, hogy a gyakorlati államtudományokat is érintsük. Ebben a vonatkozásban azonban – mivel ezek a tudományok kutatási területemtől igencsak távol állnak – csak egyetlen óvatosságot tehetünk. Első pillantásra úgy tűnik, hogy erősödött e tudományterület pozíciója is (pl. létrejött az önálló Pénzügyi Jogi Tanszék), ám ha az oktatott tárgyak tartalmára–tematikájára tekintünk, akkor meg kell állapítanunk, hogy jelentős hangsúlyeltolódás ment végbe, mégpedig a jogtudományok irányába. Ugyanis ezek a tantárgyak alapvetően az állami költségvetési intézményrendszer, a pénzügypolitika, az államigazgatási szervezetrendszer

működésének jogi szabályozásával foglalkoztak: azaz elsősorban a jogtudományokba illeszkedő ismeretanyagot adtak át, s nem az állami intézményrendszer politikai–szociológiai – más szóval: hatalomelméleti szempontból releváns – összetevőinek ismertetésére és magyarázatára vállalkoztak.

C) A harmadik szakasz egyértelműen a politikatudomány előtérbe kerülésével jellemezhető, ami egyúttal a klasszikus államelmélet visszaszorulását is mutatja. Ez a folyamat, noha a kilencvenes években teljesedett ki, már a nyolcvanas évek közepén elkezdődött. A nyolcvanas évek első felében, akkor még távol az egyetemek világától, a társadalomtudományi vitákban egyre gyakrabban fogalmazódott meg az az igény, hogy a politikatudományi megközelítés olyan újszerű látásmód, amely gazdagíthatja a hazai tudományos életet. Ezek a viták tudományos kutatócsoportokban, társadalomtudományi folyóiratok oldalain folytak, sőt ezzel foglalkozó többszerzős tanulmánykötet is napvilágot látott. A tudományos nyilvánosságban nagyobb számban voltak jelen olyanok, akik a politikatudomány előtérbe kerülését üdvözölték. E tekintetben kivételt jelentettek az államelmélet művelői. Ők ugyanis – nagyon jó érzékkel – azonnal felismerték, hogy a politikatudomány „elrabolhatja” az államelmélet kutatási tárgyát. Mindkét terület ugyan a politikával foglalkozik, de másféle módon. A különbözőség, kissé leegyszerűsítve, az alábbi módon jelezhető: az államelmélet a politikának kizárólag az állammal, az állami intézményrendszerrel összefüggő aspektusaira koncentrál és fontosnak tartja e terület jogi szabályozásának kérdéskörét is. Ezzel szemben a politikatudomány kutatási köre ennél tágabb, így például az állam mellett a pártra, pártokra mint politikai szerveződési formákra, a civiltársadalom politikailag releváns törekvéseire is figyelmet fordít és mindezek szociológiai aspektusát, azaz a társadalmi életben betöltött valóságos hatalmi súlyukat is szem előtt tartja. Az államelmélet tehát inkább a jogtudományokra, míg a politikatudomány pedig inkább a szociológiára támaszkodik.

Az államtudomány és a politikatudomány közötti vita – legalábbis részben – tudományos hagyományok vitájaként is megragadható. Az államtudományok ugyanis alapvetően a német gondolkodástörténethez kötődtek, és mivel a magyar eszmetörténet évszázadokon át elsősorban a német tudományos kultúrából nyerte inspirációját, hosszú ideig magától értetődőnek tűnt, hogy a hazai szerzők is a német államelmélet elméleti horizontján belül maradva végzik tudományukat. Ezzel szemben a politikatudomány egyértelműen az angol–amerikai társadalomtudományi gondolatvilághoz kapcsolható, és a magyarországi politikatudomány megjelenése azt is jelezte, hogy a német tudományosság több évszázada tartó hatása gyengült, azaz a magyar kutatók érdeklődési köre kitért, és ebben már olyan eszmék is helyet kaptak, amelyek a korábbiakban elkerültek a figyelmet.

A társadalomtudományon belüli változások persze önmagukban még nem eredményezték volna a jogi ka-

ri oktatás átalakulását. Ebben a tekintetben alapvető jelentőségű volt, hogy 1984-ben a karon létrejött a Politológia Tanszéki Csoport, majd 1989-től ennek bázisán a Politológia Tanszék, és ez az oktatási egység 2001-től már Politikatudományi Intézetként működik. A tanszéki csoport megalakulásával megnyílt annak a lehetősége, hogy a politikatudomány megjelenjen az egyetemi oktatásban. A tanszéki csoport oktatási tevékenysége elsősorban a jogászképzéshez kapcsolódott, de ezen túlmenően – egyetem közti megállapodások alapján – más budapesti egyetemeken hallgatói is felvehették óráikat. Ennek a folyamatnak talán legfontosabb közbülső állomása volt, hogy 1997-ben megindult a jogi karon a jogász szak mellett a politológia szakos képzés is.

A jelenlegi magyarországi politikatudományon belül egyértelműen elkülöníthető két megközelítési irány. Az egyik a politikatudományt a politikai eszmék vizsgálatához köti és elsősorban filozófiai, politikai, filozófiai jellegű, a másik pedig a politika intézményrendszerének, a politika jogi környezetének kutatását tartja fontosnak, és ezért erőteljesen támaszkodik a szociológiára és a jogtudományokra. A jogi kari oktatásban ez a második irányzat van jelen, ami konkrétan azt jelenti, hogy a politoló-

gus hallgatók képzésének fontos része, hogy jogi tárgyakból is (pl. magyar jogtörténet, alkotmányjog, közigazgatási jog, nemzetközi jog) vizsgát kell tenniük.

Visszatérve előadásom alapkérdéséhez, az állam- és a politikatudomány viszonya az elmúlt másfél évtized változásainak fényében karunk oktatásában a következőképp alakult:

- a hagyományosan értett, azaz szigorúan vett államelmélet egy féléves tárgyként van jelen, a gyakorlati államtudományi témakörök inkább szakjogi megközelítésben kerülnek tárgyalásra;

- az újonnan megjelent politikatudomány kettős vonatkozásban is gyengítette az államtudományok pozícióját, egyfelől konkurens az államelméletnek, másfelől megalapozó tudományként nem az államtudományokra, hanem a jogtudományokra támaszkodik.

* Az alábbi munkákra támaszkodtam: Eckhart F.: A Jog- és Államtudományi Kar története (1667–1935), (Bp., 1936); Hamza G.: A hazai jogászképzés történetéhez. (Magyar Jog 1986/1.); Horváth P. (szerk.): Az Állam- és Jogtudományi Kar története 1667–1997, (Bp., 1998).

Egy nemzet jogi kultúrája nem választható el és nem érthető meg e nemzet általános kultúrája, történelmi tradíciói, valamint annak a politikai rendszernek az ismerete nélkül, amelynek uralma alatt él, vagy élt. A jogszabályok e jogi kultúra keretében kerülnek megalkotásra: a pozitív jog azonban visszahat a jogtudományi gondolkodásra, a rendszeralkotásra, a módszertanra és a fogalomképzésre. A jogdogmatika alakítja ki a jogi fogalmak logikailag ellentmondásmentes rendszerét, a dogmatika feladata a jogi fogalmak jelentéstartalmának egyértelművé tétele.¹ A jogdogmatika így a jogalkotást és jogalkalmazást a jogkövetkezmények szempontjából előreláthatóvá és kiszámíthatóvá teszi. A jogtudomány sohasem zárt, – szemben a jogdogmatika zárt rendszerével, – hanem nyitott a jövő irányában, *de lege ferenda* javaslatokat tesz, amelyben keresi egy jövőbeni ideális jogalkotás és jogalkalmazás tételét.

A következőkben a magyar jogtudományi gondolkodás egy meghatározott területét, a büntetőjogi gondolkodást kívánom vizsgálni. Ezen belül is a Kiegyezést követő tudományos gondolkodásra szűkül a vizsgálódás köre. A vizsgálódás alapjául szolgál több mint 130 év nem teszi lehetővé egyes történelmi időszakok részletesebb elemzését. A cikk célja inkább a büntetőjogi tudományos gondolkodásban bekövetkezett fordulópontok meghatározása, e fordulatok lényegi elemeinek kiemelése, a változások ill. a fejlődés állomásainak felvázolása. A cikk által felölelt időszak terjedelme az egyes személyek kiemelésénél választásra kényszeríti a szerzőt, amely választás mindig bizonyos mértékig önkényes. A szerző itt elsősorban az Eötvös Loránd Tudo-

DISPUTA

Ligeti Katalin:

A magyar büntetőjogtudomány a kiegyezéstől napjainkig*

mányegyetem (illetve korábbi elnevezése szerint Pázmány Péter Tudományegyetem) oktatóinak megemlékse mellett döntött.

Békés szerint a magyar büntetőjog tudomány fejlődését az utóbbi 130 esztendőben három tényező alakította jelentősen (1.–3. pontok).²

1. Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozás ténye. Ennek következtében a nyugat-európai jogtudományi irányzatok Ausztrián keresztül jutottak el Magyarországra. Egyben a Monarchián belül a német nyelv széleskörű ismerete elősegítette, hogy a német jogtudományi elméletek viszonylag rövid időn belül, közvetlenül ismertté váljanak a magyar tudományos közönség köreiben.

A XIX. század utolsó harmada a nagy európai büntetőjogi kodifikációk időszaka.³ 1871-ben készült el a magyar kodifikációra is nagy hatást gyakorló Német

Birodalmi Törvény, illetve ezt megelőzte a korszakos jelentőségű francia *Code Pénal*. Az első magyar büntetőtörvénykönyv, a *Csemegi-Kódex*, hét évvel a német kódexet követően, 1878-ban készült el. A két törvény nemcsak időben került közel egymáshoz, hanem az őket megalapozó dogmatikai és tudományos kutatások, elméleti viták és maga a törvényszöveg is nagy hasonlóságot mutat. Ebben az időszakban általánossá vált a magyar büntetőjog tudományban a német szerzőkre utalás. Különösen a német büntetőjognak a cselekményre, az okozatosságra, a jogellenességre, a tényállásszerűségre és a bűnösségre vonatkozó tanai termékenyítették a magyar büntetőjogi gondolkodást. A magyar büntetőjog dogmatika jelentős részben átvette a német dogmatikában kialakított fogalomrendszert, valamint az arra épülő tudományos elméleteket.

2. Az elsősorban a német büntetőjog tudományt követő magyar tudományos gondolkodás megszakad a második világháborút követően. Az 1949. évi politikai fordulat után a tudományos gondolkodás középpontjába a büntetőjog feladatáról, módszeréről, eszközeiről és intézményeiről a szovjet intézmények és doktrínák kerültek. A német dogmatikai alapok erodálódnak, bekerül a büntetőjogi gondolkodás körébe az analógia és egy új fogalom kezdi meg büntetőjogi karrierjét a magyar tudományban: a társadalomra veszélyesség.⁴ A szovjet irodalomból átveszik a szocialista bűncselekménytant. A német szerzőkre hivatkozást felváltja a marxizmus klasszikusaira és a szovjet tudomány képviselőire való utalás. A német büntetőjogi dogmatika és tudomány szerepeltetése a magyar irodalomban a továbbiakban kizárólag az akkor kötelezővé tett polémia szabályai szerint, csak mint a burzsoá jogtudomány kritikája lehetséges. Enyhülés 1963-ban következett be, amikor szabadabbá vált a külföldre utazás, a könyvrendelés és ennek következtében a jog területén a magyar tudományos élet. A 70-es évektől rendszeresen részt vehetnek magyar büntetőjogászok a nemzetközi tudományos tanácskozáson és konferenciákon. E nemzetközi eszmecsere folytán a magyar büntetőjog tudomány fokozatosan igyekezett visszatérni német alapjaihoz, megismerni és hasznosítani az NSZK jogtudomány új tanítételeit.

3. Ilyen előzmények után kerül sor 1989. október 23-án a politikai rendszerváltásra, amely jogrendszerünk egészét új alapokra helyezte. A rendszerváltást követő időszakban magyar büntetőjog tudományának számos kihívással kell szembenéznie. Míg a rendszerváltást követő legfontosabb kérdés az igazságtétel büntetőjogi vetületének rendezése, addig napjainkban a legjellemzőbb kihívás az európai jogharmonizáció támasztotta követelmények teljesítése. Mind a rendszerváltás, mind az európai jogharmonizáció igényli egy új magyar büntető kódex megalkotását. A jelenleg folyó büntetőjogi kodifikáció tudományos megalapozásánál különösen fontos kiemelni, hogy Magyarországon a jogharmonizáció követelménye egybeesik a szocialista ideológiai szemléleten alapuló büntetőjog helyett a jogállami szemléleten alapuló büntetőjog kialakításával. A büntetőjog tudományában meg kell teremteni azt az el-

méleti alapot, amelyre a 21. század új büntetőjogát építeni lehet.⁵

A felsorolt pontok jól érzékeltetik, hogy a magyar büntetőjog-tudományi gondolkodás folyamatossága az elmúlt 130 évben többször megszakadt, irányultsága megváltozott. Mielőtt sor kerülne az egyes periódusok alapvető büntetőjog-tudományi kérdéseinek tárgyalására, fontos kiemelni, hogy a két világháború közötti időszak magyar büntetőjogi irodalma csaknem teljes mértékben feldolgozatlan. Ennek indoka, hogy a szocialista büntetőjog-tudomány a két világháború közötti büntetőjogot és büntetőjog-tudományt, mint fasiszta „tévutát” kezelte, amely tudományos igényű feldolgozásra nem tarthat számot. E korszak büntetőjog tudományának megismerésére és a tudományos közönség elé tárására a rendszerváltással nyílt meg a lehetőség. E lehetőség a mai napig azonban kihasználatlan maradt. Ezért a büntetőjog történet kutatásának továbbra is jövőbeli feladata ennek az irodalomnak a feldolgozása.

Kiindulópontként megemlíthető, hogy az 1930-as évekig a magyar büntetőjog tudomány az individuáletikai felfogást, később a szociáletikai felfogást követte. Az előbbi lényege: a bűnözés az egyén helytelen belső állásfoglalása, az utóbbi: a bűncselekmény az egyén magatartásáról kialakított jogszempontú negatív társadalmi értékítélet. Az 1867 és 1920 közötti időszak magyar büntetőjog dogmatikusai közül kiemelkedik *Csemegi Károly*, *Fayer László* és *Vámbéry Rusztem* alakja.

Csemegi Károly a Kiegyezést követően *Horváth Boldizsár* igazságügy miniszter felkérésére vállalta el először helyettes államtitkári, majd az államtitkári posztot. Nevéhez kötjük az első magyar büntető törvénykönyvet. *Csemegi* a század neves büntető törvénykönyveinek imponáló ismeretében, az egyes kérdések monografikus mélységű feldolgozásával alapozta meg művét.⁶ A *Csemegi-Kódex* korának megfelelően a klasszikus iskola jegyeit viselte magán, így a *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* elveinek deklarálása mellett alapvetően a tettbüntetőjogi nézetet és a proporcionális megtorlást helyezte előtérbe. Ezzel *Csemegi* minden lényeges kérdésben eltért az 1843-as javaslatától⁷: megtartotta a halálbüntetést, a kihágás-véttség-büntett hármas tagolását követte, behozta a mellék-büntetéseket, szaporította a szabadságvesztési nemeket, tüzetesen körülírta a politikai deliktumokat és büntetési tételeivel meglehetősen megkötötte a bíró kezét.⁸ *Györgyi* utal arra, hogy a *Kódex* méltatói között a legutóbbi időig vitatott volt, hogy a „már a törvény keletkezéséskor is letűnőben lévő büntetőjogi szemléletnek” volt-e a szülője.⁹ Az utókor néhol eltérő értékelése ellenére *Csemegi* történelmi szerepe és szakmai érdemei nem vitathatók. Ezt kortársa, *Fayer* méltató szavai is tükrözik: „*Csemegi Károlyé* az érdem, hogy Magyarországon az anyagi büntetőjog kodifikálva van. Magyarország történetében korszakot alkotó esemény, melynek számtalan kihatásai vannak úgy a köz- mint a magánéletre.”

Fayer elismerő szavai különösen jelentősek, ha figyelembe vesszük, hogy *Fayer* a *Csemegi*-féle bűn-

tetőjogi kodifikáció alapelveivel nem értett egyet. *Fayer-t* 1895-ben nevezték ki az ELTE Jogi Karára egyetemi tanárnak a büntető perjog meghonosítása terén szerzett érdemeiért,¹⁰ de a büntető eljárási jog mellett az anyagi jogot is művelte. *Csemegi* nézeteivel szemben *Fayer* az 1843–44. évi törvényjavaslatokhoz fordult. Ezzel egyben visszatért a német jogtudomány elvei helyett elsősorban *Beccaria* és *Filangieri* tanításaihoz, valamint a francia forradalom büntetőjogához. A reformkor iránti nagybecsülés készítette „Az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslatok anyaggyűjteménye” c. négykötetes művének elkészítésére. *Fayer* munkásságát jelentősen befolyásolta az a küzdelem, amely a századforduló körül a klasszikus iskola és a büntetőjogi reformirányzatok között zajlott. A büntetőjogi reformirányzatok központi tétele, amely szerint nem a tettet, hanem a tettest kell büntetni, alapvetően ellentétben állt a *Csemegi-Kódex* eszméjével. A vita egyben akörül is folyt, hogy az egyént cselekményéért, bűnösségének és a cselekmény tárgyi súlyának arányában kell-e büntetni, vagy pedig a cselekmény csupán indokul szolgál arra, hogy az egyénnel szemben ún. személyi veszélyessége alapján alkalmazzanak biztonsági intézkedést. *Fayernél* különös súllyal szerepel a szabadságvesztés büntetés igazolása.¹¹ Anyagi jogi munkáiban az elsők között emelt szót a fiatalok büntetőjogának reformja és a javítóintézetek meghonosítása mellett. Különösen fontos az a csaknem két évtizedes küzdelme, amelyet mint kezdeményező a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztése érdekében folytatott.¹² Az 1880-as évek végén Magyarországon elsőként hirdette a kriminológián alapuló büntetőpolitika szükségességét.¹³

A magyar büntetőtudomány e korszakának harmadik, kifejezetten progresszív alakja *Vámbéry Rusztem*, aki a *fayeri* hagyományokat folytatva 1915–1918 között az ELTE Jogi Karán a büntetőjog rendkívüli tanára. Az 1918. október 31-ét követő kinevezések felülvizsgálatának körében azonban megvonták tőle a *venia legendi*, és ezután ügyvédi tevékenységet fejtett ki. Ügyvédként is jelentős a szakirodalmi munkássága, amelyben világos okfejtésekben küzd haladó jogintézmények kialakításáért és küzd az egyre szélesebb teret nyerő magyar fasizmus ellen.¹⁴ Az individualizációs és speciális prevenció feladatok előtérbe kerülésével a büntetés és a biztonsági intézkedés elhatárolásának kérdésében *Vámbéry* a büntetés fogalmának tágítása mellett foglalt állást.¹⁵ *Horváth* kiemeli, hogy *Vámbéryvel* egyben lezárul azoknak a büntetőjogtudósoknak a sora, akikre a pozitivisták jobboldalát jelentősebb hatást gyakorolt, s ezt követően a közvetítő elméletek szerepének a megnövekedése jellemző a hazai szakirodalomban.¹⁶

A két világháború közötti időszak máig meghatározó büntetőjog tudományi alakja *Angyal Pál*. *Angyal* több évtizedes professzori működése alatt jogászgenerációk nőttek ki a keze alól, tekintélye, ismertsége önként adott volt. *Angyal* emellett a büntetőjogi irodalom legtermékenyebb művelője volt, minden két-három évben írt egy monográfiát. Monográfiái közül a legnagyobb hatást A

magyar büntetőjog kézikönyve c. 21 kötetes sorozata váltotta ki. Ennek darabjai a mai jogász szemével nézve a kommentárhoz állnak a legközelebb, az egyes kötetek tartalma azonban a joggyakorlat kimerítő tanulmányozásán jelentősen túlmutat. A szemináriumi kötetek egy bűncselekményt vagy egy bűncselekmény-kört dolgoznak fel, az irodalom és a joggyakorlat kimerítően átfogó részletességű ismertetése mellett, egyszersmind bemutatva az adott bűncselekmény szabályozásának történeti fejlődését és összehasonlító jogi szempontú aspektusait. Noha monográfiáiban *de lege ferenda* következtetéseket is levont, vizsgálódásának homlokterében a hatályos joganyag állt.¹⁷ Páratlan termékenységű életműve jóval túlélte saját korát. Szerepét *Békés* a következőkkel jellemezte: „Kézikönyvei nélkülözhetlenné váltak a jogalkalmazók számára, ott állottak minden bíró, ügyész és ügyvéd íróasztalán. Minden büntetőperre Angyalból készült fel a vád és a védelem, könyveihez mint orákulumhoz fordult az egész büntető igazságszolgáltatás. Évtizedekig Angyal Pál képviselte a büntetőjogot és a jogfejlődést, s – legalább előszóíróként – neve majdnem minden szakkönyv borítóján szerepelt.”¹⁸

Angyal a német és olasz szakirodalom közvetítésével hozzá eljutott egyes dogmatikai tantételeket és jogi szabályokat helyeselte. Így támogatta például a visszaesőkkel szembeni biztonsági intézkedéseket, és a kóros elmeállapotú bűnözőkkel szembeni orvosi jellegű biztonsági intézkedést. Tekintettel arra, hogy *Angyal* munkásságának jelentős része a mai napig feldolgozatlan, elhamarkodott lenne életművének politikai alapú elítélése.

Összefoglalóan megállapíthatjuk a Kiegyezéstől a második világháborúig terjedő időszak magyar büntetőtudományáról, hogy ez a korszak az igényes és termékeny tudományos eszmecsere időszaka, amelyet ugyan jelentősen inspirál a német jogdogmatika problémakeresése és megoldása¹⁹, de jelen van a német mellett a francia, a belga és az olasz büntetőjog-tudomány hatása is.²⁰ A jogdogmatikai megközelítés mellett kellő helyet kap a gyakorlati szempontú kérdések tanulmányozása. A büntetőjog fejlődésének irányát a tettes-büntetőjogi elméletek előretörése jellemzi.

A második világháborút követően azonban leszakad a magyar büntetőjog tudomány a német tudományról. A szakadást egy rövid átmeneti periódus előzte meg 1945–1950 között, amikor a büntetőjogászok megpróbálták folytatni a német dogmatikai alapokon nyugvó magyar büntetőjog művelését.²¹ A politikai és a társadalmi élet mélyén azonban alapvető változások kezdődtek. 1949-ben elfogadták az új szocialista Alkotmányt, és ezzel létrejött a pártállam és az egypártrendszer. Az egyetemekről a régi professzorokat eltávolították, és újakkal cserélték fel, akik pedig maradtak, alkalmazkodni kényszerültek.

A fordulat évétől a rendszerváltásig terjedő időszakon belül elkülönül a személyi kultusz és a puha diktatúra időszaka. A büntetőjog tudomány a személyi kultusz időszakában számos nehézséggel kellett, hogy

szembenézzen. Egyrészt a jogtudományokban axiómáként érvényesült *Sztálinnak* az a megállapítása, amely szerint a bűnözés okai a szocialista társadalmakban a külső kapitalista környezet és a kapitalista eredetű belső tudati maradványok. Következésképp, amíg ezek a tényezők fennállnak, addig szükségszerűen léteznek a bűnözés. Ez, a mai szemmel nézve teljesen abszurd tétel, akkor jelentősen befolyásolta a büntetőjog tudomány kutatási lehetőségeit. A bűnözést közvetlenül létrehozó okok elemzése, a kriminológia, áltudománnyá minősült, amelyet a burzsoá elmélet a tényleges okok, vagyis az osztályharc elkendőzésére hívott létre. A bűnözés társadalmi okait kutató büntetőjog tudomány létjogosultsága ezáltal megszűnt. A büntetőjog tudomány vizsgálódása így a jogdogmatika határai közé szorult.

A tisztán dogmatikai kutatások sem nélkülözték azonban a problémákat. *Békés* rámutat arra, hogy a személyi kultusz időszakában a szocialista törvényesség megsértései a legerősebben éppen a büntetőjog területén éreztették hatásukat. Ebben az összefüggésben a jogdogmatika művelése „jogászi szörszálhasogatás”²², maga a büntetőjog, mint az önkény eszköze pedig diszkreditálódott.

A szocialista társadalomkép feltörte a XIX. század zárt büntető dogmatikai rendszerét. A *nullum crimen sine lege* elve helyett a büntetés politikai indokoltsága lépett előtérbe. Utóbbi a társadalomra veszélyesség kategóriájában jutott kifejezésre, amely objektív bűncselekmény fogalmi elemként került szabályozásra.²³

A személyi kultusz időszaka a maga szigorú formájában 1956-ban véget ért. Ettől kezdve újra lehetővé vált a német dogmatikai alapokhoz való visszanyúlás. *Viski László* volt az első fiatal jogtudós, aki monográfiájában bemutatta a *Schuldtheorie*-t és a *Vorsatztheorie*-t, valamint a finális cselekménytant. *Viski* megpróbálta a szovjet társadalomra veszélyesség kategóriáját az újabb német elmélettel összhangba hozni.²⁴ *Békés* beszámol arról, hogy az 1961. évi magyar büntető törvénykönyv kodifikációs munkálataiban központi kérdés volt, hogy a törvény a szándékosság és a tévedés körében a *Schuldtheorie*-t vagy a *Vorsatztheorie*-t kövesse és ezek az elméletek a javaslat indoklásában már német megnevezés szerint szerepeltek.²⁵ 1963-tól ismét általánossá vált a német (NSZK) jogtudomány képviselőire hivatkozás. A nemzetközi tudományos elméletek és viták megismerését jelentősen segítette a könyvrendelés és a külföldi utazás viszonylag szabadabb tétele.²⁶

Ennek egyik jelentős példája volt a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság magyar nemzeti csoportjának újra-élesztése is. *Kádár Miklós*, aki *Angyalt* követte a Büntetőjogi Tanszék vezetésében, 1963. november 14-én szervezte ujja a magyar nemzeti csoportot és vette fel a kapcsolatot az anyatársasággal. A Nemzetközi Büntetőjogi Társaságban való részvétel lehetőséget adott a magyar büntetőjog tudomány képviselőinek a külföldi szereplésre, illetve nemzetközi konferenciák szervezésére Magyarországon. A gyümölcsöző együttműködést igazolja az a számos szeminárium és tanácskozás, illet-

ve két kongresszus, amelyet a magyar nemzeti csoport az újjáalakulásától számítva mostanáig szervezett.²⁷

Az 1960-as évektől ugyan történik kötelező utalás minden büntetőjog tudományi munkában a dialektikus marxizmusra, a szovjet szerzők szerepeltetését azonban fokozatosan kiegészítik a második világháború utáni európai elmélet nagyjainak a tantételei (*Jescheck, Roxin, Merl-Vitu*). Erre alapot az a tudománypolitikai koncepció biztosított, amely a tudományos fokozat megszerzéséhez készített munkákban megkövetelte az összehasonlító jogi kitekintést. A jogösszehasonlító elemzés keretében a szovjet szerzők mellett szükségszerűen megjelentek nyugat-európai büntetőjogászok nézetei is.

A büntetőjog átfogó értékelésére a rendszerváltás után nyílt meg a lehetőség. Ennek első lépéseként a büntetőjog fogalmát kellett felülvizsgálni. A büntetőjog fogalmának tudományos felülvizsgálata a szocialista jogi pozitívizmusnak, amely a büntetőjogot a jogszabályok összességével azonosította, a jogállami szemlélettel való felváltására irányult. Utóbbi a pozitív jog alatt a törvényt és a szokásjogot egyaránt érti²⁸, és megkülönbözteti jogszabály (a törvény) és a jog fogalmát.²⁹ E két kategória elkülönítése teszi lehetővé olyan objektív mérce kitűzését, amelynek meg nem felelő törvénytől meg lehet tagadni a jogi minőséget.³⁰ A büntetőjog nem a jogszabályok, hanem a normák összessége. A normák természetesen elsősorban a büntető törvényekben jelennek meg, de ezt kiegészítik a nemzetközi jogi források, valamint a jövőben várhatóan kialakuló Európai Unió források, továbbá a bíró alkotta jog.

A hatályos kódex felülvizsgálatával és az új kódex előkészítésével foglalkozó bizottság 2001. március 14-én tartotta alakuló ülését. A Bizottság megalakulásával egyidőben új folyóirat indult *Büntetőjogi Kodifikáció* címmel. Beköszöntőjében a Bizottság elnöke, *Györgyi Kálmán* többek között a következőket írta: „A tapasztalat azt mutatja, hogy új büntető kódex előkészítése idején megélnék a büntetőjog tudományos művelése, hiszen a kodifikátornak minden kérdésben állást kell foglalnia, akár megtartja azt, ami a hatályos jogban erre érdemes, akár új megoldásokat keres és a büntetőjog-tudományának mindig fontos célkitűzése volt, hogy formáló, alakító hatással legyen a jogalkotásra.”³¹

A rendszerváltás óta megjelent büntetőjogi témájú tanulmánykötetek³² is igazolják, hogy jelenleg a büntetőjog számos tudományos megvitatást igénylő problémát vet fel. A kodifikáció ezzel történelmi lehetőséget biztosít a magyar büntetőjog tudomány képviselői számára, hogy igényes eszmecekerékkel megalapozzák a XXI. sz. hazai büntetőjogát.

A jogállami büntetőjog kialakítása mellett azonban szükséges lenne a szocialista büntetőjog történelmi feldolgozása és értékelése is. A szocialista elmélet eredményeinek kritikus szempontú feldolgozása nemcsak a büntetőjog, hanem minden jogág területén jelentőséggel bír. Egyes jogágakban már megindult ez a folyamat³³, de a büntetőjog területén a szocializmus tudománytörténeli elemzése és értékelése a jövő feladata.

Jegyzetek

- * Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.
- ¹ Békés Imre–Földvári József–Gáspár Gyula–Tokaji Géza: Magyar Büntetőjog. Általános Rész, (Bp., 1980. 30. p.)
  - ² Békés Imre: A jogállami büntetőjog bűncselekménytani alapjai, in: Margitán Éva–Kisfaludi András (szerk.): Nyugat-Európai hatások a magyar jogrendszer fejlődésében, (Bp., 1994, 9–10. p.)
  - ³ Fontos megemlíteni, hogy Magyarországon a büntetőjog kodifikálásának szükségességét már az 1840. évi országgyűlés felismerte. Ennek eredményeként készültek el az 1843–44. évi büntető törvénykönyvi javaslatok, amelyek az ország határain kívül is nagy elismerést vívtak ki. Az 1848-as szabadságharc leverése azonban meghiusította a javaslatok törvénnyé emelését. A 43-as javaslatot *Mittelmaier* német jogtudós is méltatta.
  - ⁴ A magyar jogirodalomban 1950-ig uralkodó nézet szerint a bűncselekmény tényállásszerű, jogellenes és bűnös cselekmény volt. Ez a meghatározás megfelelt a klasszikus büntetőjogi iskola definíciójának. 1950-ben a Btá (II. tv.) a büntetőjog osztálytartalmára utalva, bevezette a büntetőjogba a cselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességének fogalmát. Kádár Miklós: A társadalomra veszélyességről, (Bp., 1952.)
  - ⁵ Gellér Balázs.: Rendszerváltás a büntetőjog általános részében [A „Büntetendőség-büntethetőség (büntetőjogi tanulmányok)” című tanulmánykötet ismertetése és híradás a „Büntetőjogi kodifikáció a jogállamban” című OTKA-kutatási téma zárótanácskozásáról], (Állam- és Jogtudomány, 1998, 33–354. p.)
  - ⁶ Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata, (Bp., 1981, 200. p.)
  - ⁷ Az 1843–44. évi törvényjavaslat a polgárosulás és a nemzeti önállóság megerősítésének jegyében a büntető igazságszolgáltatási rendszer polgári átalakítására törekedett. Ezen belül a büntetési rendszer átalakításának legfontosabb követelménye a halálbüntetés megszüntetése, vagy legalábbis jelentős korlátozása, illetve a becstelentítő büntetések teljes megszüntetése volt.
  - ⁸ Györgyi Kálmán: Emlékezés Csemegi Károlyra, in: Wiener A. Imre (szerk.): Csemegi Károly Emlékkönyv, (Bp., 1999, 22. p.)
  - ⁹ Györgyi Kálmán: Büntetések és intézkedések, (Bp., 1984, 15. p.) valamint Király Tibor: Magyar centenáriumi az AIDP XVI. kongresszusán, in: Wiener A. Imre (szerk.): Csemegi Károly Emlékkönyv, (Bp., 1999, 102–106 p.)
  - ¹⁰ Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935, (Bp., 1936, 608 és köv. oldalak.)
  - ¹¹ Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve, (Bp., 1905, 19–20 p.)
  - ¹² Fayer László: Törvénytervezet a büntetés feltételes elengedéséről, (Jogtudományi Közlöny, 1890, 225. és köv. oldalak); Régi magyar feltételes ítéletek, (Jogtudományi Közlöny 1892, 358. és köv. oldalak); Jogászgyeleti előadvány a feltételes elítélésről, (Jogtudományi Közlöny, 1902, 37. és köv. oldalak.)
  - ¹³ Fayer László: Büntetéstani rendszerünk reformja I–III., (Bp., 1888, 1889, 1990.)
  - ¹⁴ Magyarország kezdődő fasizálódása a büntetőjogra is rányomta bélyegét. A politikai ellenfelek elnyomására elfogadott *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről* szóló 1921. évi III. tc. (Átv.) jelentős vitát váltott ki a hazai büntetőjogászok körében. *Vámbéry* élesen kritizálta az Átv.-t és rámutatott annak a jogállammal össze nem egyeztethető rendelkezéseire (Vámbéry Rusztem: A rendjavaslat, Jogtudományi Közlöny, 1926.) Részletesen a korabeli vitáról beszámol Végvári Réka: Hatályosabb védelem, in: Wiener A. Imre (szerk.): Viski Emlékkönyv, (Bp., 1994, 88–104. p.)
  - ¹⁵ Vámbéry Rusztem: Büntetőjog, (Bp., 1913., 48–56. p.)
  - ¹⁶ Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata, (Bp., 1981, 212. p.)
  - ¹⁷ Horváth Tibor: Büntetőjog-tudomány a két világháború között, in: Állam és Jogtudományi Enciklopédia, (Bp., 1980, 577. p.)
  - ¹⁸ Békés Imre: A büntetőjogi és a büntető eljárásjogi tudományok, in: Az Állam – és Jogtudományi Kar története. (Bp., 1966., 288. p.)
  - ¹⁹ A dogmatikai szemlélet kiemelkedő képviselője Heller Erik: A magyar büntetőjog általános tanai, (Szeged, 1937).
  - ²⁰ A századforduló magyar büntetőjog tudományának a nemzetközi közéletben való szereplését mutatja, hogy a *Franz Liszt* által alapított Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület (*Internationale Kriminalistische Vereinigung*) 1899-ben Budapesten tartotta 8. világkongresszusát. A kongresszus kedvező alkalmat teremtett a hazai jogirodalomban is vitatott egyes kérdések (pl. a bűncselekmények Csemegi-Kódex szerinti büntet-vétség-kihágás hármas felosztása, az 1897-ben elfogadott első magyar büntetőeljárás törvény) legmagasabb szintű tudományos megvitatására. A kongresszus budapesti megrendezése egyben a magyar büntetőjog tudomány önállóságának elismerés is volt.
  - ²¹ Ebben az időszakban született Schulteisz Emil: A bűncselekmény tana, (Debrecen, 1948.) c. munkája, amelynek dogmatikai kidolgozottsága a mai napig példa értékű a magyar büntetőjogban.
  - ²² Békés Imre: A büntetőjogi és a büntető eljárásjogi tudományok, in: Az Állam – és Jogtudományi Kar története. (Bp., 1966., 294. p.)
  - ²³ A társadalomra veszélyesség kritikai szempontú értékelése Wiener A. Imre: Elméleti alapok – a büntető törvénykönyv általános része kodifikálásához, MTA Közlemények, 12. szám, (Bp., 2000, 51–58. p.)
  - ²⁴ Viski László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség, (Bp., 1960.)
  - ²⁵ Békés Imre: A jogállami büntetőjog bűncselekménytani alapjai, in: Margitán Éva–Kisfaludi András (szerk.): Nyugat-Európai hatások a magyar jogrendszer fejlődésében, (Bp., 1994, 10. p.)
  - ²⁶ A nemzetközi tudományos kapcsolatok 1957-ig a szocialista országok professzorai közötti tapasztalatcsere, vagy tanulmányút keretében folytatott személyes megbeszélésekre korlátozódtak.
  - ²⁷ Bittó Márta: Centenáriumi Festschrift (1893–1993: A magyar büntető jogtudomány részvétele a nemzetközi tudóstársaságokban), in: Wiener A. Imre (szerk.): Viski Emlékkönyv, (Bp., 1994, 36–43. p.)
  - ²⁸ Creifelds, Carl: Rechtswörterbuch, 12. kiadás, (München, 1994, 960. p.)
  - ²⁹ Wiener A. Imre: Elméleti alapok – a büntető törvénykönyv általános része kodifikálásához, MTA Közlemények, 12. szám, (Bp., 2000, 9. p.)
  - ³⁰ Ligeti Katalin: Jogállami büntetőjog, in: Wiener A. Imre: Büntetendőség – Büntethetőség, (Bp., 1997, 83–129. p.)
  - ³¹ Györgyi Kálmán, Büntetőjogi Kodifikáció 2001/I.
  - ³² A rendszerváltás óta eltelt évek szakirodalmi gazdag gyűjteményes munkákban. Itt csak néhány mű példálózó megemlítésére van lehetőség: Erdei Árpád: Tények és kilátások. Tanulmányok Király Tibor tiszteletére, (Bp., 1995); Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára, (Szeged, 1996); Farkas Ákos–Görgényi Ilona–Lévai Miklós (szerk.): Ünnepi tanulmányok Horváth Tibor 70. születésnapjára, (Miskolc, 1997); Gellér Balázs (szerk.): Békés Imre ünnepi kötet, (Bp., 2000).
  - ³³ E célból a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2003. február 14-én *Marxizmus és a szocializmus jogelmélete Magyarországon c.* tudományos ülészakot szervezett.

SZEMLE

Képes György:

Kajtár István MTA-doktori értekezésének nyilvános vitája

A Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében 2003. június 11-én került sor Kajtár István pécsi jogtörténész professzor „A 19. századi modern állam- és jogrendszer alapjai” című disszertációjának nyilvános vitájára. Az eseményen igen szép számú hallgatóság volt jelen, így hazánk valamennyi jogi karának jogtörténészei mellett a jogtudomány más területeinek neves művelői is képviseltették magukat. A jelölt életpályáját, oktatói és tudományos tevékenységének főbb állomásait és eredményeit Rác Lajos professzor (az ELTE jogi karának tanszékvezetője, az állam- és jogtudomány kandidátusa), mint a bíráló bizottság titkára ismertette.

A doktori értekezés nem kisebb feladatot vállalt, minthogy Magyarország alkotmány- és jogtörténetének a legizgalmasabb, legtöbb gyakorlati eredménnyel járó és így alighanem legnehezebben átfogható korszakát mutassa be a jogfejlődés és a jogi kultúra történetének tükrében. A „hosszú tizenkilencedik század” koncepciójához illeszkedve egy olyan korszakról van ugyanis szó, amelyben a felvilágosult abszolutizmus sikertelen modernizációs kísérleteit (elsősorban a szerző által már a 19. századhoz sorolt II. József hamvába holt, ámde igen előremutató intézkedéseit) követően hazánk előbb (1790–1791-ben) „visszatévedt” a rendi képviselési monarchia jogtörténelmi állóvizébe, majd a politikai elit, a reformkor nemzedéke megdöbbenő gyorsasággal (alig néhány évtized leforgása alatt, ráadásul alapvetően alkotmányos keretek között) vezényelte le a jogrendszer és hatalmi-politikai rendszer teljes átalakítását.

Kajtár István a disszertációt a haza és haladás korában nehezen összeegyeztethetőnek tűnő, a tárgyalat időszakot azonban együtthatásban meghatározó ket-tőssége jegyében építette fel. Átfogóan, valamint egyes intézmények fejlődését segítségül hívva, példákkal is szemléltetve vázolja fel a 19. század magyar jogtörténetének fejlődési irányait és eredményeit. Megvizsgálja, hogy milyen külső hatások és belső tényezők determinálták a politikai és jogi átalakulás folyamatát, egyúttal kitér a nehézségekre, a visszas és vitás helyzetekre, átmeneti megoldásokra is.

A dolgozat alapvetően összehasonlító és történelmi szemléletű. A szerző kiemelten foglalkozik a recepció és mintakövetés problémáival, részletesen elemzi a magyar jogrendszer transzformációjára ható nyugati és kö-

zép-európai intézményeket, kitérve a keleti periféria negatív példáira is. Kajtár István alapvetően a porosz–osztrák modernizációt tekinti a magyar átalakulás előképének, azonban a baloldali ellenzék számára követendőnek tűnő francia modellt és a kontinuitásra, tradíciókra építve fejlődő angolszász megoldást is kellő súllyal ismerteti.

Rendkívül fontos eleme a disszertációnak a magyar jogi kultúra fejlődésének bemutatása, amely azért is izgalmas, mivel ha a fenti fogalmat akár csak részben azonosítjuk a magyar nyelvű jogi kultúrával (jogi alapfogalmak, jogi nyelv stb.), akkor nyugodtan beszélhetünk e kultúra kialakulásáról, még ha nem is előzmények nélkül történt mindez. E körben a jogi oktatás, a jogász hivatások, valamint a jogi szakirodalom és publikációk ismertetése mellett Kajtár professzor statisztikai adatok alapján kitér a jogalkotó tevékenység és a közigazgatáson belüli jogi munka eredményeire is.

Összességében tehát mind témáját, mind vizsgálati módszereit, mind pedig a levont következtetéseket tekintve újszerű, egyben átfogó jellegű és a korszakkal foglalkozó jogász és történész kutatók számára is igen hasznos munkáról van szó, amely a szerző korábbi tudományos tevékenységét és publikációit is figyelembe véve – mint az a bíráló bizottság értékeléséből is kiderült – méltán és joggal alapozza meg Kajtár István MTA-doktori kinevezését.

Mindezek után nem meglepő, hogy a disszertáció mindhárom opponense, egybehangzóan és érdemi ellenvetés nélkül igenlő választ javasolt a bizottság számára. Az elsőként felszólaló Nagyné Szegvári Katalin professzor asszony (az ELTE jogi karának professor emeritusa, az állam- és jogtudomány doktora) részletesen kitért a külföldi jogi mintákkal kapcsolatos elemzésre. A francia és angol részt kissé túlzottan terjedelmesnek találta, azonban összességében pozitívan értékelte, hogy a szokásos (a hazai „reformnemesség” társadalmi beágyazottságából és érdekeik megváltozásából mint kiindulópontból táplálkozó) megközelítés helyett Kajtár István európai összehasonlításra vállalkozott, és így hozzásegít látóköri szélesítéséhez.

Ruszoly József szegedi jogtörténész professzor (az állam- és jogtudomány doktora) opponensi előadásában a jogi kontinuitás, a magyar jog szerves fejlődésének megfelelő hangsúlyos megjelenést hiányolta. Részletesen kitért az 1861. évi Országbírói Értekezletre, annak eredményeire, az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok hatására a kiegyezés utáni önálló, az osztrák jogba szerencsés módon nem beolvadó magyar jogfejlődésre. Hangsúlyozta azonban, hogy mint a dolgozat alapján készülő monográfia lektora, tudomással bír arról, hogy a szerző e kisebb hangsúlybeli eltolódásokat korrigálta. Külön kiemelte a mű forrásjegyzékét és azt, hogy a disszertáció elolvasása az érdeklődőket további elgondolkodásra, az egyes részterületek kutatóit pedig elmélyült levéltári kutatásra, forráselemzésre készíti.

A harmadikként felszólaló Máthé Gábor professzor, (az állam- és jogtudomány kandidátusa) tíz pontba szedett opponensi véleményében szintén alapvetően a dol-

gozat pozitívumait emelte ki. Jelezte azonban, hogy függetlenül a konkrét szövegtől, általánosságban nem ért egyet bizonyos kifejezések emblemikus használatával (úgy mint „elitek”, „rendszeráltás”, „visszarendződés” stb.), és álláspontja szerint a doktori értekezést túlzottan áthatja a szerinte szintén „divatos” centrum-periféria elmélet. Mindazonáltal rendkívül pozitívan értékelt a dolgozat közigazgatás- és intézménytörténeti részeit, és hangsúlyozta, hogy kritikai megjegyzései szintén elsősorban hangsúlybeli, nem pedig nézetbeli különbözőségekből adódnak.

Észrevételek, kiegészítések tehát természetesen elhangzottak az opponensek részéről, ezek azonban alapvetően „építő kritikát” fogalmaztak meg, és mint a szerző válaszából kiderült, időközben (a publikációt előkészítendő) sor is került a kisebb, egyáltalán nem lényeges hiányosságok, aránytalanságok javítására. Kajtár professzor ismertette, hogy a dolgozat elkészítése és az MTA-doktori eljárásra történt beterjesztése óta milyen további tudományos tevékenységet végzett, mely pontokon vette figyelembe az opponensek véleményét, és milyen további célkitűzései vannak az értekezés tárgykörének vizsgálatával és bemutatásával kapcsolatban.

Ezt követően a Szabó András professzor által vezetett bizottság visszavonult, majd – az egybehangzóan pozitív opponensi véleményekhez képest külső szemlélőnek meglehetősen hosszadalmasnak tűnő tanácskozás után – kihirdette határozatát. Eszerint a bizottság a nyilvános vita alapján Kajtár István MTA-doktori kinevezését támogatja. Mivel nyolc fő volt jelen a kilenctagú bizottságból, összesen 24 pont volt adható, amelyből a jelölt 23 pontot kapott. Testületi döntésről lévén szó, nem tudhatjuk, ki és milyen indokkal adott három helyett két pontot az értekezésre – őszintén szólva az elhangzottak fényében erre még akkor sem lenne könnyű magyarázatot találni, ha bárki is úgy gondolná, hogy egyáltalán érdemes.

A hallgatóság elégedetten nyugtázhatta tehát, hogy a jelölt az értekezést (annak szakmai tartalmára és tudományos eredményeire tekintettel) sikeresen megvédte. E sorok írója, pályája elején lévő tanársegédként először vett részt MTA-doktori védésen, így a számszerű értékelés kapcsán felvetett kérdésre akár azt a választ is elfogadja, hogy egy pont „kötelezően” levonandó (sportból vett tréfás hasonlattal: a győztes pontszáma 5,9).

Eckhart Ferenc egyik legnagyobb hatású, mindmáig megkerülhetetlen és folytonosan idézett műve a szent korona eszméről írott monográfiája¹. Nem volt vitás: Eckhart Ferencnek meg kellett írnia e művet a nemzeti történelmi iskola álláspontját vitató és bíráló 1931. évi legendás szellemtörténelmi programirata után. Nem csak azért, mert a jogtörténelmi esszéjét követő elmentáadás-sorozat leghevesebb szemrehányásait azért kellett elviselnie, mivel a cseh korona regnit azonosította a sacra corona regni Hungariaeval, hanem mert tudományos, sőt tudománypolitikai vitakérdéssé is vált a kérdés. Tartozott vele a nemtelen inzultussal szemben őt védelmébe vevő patrónusának, Klebersberg Kúnónak és barátjának, Szekfű Gyulának is. De tartozott a szakmai közönségnek is. Nem kérdéses: kutatási eredményeinek közzétételével vissza kívánta állítani azt az állapotot, amely a korona és a koronaeszme reális szemléletére épülő alkotmányos konstrukcióját politikamentesen, szakmai korrektséggel tárgyalja.²

A szent korona tan jogtörténelmi értelmezését a magyar polgári közjogi gondolkodásba Hajnik vezette be.³ Fölvázolta azt a képletet, amely a Szent István-féle államszervezetben egyházi liturgiaként megjelenő koronázási szertartástól elvezetett a koronázásból eredő királyi hatalom fogalmáig, a közjogi szimbólummá válásig.⁴ Ő definiálta a megosztott alkotmányos közhatalom doktrínáját, ő kapcsolta össze a szent-korona tan elemeit, mint az ország területét, az ország tagjait, a törvényhozás és közigazgatás összefonódását.⁵ Kifejtette, hogy a magyar jogtörténelmi a korona (Szent István koronája) „nevezetes fogalommá kezd válni és pedig, mint a nemzet közjogi életével összefüggő jogi foga-

Mezey Barna:

A korona-eszme európaisága

**ECKHART FERENC:
A SZENTKORONA-ESZME TÖRTÉNETE**

ATTRAKTOR KFT., MÁRIABESNYÓ-GÖDÖLLŐ,
HISTORIA INCOGNITA II. SZOROZAT,
JOGTUDOMÁNY-BIBLIOTECHA JURIDICA.
AZ ELTE ÁLLAM-ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK
KIADVÁNYAI. OPERA CLASSICA. 2003.

lommá, mivel a korona Európában sehol sem bírt, mindenütt a súlypont nem a koronázásban, hanem a választásban fekvő...⁶ Fejtegetései szerint a szent koronában egyesülő király és nemzet együttese alkotják a szent korona testét, amely az országgyűlésben nyer megvalósulást. „Magyar jellemét a rendi alkotmány a benne, minden hűbéri irány dacára, folyton uralkodó közjogi felfogásnak köszönhetette, mely a szent korona fogalma- s tanában nyert kifejezést.”⁷

Bár Hajniknak nem volt célja a politika érvrendszere számára argumentumokat gyártani, munkájával mégis „alkalmas tantételt szállított az aktuális közjogi gondolkodás számára.”⁸ A jogtörténelmi előzmény fejtegetése közjogi bizonyítékként került be a jogtudományba. Azáltal, hogy a középkori korona tant bizonyos értelem-

ben aktualizálta, megfelelő érveként kínálta föl a közjogászoknak, a magyar nacionalizmusnak. Concha Győző a magyar népfaj kiemelkedő jelentőségének alátámasztására használta már a Hajnik-féle koncepciót.⁹ Timon Ákos pedig „a nemzetben gyökerező, a királyt és nemzetet együttesen megillető közhatalom fogalmát” vezette már le, a magyar népfaj felsőbbrendűségét megfogalmazó tézisének: „a magyar nép erőteljesebb közszellemmel, közjogi érzékkel rendelkezik, melyet még az őshazából hozott magával.”¹⁰ Timon állította, hogy a magyarság ezen „ősi közjogi felfogása” a szent korona közjogi fogalmában megszemélyesülő közhatalmat szimbolizálja. „Az államiság, a közhatalom fogalmának kifejlődése kezdettől fogva a 'koronához' kötődik.”¹¹ A Timon Ákos megalapította irányzat kitörölle látóteréből az európai tendenciákat, illetőleg azokat csak saját állításainak igazára volt hajlandó alkalmazni.¹² Hajnik és Timon között azonban volt egy igen jellemző különbség, Hajnik igazi jogtörténész volt, és célja nem a korona-tan politikai aktualizálása volt, szemben Timonnal.¹³ A szent korona tanát nem eszközként, hanem eredményként fejtette ki alkotmánytörténeti kutatásai alapján. Ez persze nem változtat azon a tényen, hogy tételei felhasználásával a szent korona tanából a magyar politika eszköze lett. Különösen aktuálissá vált a tanítás a trianoni traumát követően, amikor már nem egy nagyhatalom státusának és az államalkotó nemzet túlsúlyának legitimálása volt a tét, hanem egy szétszakított nemzet fölött mondott igazságtalan ítélet kritikája. A tudománytalanul politikaivá lett tudományos nézet rehabilitációra szorult. Ezt a munkát végezte el Eckhart kiváló monográfiájában.

Programját követően tíz esztendeig foglalkozott a szent korona eszme történetére vonatkozó szétszórt forrásanyag és szakirodalom egybegyűjtésével, hogy 1941-ben két irányban is továbbfejlessze a szakmai és politikai életbe mélyen beleágyazott teóriát. Egyfelől kifejtette, hogy a korona-eszme általános jelenség volt az európai jogtörténetben, amit többek között a cseh korona eszme korai (sőt: korábbi) kifejlődésével igazolt. Alapos bizonyítással igazolta, hogy a korona-eszme két egyházi tanból fejlődött alkotmányos tétellé: az államorganikus felfogásából és a koronának királyi hatalmat szimbolizáló lényegéből. A munka fő vonulatát a gondolatfolytonosság vizsgálata határozza meg; feldolgo-

zásának módszerül erőteljesen alkalmazta a komparatiztikát, amiben Bónis György volt segítségére az angolszász vonatkozások kiteljesítésére. Az európai korona-eszme történetének áttekintését követően az Árpádoktól a 20. századig követte végig szerző a korona, a korona-eszme, az organikus szemlélet változásait, a Werbőczy féle szentkorona-tan későbbi alakulásait a gyakorlatban és a jogirodalomban; jogtörténetben és politikában. Kimutatta, hogy a korona-eszme a fejlődés során folyamatosan formálódó, átalakuló alkotmányos tétel volt, amelynek tartalma a politikai események függvényében alakult, azok akarata és elképzelése szerint, akik éppen akkor a hatalmi elitből az ország ügyeit intézték. A magyar szentkorona-eszme keletkezését a rendiség korára helyezte, első megfogalmazójában és annak a magyar közjog alaptételévé emelőjében Werbőczyt tisztelte. Értékelése szerint a szent korona az állami egység szimbóluma, és ebből erednek az olyan kifejezések is, mint „a szent korona területe”, „a szent korona országai.” Eckhartnak köszönhetjük, hogy nyilvánvalóvá vált: a szentkorona-tan a polgári jogtörténet és közjogírás teremtménye, amely valójában „historizált közjogi-politikai ideológia”, amely a Werbőczy által kifejtett tézisekből a polgári átalakulásban szerepet játszó elméletté formálódott.¹⁴

A mű nagyszabású áttekintése a magyar állameszme fejlődésének, amely karakterisztikusan jellemzi az eckharti munkamódszert. Eckhart Ferenc távol tartotta magát az aktualizáló értékeléstől, csak a tényeket sorakoztatta egymás mellé, azoktól várta el, hogy valljanak a tárgyáról; nem a szerző, a tények győzzék meg az olvasót.¹⁵ Mint maga a szerző leszögezte, „feladatom a magyar korona-eszme történeti ismertetése és nem a közjogi dogmatika ismertetése volt, úgy érzem, hogy ezzel a legújabb közjogi irodalommal nem kell foglalkoznom.”¹⁶ A kortárs szakmai közvélemény kisebb ellenvetések mellett elismeréssel fogadta a művet,¹⁷ és az utókor is meghatározónak tartja a munkát.¹⁸

Az Attraktor Kft. (az ELTE Állam-és Jogtudományi karával együttműködve) a kötetet a *Historia Incognita* (Az elfeledett magyar társadalomtudományok tára) sorozatában jelentette meg. Ha valamelyik műről állíthatjuk, hogy soha nem feledte el a szakma, akkor ez Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története című munkája.

Jegyzetek

- Eckhart F.: A szentkorona eszme története, (Bp., 1941. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 356. p.)
- Vö. Szabó B.: A magyar korona országainak statusjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint. Pest, 1848.
- Kardos J.: A szentkorona-tan története 1919–1944, (Bp., 1985., 27. p.)
- Hajnik I.: Magyarország az Árpád királyoktól az ősiségnek megalapításáig és a hűbéri Európa, (Bp., 1867., 99–100. p.)
- Illés J.: Hajnik Imre és a magyar jogtörténet, In: Értékezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, III/2. (Bp., 1928, 11. p.)
- Hajnik Imre: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt, (Pest, 1872., 210. p.)
- Hajnik Imre: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor. (Bp., 1896., 235–236. p.)

⁸ Kardos, 1985. i. h. 27. p.

⁹ Concha Gy.: A magyar faj hegemoniája (Kolozsvár, 1890).

¹⁰ Timon Á.: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére, (Bp., 1910., 487. p.)

¹¹ Timon 1910., . 489. p.

¹² Magyar jogtörténet 1999., i. h. 58. p.

¹³ Mezey B.: Hajnik Imre in: Magyar jogtudósok I. szerk. Hamza G. (Bp., 1999. 89. p.)

¹⁴ Kardos, 1986, i. h. 326. p.)

¹⁵ Bónis 1957, i. h. 600. p.

¹⁶ Eckhart F.: A szentkorona-eszme 1941. i. h., 333. p.

¹⁷ Deér J.: Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme. In: Századok 1942. 201. p.

¹⁸ Kardos, 1986, i. h. 325. p.

- A Bécsi Egyetem Jogi kara és a Bécsi Jogtörténelmi Társaság 2003. október 17-én, pénteken *Elemente Europäischer Rechtskultur* címmel Werner Ogris tiszteletére ünnepi ülést szervez, amelynek első felében, a nemzetközi szimpozium programjában Hans Schlosser (Augsburg/München), Karel Maly (Praha), Olav Moorman van Kappen (Nijmegen/Ellecom) Elmar Wadle (Saarbrücken) és Jozef Klimko (Bratislava) tartanak előadásokat. A nemzetközi tanácskozást követően kerül sor az ünnepi köszöntőkre (Walter H. Rechberger, Rudolf Hoke, Peter E. Pieler, Richard Potz és Thomas Olechowski). A Böhlau Verlag ünnepi kötettel tiszteleg a hetven esztendő professzor, Werner Ogris előtt.
- 2003. szeptember 17-21. között rendezte az első észt-magyar jogtörténelmi napot az Észt Tudós Társaság, az Akademia Nord jogi kara és a Tallini Magyar Intézet. A konferencián részt vevő magyar meghívottak Homoki Nagy Mária (Szegedi Tudományegyetem – Állam-és Jogtudományi Kar), Máthé Gábor (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem), Mezey Barna (Eötvös Loránd Tudományegyetem – Állam-és Jogtudományi Kar) és Ruzsoly József (Szegedi Tudományegyetem – Állam-és Jogtudományi Kar) voltak.
- A Szemere Bertalan Rendvédelem-történelmi Tudományos Társaság és a Zürichi Magyar Egyesület

2003. augusztus 2–9. között szabadegyetemet szervezett a Belügyminisztérium Oktatási Központjának támogatásával. A szabadegyetemen elsősorban a rendészet (rendőrség, csendőrség, határőrizet), a pénzügyi igazgatás (vámhivatalok, pénzügyőrség) a büntetés-végrehajtás és a parlamenti szervezet (képviselet) történetét feldolgozó kutatók előadásait gyűjtötte csokorba.

- A Magyar Nemzeti Múzeum és a Vay Ádám Múzeum a Rákóczi szabadságharc és Közép-Európa címmel nemzetközi konferenciát szervez Sárospatakon, 2003. október 10–12-én.
- 2003. július 6–14-én rendezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kara a Márton Áron Kollégium közreműködésével és a Miniszterelnöki Hivatal, valamint az Oktatási Minisztérium támogatásával, nyolcadik nyári egyetemét a határon túli joghallgatóknak, jogászoknak és tanároknak. A hagyományosan kettős profilú (jogi szakterminológia és alkotmánytörténet) nyári egyetemen számos jogtörténelmi előadás hangzott el (Bódiné Beliznai Kinga, Horváth Attila, Képes György, Kisteleky Károly, Máthé Gábor, Mezey Barna, Pomogyi László, Rácz Lajos, Schweitzer Gábor)

KÖNYVBEMUTATÓ

2003. július 8-án tartotta hagyományos nyári könyvbemutatóját az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi Kara. Az elmúlt fél esztendőben a Kar oktatói által írott és publikált, közel negyven monográfia, szakkönyv, tankönyv és jegyzet sorából a szervező Takács Péter, a tudományos ügyek dékánhelyettese, hat kötetet emelt be a bemutató programjába. Hamza Gábor: *Európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*; Giannantonio Benacchio: *Az Európai Közösség magánjoga. Polgári jog, kereskedelmi jog.* (Ford.: Földi András és Csizmazia Norbert); Mezey Barna – Sente Zoltán: *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet*; Horváth Barna: *A géniusz pere*; Szókratész – Johanna „Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepi kötet. Szerk.: Pesti Sándor és

Szabó Máté kötetei mellett Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk.) – Kardos Gábor – Paczolay Péter – Papp Imre – Sonnevend Pál, valamint Halmi Gábor – Kovács Krisztina – Majtényi László – Takács Albert – Tóth Gábor Attila – Róth Erika: *Emberi jogok* (szerk. Nagy Boldizsár – Jeney Petra): *Nemzetközi jogi olvasókönyv. Szemelvények, dokumentumok elemző ismertetésére került sor.* A könyvbemutató alkalmából két folyóirat megindulásáról is hírt adtak a szerkesztőségek: a három kar, Széchenyi István Egyetem, Miskolci Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és jogtudományi karai jogtörténelmi tanszékeinek összefogásából született *Jogtörténelmi Szemle* és a kolozsvári Babes Bolyai Egyetem által gondozott *Erdélyi Jogtudományi közlöny szerkesztői ismertették terveiket a megjelent első szám bemutatása kapcsán.*

Nemzetközi konferencia a képviseleti és parlamenti intézmények történetéről

2003. szeptember 3–6. között tartotta 53. konferenciáját Barcelonában az International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions. A főrendező a Museu d'Historia de Catalunya volt, mely együttműködve az Institut Universitari d'Historia Jaume Vincens i Vives, au Iniversidad Pompeu Fabra, az Instituto de Dereche de Vasconia és az Universidad del Pais Vasco kutatóival és oktatóival valóságos spanyol seregszemlét varázsolt a tengerparti főváros színhelyeire. A konferenciát támogatta a Generalitat de Catalunya Departement de Cultura is. A több száz tudós nagy többsége spanyolföldről érkezett Barcelonába, de a résztvevők között voltak a Commission tagjai is, közöttük a magyar nemzeti csoport képviselői is. A tizennégy külföldi kutató angol, amerikai, francia, olasz, lengyel és cseh előadásai mellett két magyar is elhangzott: *Szente Zoltán* (Közigazgatási Intézet főmunkatársa és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tiszteletbeli tanára [The Issue of Superiority: national versus Supranational Legislation]) és *Szigeti Magdolna* (a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának egyetemi adjunktusa) jóvoltából. A hetvenkét spanyol előadás határozta meg a konferencia fő profilját: az a spanyol képviselet és parlamentarizmus fejlődésének ívét rajzolta meg, ezen belül kevés tematikarendezést figyelhettünk meg. A témák időben a 10. századtól napjainkig vezették a hallgatót, a cortex szervezeti kérdése-

itől a képviselet politikai vonatkozású feltételrendszeréig, autonómia-problémáktól egyes gyűlések történetéig számtalan kérdéstről esett szó.

A kongresszus magyar vonatkozású eseménye volt még annak a tanulmánykötetnek a bemutatása, amelyet magyar jogtörténészek készítettek a konferencia tiszteletére, s amelyet a Commission nemzeti bizottsága gondozásában az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara jóvoltából adhattak közre a szerkesztők, *Máthé Gábor* és *Mezey Barna* [Von den Ständeversammlungen bis zu den modernen Parlamenten (Studien über die Geschichte des ungarischen Parlaments); Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions Volume LXXXI; Barcelona – Budapest 2003]. A bizottságnak az ünnepélyes záróülést követő közgyűlése, mely gazdasági, szervezeti és tudományos kérdésekről tárgyalt, tisztújítást is végrehajtott. Ennek során *Wilhelm Baruneder*, a bécsi egyetem professzorának elnöki megválasztása mellett sor került alelnökök beiktatására is. A közgyűlés *Révész T. Mihályt*, a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Intézetnek igazgatóját és az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docensét alelnökké választotta. Egyben döntött a következő évek konferenciáinak színhelyéről. Eszerint 2003-ben Prága látja vendégül a bizottság konferenciáját, 2005-ben, Krakóban és a rákövetkező alkalomra jelezték rendezési szándékukat a párizsi kollégák.

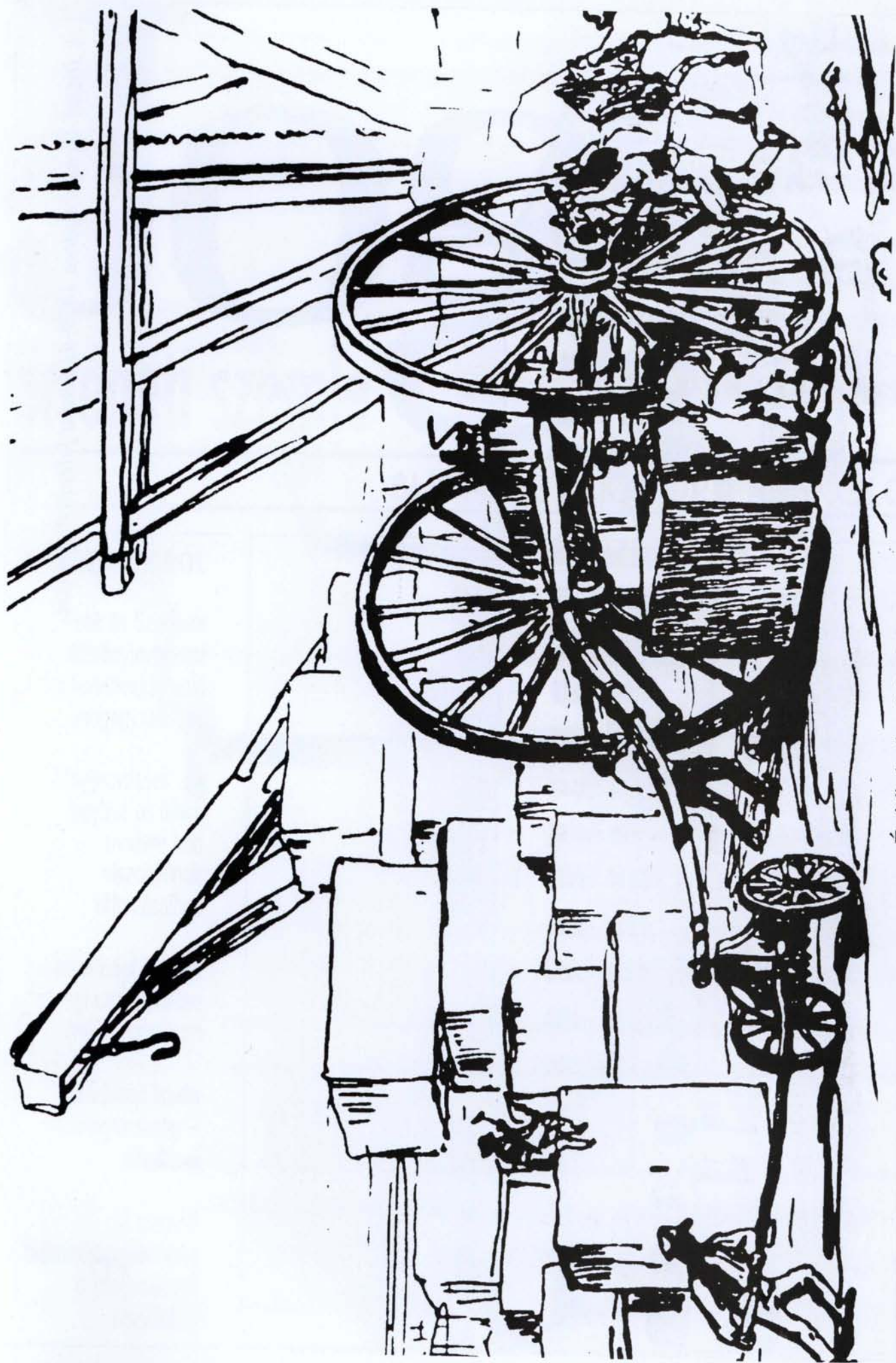
E SZÁMUNK SZERZŐI:

Fábián KISS Erzsébet, főlevéltáros, Magyar Országos Levéltár • **Föglein GIZELLA**, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar • **Horváth ATTILA**, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar • **Karácsony ANDRÁS**, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar • **Képes GYÖRGY**, ügyvéd, tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar • **Ligeti KATALIN**, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar • **Mezey BARNA**, tanszékvezető, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar • **Pálvölgyi BALÁZS**, egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Győr • **Szuromi SZABOLCS**, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi tanszék • **Werner OGRIS**, egyetemi tanár, Universität Wien – Juristische Fakultät

Tisztelt Szerzőink!

A **Jogtörténelmi Szemle** Szerkesztőbizottsága kéri, hogy a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében írásait floy lemezen és egy kinyomtatott példányban is küldjék meg a szerkesztőségnek Word 6/95 formában, magyar ékezetekkel (A file nevében ne legyen ékezetes betű!)! Kérjük, hogy jegyzeteiket végjegyzet (és nem lábjegyzet!) formájában készítsék el! Vegyék figyelembe az 1. és 2. szám jegyzeteinek szerkesztési elvét: a könyvek, tanulmányok, stb. megjelenési helyét, évét, lapszámát zárójelbe tegyék, illetve o. helyett p. (pagina) jelölést, rövid kötőjel (-) helyett hosszú kötőjelet (–) használjanak az oldalszámok között! Ha képet kívánnak küldeni, akkor azt beszkenelve (300 dpi), fénykép (nem fénymásolat) vagy digitális felvétel formájában juttassák el a szerkesztőségbe!

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

Építőgépek a Lánchíd építésén

A József Hengermalom 1839-41 között feleltett épületei

